

KULTŪROS BARAI

ISSN 0134-3106

2014

9

Kultūros ir meno mėnesinis žurnalas. eurozine.com, kulturosbarai.lt

Jolanta KYZIKAITĖ. Vainikas. 2013. Drobė, akrilas; 114 x 149

Gintaras Palemonas JANONIS. Praeiviai. 2014. Drobė, aliejus; 70 x 130

Iš parodos „Kelias/Ceļš/Kett“. Apie ją skaitykite p. 47

Kultūros ir meno
mėnesinis žurnalas.
Eina nuo 1965 m.

KULTŪROS BARAI

Vyriausioji redaktorė
Laima KANOPKIENĖ 2 62 38 61

Rengia

Almantas SAMALAVIČIUS
(kultūrologija, architektūra) 2 62 38 61
Rūta GAIDAMAVIČIŪTĖ
(muzika) 2 62 38 61
Monika MEILUTYTĖ
(teatras) 8 614 12855
Kęstutis ŠAPOKA
(dailė) 8 655 90921
Tadas GINDRĖNAS
(dizaineris) 2 61 05 38
Kristina SABUKIENĖ
(kompiuterininkė) 2 61 05 38
Dalia MEČKAUSKAITĖ
(korektorė)
Irena ŽAGANEVIČIENĖ
(buhalterė) 2 62 31 04

Redakcinė kolegija

Endre BOJTÁR (Vengrija)
Alfredas BUMBLAUSKAS
Pietro U. DINI (Italija)
Stasys EIDRIGEVIČIUS
Carl Henrik FREDRIKSSON (eurozine)
Vita GRUODYTĖ (Prancūzija)
Algis MICKŪNAS
Liana RUOKYTĖ
Giedrius SUBAČIUS
Antanas ŠILEIKA (Kanada)
Vygantas VAREIKIS
Kazys VARNELIS jr. (JAV)

Redakcijos adresas

Latako g. 3, 01125 Vilnius
el. paštas: kulturosbarai@takas.lt,
kulturosbarai@gmail.com
Faksas: 2 62 38 61

© Leidėjas – VšĮ „Kultūros barų“ leidykla. SL 101

Redakcija nereikalauja, kad spausdinamų
straipsnių mintys atitiktų jos nuomonę

Kultūros barai yra Eurozine the netmagazine
partneris. www.eurozine.com

Problemos ir idėjos

Alfonas VAIŠVILA. Konstitucinis Teismas: tarp legalios ir kontrabandinės teisėkūros / 2
Ilgaamžiai miestai, tvarūs statiniai ir ideologiniai jų priešai. *Su architektu Samiru
Yunesu kalbasi Almantas Samalavičius* / 8
Mokytis kolektyviai gyventi, nevirstant komuna. *Su urbanistu Warrenu Karlenzigu
kalbasi Almantas Samalavičius* / 13

Rūpesčiai ir lūkesčiai

Virgilijus ČEPAITIS. Baltijos kelias ir Maidanas / 20

Nuomonės apie nuomones

Remigijus VILKAITIS. Medžioklė kultūros plotuose / 24

Kūryba ir kūrėjai

Tautvyda MARCINKEVIČIŪTĖ. Eilėraščiai / 34
Lietuviškasis dėmuo pasaulio kalbų įvairovėje. *Kultūros barų klausimus atsako
Giedrius Subačius* / 36
Žvilgsnis į baltas lietuvių išeivijos lankas. *Kultūros barų klausimus atsako Daiva
Markelis* / 41
Skirtis tarp „tikra“ ir „įmanoma“. *Su vokiečių rašytoju Thomasu Kurze kalbasi Viktorija
Ivanova* / 44
Trys žvilgsniai į kelią. *Baltijos šalių vienybės simbolio 25-mečiui* / 46
Rita REPŠIENĖ. Teatro vertybės ir privilegijos / 49
Arūnas SPRĄUNIUS. Mėnulio sonata / 54

Istorijos puslapiai

Vladas SIRUTAVIČIUS. Lenkų autonomijos problema. 1990 m. pavasaris–vasara / 57
Vygantas VAREIKIS. Keletas pastabų apie Didįjį karą / 66

Laikai ir žmonės

Algirdas GRIGARAVIČIUS. Meilė ir mirtis Lom Palankoje / 73
Markas PETUCHAUSKAS. Tabu nebūčiai / 81

Iš praeities įvairenybių

Henrikas PUSKUNIGIS. Šachmatų automatas. Geniali XVIII a. apgaulė / 86

Apie knygas

Dalia LEINARTĖ. Savi kambariai skolon / 91

Visai nejuokingi skaitiniai

Krescencija ŠURKUTĖ. Protų mūšiai / 93
Summaries / 95

Viršelio 1 p.: Algimantas BIGUZAS. Dangus danguje. 2014. Drobė, aliejus; 92 x 73
4 p.: Dainius Trumpis. Identitetas. 2014. Tapyba ant sunkvežimio padangos;
55 x 85 x 85. Iš parodos „Kelias/Celš/Kett“

KONSTITUCINIS TEISMAS: TARP LEGALIOS IR KONTRABANDINĖS TEISĖKŪROS*

„Konstitucijos dvasia“ – būdas savavališkai išplėsti KT kompetenciją

Įstatymu nustatytų taisyklių, kaip aiškinti Konstituciją, nėra, todėl Konstitucinis Teismas tuo atveju, kai negali legalizuoti pasisavintos teisės „papildyti Konstituciją“ rašytiniu tekstu, to paties siekia, remdamasis „Konstitucijos dvasia“ arba teigdamas, kad Konstitucija – tai vientisas, sisteminis teisės aktas, kurio „negalima skaityti pažodžiui“. KT iki šiol galėjo nereaguoti į jokią jo veiklos kritiką, nes ką konkrečiai reiškia „Konstitucijos dvasia“ arba Konstitucija kaip „vientisas sisteminis teisės aktas“, sprendžia pats Konstitucinis Teismas. Štai 2004 m. Prezidento apkaltos byloje, pareigūno, iš pareigų nušalinto apkaltos tvarka, rinkimų pasyviosios teisės apribojimus nustatant iki gyvos galvos, plačiai remtasi „Konstitucijos dvasia“, kuriai konkretų turinį suteikė pats Konstitucinis Teismas, ypač sureikšminęs priesaikos institutą. Toje byloje Prezidentas buvo pripažintas atsakingu net ir už priėmimą dekreto, kurį kontrasignavo vidaus reikalų ministras, taigi KT ignoravo Konstitucijos 85 straipsnį, atleidžiantį Prezidentą nuo atsakomybės net ir už neteisėtai priimtą dekretą, jeigu šis kontrasignuotas atitinkamų pareigūnų. „Kad Respublikos Prezidento dekretai, nurodyti Konstitucijos 84 straipsnio 3, 15, 17

ir 21 punktuose, turėtų galią, jie privalo būti pasirašyti Ministro Pirmininko arba atitinkamo ministro. Atsakomybė už tokį dekretą tenka jį pasirašiusiam Ministrui Pirmininkui arba ministrui.“ 84 straipsnio 21 punktas suteikia Prezidentui teisę įstatymo nustatyta išimties tvarka teikti Lietuvos Respublikos pilietybę, o šiuo klausimu priimamus Prezidento dekretus turi pasirašyti (kontrasignuoti) vidaus reikalų ministras.

Šios normos tekstinė prasmė visiškai aiški, įsakmi ir jokio papildomo aiškinimo nereikalaujanti (aiškūs dalykai neaiškinami). Ji nurodo, kad už dekretą, net ir neteisėtai priimtą, atsakingas ne Prezidentas, o tą dekretą pasirašęs asmuo, šiuo atveju – vidaus reikalų ministras. Be to, išliko ir abejonė, ar tikrai tas dekretas neteisėtas, nes pilietybė išimties tvarka buvo suteikta asmeniui, kuris tuo metu turėjo oficialiai pripažintų nuopelnų Lietuvai – 2001-06-14 jis buvo Prezidento Valdo Adamkaus apdovanotas Dariaus ir Girėno medaliu. O pagal Lietuvos Respublikos apdovanojimų įstatymą (2002-06-18 Nr. IX-957 redakcija) 3 straipsnį asmenys, apdovanoti ordinais ir medaliais, laikomi Lietuvai nusipelnusiais žmonėmis ir pagal Pilietybės įstatymo 16 straipsnį Prezidentas turi teisę išimties tvarka suteikti jiems Lietuvos pilietybę.

„Konstitucijos dvasia“ leido prieštaringai traktuoti konstitucinę šeimos sąvoką, t. y. laikyti ją ir teisine, atsirandančia iš juridinio fakto – santuokos, ir netei-

* Tęsinys iš nr. 7/8. Pabaiga

sine, kylančia iš faktinių, įstatymais nereguliuojamų santykių. Ir vienu, ir kitu atveju teisinės pasekmės tokios pačios – valstybė įpareigojama vienodai globoti abi šias šeimos formas. Bet jeigu santuokinė šeima ir faktiniai (nejuridiniai) asmenų santykiai sukelia tokias pačias teises pasekmes, tai visų pirma devaluojama pati teisė kaip reguliavimo priemonė. Antra – santuokinė šeima, įpareigojanti asmenį siekti šeimos santykių sudėtingesniu, daugiau išlaidų ir pastangų reikalaujančiu būdu, o skyrybų atveju sukelianti dar ir kitokių nepatogumų, paverčiama savotiškai iracionaliu institutu, kurį bet koks racionalus žmogus turėtų atmesti. Ar daug atsiras norinčių važiuoti iš Vilniaus į Kauną per Klaipėdą, esant tiesioginiam keliui? Po 2011-09-28 KT pateikto Konstitucijos išaiškinimo¹ santuokinė šeima, paversta iracionaliu institutu, netenka turėtos konstitucinės apsaugos – santuoka kaip juridinis faktas šeimos santykiams sukurti tampa nebūtina.

Todėl natūraliai kyla klausimas: kuo remiantis galima Konstituciją išaiškinti taip, kad rašytinė konstitucinė norma virstų neracionalia, todėl nenaudojama arba retai naudojama, ir prarastų turėtą konstitucinę apsaugą?

Nesant nei išorinės kontrolės, nei atskaitomybės, nei teisės akto, nustatančio bent principines Konstitucijos aiškinimo taisykles, Konstituciniam Teismui netiesiogiai suteikiama neribota galia pačiam spręsti, kada laikytis rašytinio Konstitucijos teksto, o kada vadovautis „Konstitucijos dvasia“ ir kokią teisinę prasmę suteikti jai kiekvienu konkrečiu atveju. Konstitucinis Teismas gali niekieno netrukdomas pakilti aukščiau Konstitucijos, ją savintis, laisvai keisti rašytinio jos teksto prasmę, ignoruoti valdžių padalijimo principą, užurpuoti kitų valstybinės valdžios šakų (Tautos ar Seimo) galias ir *kartu išsaugoti savo veiklos teisėtumą*.

Žinoma, demokratinėje valstybėje aiškinimu sukurti naują teisės normą *ad hoc* turi teisę visų lygmenų teismai. Bet dėl to jie netampa politinėmis institucijomis, nes tokio aiškinimo imasi tik tada, kai yra akivaizdi įstatyminio reglamentavimo spraga, kai reikia apginti pažeistą asmens teisę, paisant piliečių lygiateisiškumo, privilegijų draudžiamumo, veikos

ir atsakomybės proporcingumo, kitų teisės principų. Tai teismo precedento teisėkūra. Žemesnio teismo sukurta teisės norma gali įtvirtinti arba atšaukti aukštesnis teismas, bendrosios kompetencijos teismų sukurta teisės norma *ad hoc* gali paprastu įstatymu pakeisti Seimas. Visai kas kita yra norma, kurią sukuria Konstitucinis Teismas, neturintis apeliacijos ir kasacijos. Jo aiškinimu sukurta nauja norma įgauna konstitucinę galią, todėl pakeisti ją labai sudėtinga. Tą rodo, pavyzdžiui, bergždžios Seimo pastangos pakeisti KT sujauktą šeimos sąvoką. Be to, norint suvaldyti KT interpretacijų savivalę, tektų dažnai kaitalioti Konstituciją. Antai kad būtų įgyvendintas EŽTT 2011 m. sausio 6 d. sprendimas ir atšaukti KT 2004 m. gegužės 25 d. nutarimu neproporcingai nustatyti Prezidento Rolando Pakso politinių teisių apribojimai, raginama keisti Konstituciją. KT nutarimu šeimos sąvoką apibrėžus kaip santuokinę ir nesantuokinę arba kaip teisinę ir neteisinę, Seimas, kad atkurtų pirminę šios konstitucinės normos prasmę, irgi verčiamas keisti Konstituciją. Taip sukuriamos sąlygos politinėms grupuotėms savintis Konstituciją, didinama vertybinė visuomenės sumaištis.

Teisė teikti išvadas bet kuriuo klausimu

KT savavališkai plečia savo kompetenciją ir savindamasis teisę teikti išvadas bet kuriuo klausimu bet kurioje, net parengiamojoje, projektų stadijoje. Kartais jis tą daro niekieno neprašomas (taip atsitiko EŽTT sprendimo atžvilgiu), tuo pažeisdamas Konstitucijos 105 straipsnio 3 dalį, kuri griežtai apibrėžia tik keturis atvejus, kai KT turi teisę teikti išvadas: „*Ar nebuvo pažeisti rinkimų įstatymai per Respublikos Prezidento ar Seimo narių rinkimus, ar Respublikos Prezidento sveikatos būklė leidžia jam ir toliau eiti pareigas; ar Lietuvos Respublikos tarptautinės sutartys neprieštarauja Konstitucijai; ar Seimo narių ir valstybės pareigūnų, kuriems pradėta apkaltos byla, konkretūs veiksmai prieštarauja Konstitucijai*.“ Tai baigtinis sąrašas, kurio plėtimas vertintinas kaip savavališka teisėkūra. Be to, visi keturi 105 straipsnio 3 dalies punktai, nu-

rodantys, kada KT leidžiama teikti išvadas, yra visiškai aiškūs ir aiškinimo nereikalauja.

Žinoma, aiški tekstinė atskirų Konstitucijos normų prasmė nereikia, kad toks teisiškai aiškus yra ir visas jos tekstas, kaip mano dr. Zita Šličytė, kuri teigia: „*Mūsų Konstitucija yra parašyta labai aiškiai ir jos aiškinti nereikia.*“² LR Konstitucijos straipsniai, ypač tie, kuriuose įtvirtinta žmogaus ir piliečio teisių apsauga, grynai teksto požiūriu iš tikrųjų yra suformuluoti aiškiai, tačiau teisiniu požiūriu – nekorektiškai, sakyčiau, klaidingai, nes teisės į žmogaus laisvę, asmens neliečiamybę, orumą, į privatų gyvenimą, į nuosavybę, į būstą (20–24, 26 str.) sutapatintos su tų teisių objektais, todėl atskirtos nuo vertybių turėtojo elgesio. Užuoat rašius, kad teisė į tas vertybes neliečiama, skelbiama priešingai – pačios vertybės yra neliečiamos: „nuosavybė neliečiama“, „būstas neliečiamas“ ir t. t. O tai reiškia, kad konstitucinė tų vertybių apsauga garantuojama tiesiogiai, atsietai nuo žmogaus pareigų, jo santykio su tų vertybių apsauga. Vadinas, Konstitucija tas vertybes gina nepriklausomai nuo to, ar jų turėtojas, naudodamasis jomis, vykdo su tuo susijusias pareigas, ar ne. Pavyzdžiui, jei būstas neliečiamas, tai į jį negalima įeiti ir tada, kai asmuo elgiasi teisėtai, ir tada, kai neteisėtai, tarkime, laiko bute narkotikus, sprogstamąsias medžiagas, slepia padaryto nusikaltimo įkalčius, nes Konstitucija neliečiamu laiko patį būstą, o ne asmens teisę į jį, kuri prarandama, kai būstu naudojamas, nevykdant atitinkamų pareigų. Konstitucijos 23 straipsnis nurodo: „*Nuosavybė neliečiama.*“ Tai reiškia, kad asmens turtas (nuosavybė) yra neliečiamas ir tada, kai jis įgytas teisėtai, ir tada, kai neteisėtai arba kai naudojamas nusikalstamai veikai. Neatsitiktinai bendrosios kompetencijos teismai, remdamiesi tokia 23 straipsnio formuluote, baudžiamosiose bylose iki 1993 m. gruodžio mėnesio netaikė turto konfiskacijos, nes manė, kad tai prieštarautų Konstitucijos nuostatai: „*Nuosavybė neliečiama.*“ Konstituciniam Teismui 1993 m. gruodžio 13 d. teko priimti nutarimą, kuriuo Konstitucijos tekstas „*Nuosavybė neliečiama*“ išaiškintas, atskleidžiant teisinę jo prasmę, t. y. tuos žodžius reikia

suprasti taip: „*Teisė į nuosavybę neliečiama*“.³ Ši teisė prarandama, jeigu nevykdomos ją garantuojančios pareigos. Taigi rašytinis tekstas, kuris iš pirmo žvilgsnio atrodo logiškai aiškus, teisiniu požiūriu gali būti suformuluotas nekorektiškai, neprofesionaliai, todėl reikia teisinio išaiškinimo, kuris atkurtų teisinę rašytinio teksto prasmę.

Tautos suvereniteto ribojimas

Savavališkas KT kompetencijos plėtimas pasireiškia ir tuo, kad pasisavinama teisė spręsti, ar konstitucingi rengiamų Konstitucijos pataisų, net ir tų, kurios teikiamos referendumui ir kuriomis tiesiogiai realizuojamas Tautos suverenitetas, projektai. Konstitucijos 105 straipsnis suteikia KT teisę spręsti, „ar Lietuvos Respublikos tarptautinės sutartys neprieštarauja Konstitucijai“, bet KT 2014 m. sausio 24 d. priėmė nutarimą, kuriuo pasisavino teisę spręsti priešingą klausimą: ar LR Konstitucija (konstitucinės pataisos) neprieštarauja Lietuvos Respublikos tarptautinėms sutartims, šiuo atveju stojimo į ES sutarčiai, nors 2004 m. liepos 13 d. konstitucinio akto „Dėl Lietuvos Respublikos narystės Europos Sąjungoje“ 2 straipsnis nustato, kad kolizijos atveju ES teisės normos turi viršenybę tik prieš Lietuvos įstatymus, kitus teisės aktus, bet ne prieš Konstituciją. Konstitucijos viršenybė ES teisės atžvilgiu išlieka vien todėl, kad išlieka Lietuvos valstybė ir iki šiol nėra atšauktas fundamentalus Konstitucijos 7 straipsnis: „*Negalioja joks teisės aktas [taip pat ir tarptautinė sutartis – A. V.], priešingas Konstitucijai.*“

Pasisavinęs teisę spręsti, ar Konstitucijos pataisų projektai neprieštarauja Konstitucijai ir tarptautiniams Lietuvos įsipareigojimams (čia kalbama tik apie tokius tarptautinius įsipareigojimus, kurie neprieštarauja Konstitucijai), Konstitucinis Teismas pakyla aukščiau ne tik už Seimą, bet ir už Tautą. Toks Konstitucijos savinimasis, bandymai apriboti Tautos suverenitetą, blokuojant jos iniciatyvą keisti Konstituciją, paneigia pačią tiesioginės demokratijos idėją, įtvirtintą Konstitucijos 4-ajame straipsnyje. Tauta, aukščiausios valdžios (suvereniteto) turėtoja, paverčiama pasyvia ir nuolankia savo sukurtų

žinybų tarnaitė, nors pats KT 1994 m. liepos 22 d. nutarimu aiškiai pasisakė prieš tautos suvereniteto varžymą išankstinėmis ekonominėmis ar **kitokiomis projektų ekspertizėmis**.

Bet 2014 m. sausio 24 d. nutarime KT išdėstė jau visai kitokį požiūrį: rengiamas referendumas dėl žemės nepardavimo užsieniečiams prieštarautų Lietuvos stojimo į ES sutarčiai.⁴

Tauta, pritarusi narystei ES, šioje dalyje iš tikrųjų apribojo savo suverenitetą ir išpareigojo nepriimti jokių Konstitucijos ar kitų teisės aktų pakeitimų, kurie prieštarautų šiai sutarčiai. Bet šis apsiribojimas labai abstraktus, nes stota į ES, reiškiant „*įsitikinimą, kad Europos Sąjunga gerbia žmogaus teises [...], savo valstybių narių nacionalinį tapatumą ir konstitucines tradicijas*“ (LR Konstitucinis aktas, 2004-04-13). Vadinasi, šių vertybių atžvilgiu Tauta neapribojo savo suvereniteto, nes pagal Lietuvos „*konstitucines tradicijas*“, pradedant Trečiuoju Lietuvos Statutu (1588), baigiant 1922, 1928, 1938 m. ir dabartine Lietuvos Respublikos Konstitucija (iki 2003 m. kovo 20 d., kai Konstitucijos 47 straipsnis buvo pakeistas), nuosavybės teisė į žemę niekada nebuvo pripažįstama ir „*užsienio subjektams*“. III Lietuvos Statuto, III skyriaus 12 artikulą įsakmiai draudė duoti žemės užsieniečiams,⁵ o trys Lietuvos konstitucijos (1922, 1928 ir 1938 m.) teisė į žemę suprato kaip piliečių teisė, nes asmens teisės apibrėžė kaip Lietuvos piliečių teises, o 1992 m. Konstitucija (47 str.) nuosavybės teisė į žemę (iki 2003 m. kovo 20 d.) pripažino tik Lietuvos valstybės piliečiams ir valstybei. Minėtas III Lietuvos Statutas draudė žemę pardavinėti užsieniečiams, tarp jų ir lenkams, kurie čia mandagiai vadinami „kaimynais“ (*cycedomė*), nors Lietuva, 1569 m. sudarydama su Lenkija Liublino uniją, irgi buvo išpareigojusi pripažinti nuosavybės teisę įsigyti žemės Lietuvoje ir lenkams: „*Visi statutai ir įstatymai, bet kokie ir dėl bet kokių priežasčių prieš lenkus Lietuvoje nutarti dėl lenko Lietuvos žemės pirkimo ir laikymo, bet koku būdu jis ją gavo, arba iš žmonos, arba iš patarnavimo, pirkimo, kaip dovaną, keičiant arba koku nors įsigijimo būdu pagal paprotį ir visuotinę teisę, tie*

visi įstatymai galios netenka, nes prieštarauja teisei, teisingumui, abipusiškai meilei ir unijai bei susivienijimui. Todėl tegu visada lenkas Lietuvoje ir lietuvis Lenkijoje gali pagal teisę įgyti ir laikyti turtą.“⁶ Bet šiam Unijos akto skirsnio prieštaraujančių III Lietuvos Statuto nuostatų niekas tada nelaikė atsisakymu nuo unijos.

Žemės užsieniečiams pardavimo draudimas ar nacionalinės valiutos išsaugojimas yra tik du Stojimo į ES sutarties punktai, dėl kurių Lietuva gali iš naujo derėtis su ES. Negalima jų tapatinti su visa Stojimo į ES sutartimi kaip daugelio punktų visuma, teigiant, neva draudimas parduoti žemę užsieniečiams reiškia, kad Lietuva išstoja iš ES. Niekas neneigia principo *Pacta sunt servanda*, tačiau sutartys ne tik sudaromos, bet ir koreguojamos. Tai patvirtina kitų ES valstybių praktika. Didžioji Britanija, atsisakiusi euro, o šiuo metu besirengianti britams taikyti vienokią, o kitų ES valstybių piliečiams kitokią pašalpų teikimo tvarką, netapo ir netampa ES sankcijų auka, negresia jai ir pašalinimas iš ES. Ypač smarkiai Stojimo į ES sutartį yra pakoregavusi Vengrija. Sankcijas už sutarties koregavimą bandyta taikyti Austrijai, bet vėliau jos tyliai atšauktos. Ir tai suprantama, nes Europos Sąjunga yra laisvų demokratinių valstybių sąjunga, kuri nuolatos keičiasi, vadinasi, koreguojami ir nacionalinių valstybių tarpusavio santykiai, ir santykis su centrinėmis ES institucijomis. Po Lisabonos sutarties 2007 m. gruodžio 13 d. ES yra jau ne ta pati sąjunga, į kurią Lietuva įstojo 2004 m.: viena vertus, labiau orientuojamasi į federalizmą, antra vertus, stiprėja priešinga tendencija – reikalaujama labiau gerbti nacionalinių valstybių suverenitetą. ES ateitį lems ne sustingusios, bet pokyčiams atviros sutartys, o tą kaitą skatina būtent nacionalinės valstybės. Tik gerbdama nacionalinių valstybių interesus, nuolatos atsinaujindama ES išsaugos savo patrauklumą. Šią tendenciją aiškiai išreiškia Anglijos konservatorių devizas: „*Europoje, bet ne po jos padu.*“ Apie ES sutarties dinamiškumą 2013 m. rugsėjo 22 d. kalbėjo ir Vokietijos kanclerė Angela Merkel: „*Esame tarp tų, kurie sako: jeigu sutartys nebėra pakankamos – plėtokime tokias sutartis. Žinau,*

kad kai kada valstybėms sunku pasiekti sutarčių pakeitimo. Tačiau tie, kurie nori daugiau Europos, privalo būti pasirengę naujoms taisyklėms, susijusioms su kompetencija... Europos Sąjungos šalys turi būti pasirengusios pakeisti savo sutartį, kad sustiprintų 28 valstybių bloką.“

Galimybę koreguoti Stojimo į ES sutartį numato ir Konstitucinio akto „Dėl Lietuvos Respublikos narystės Europos Sąjungoje“ preambulė, kurioje sakoma: Seimas priima šį aktą, „pažymėdamas, kad Europos Sąjunga gerbia savo valstybių narių nacionalinį tapatumą ir konstitucines tradicijas, siekdamas užtikrinti [...] Lietuvos Respublikos saugumą ir jos piliečių gerovę“ (Valstybės žinios, 2004, Nr. 111-4123). Ši formulotė kaip tik ir duoda pagrindą nuosavybės teisei į žemę pripažinti tik Lietuvos piliečiams,⁷ nes tai garantija, kad kartu su žeme nebus parduodamas ir **tautos suverenitetas jos teritorijoms, pažeidžiant Lietuvos piliečių interesus, – ateityje tai galėtų įžiebtį net tarptautinius konfliktus**. Neatsitiktinai visos ES šalys įvairiais saugikliais riboja savo žemės pardavimą užsieniečiams, labai atsakingai pasverdamos problemas, kokių joms dėl to gali kilti ateityje. Nepajudinamos yra tik sutartys, sudarytos tarp valstybių, susaistytų pavaldumo santykiais, nes daryti pakeitimus neleidžia jas pavergusi arba joms komanduojanči valstybė.

Taigi bandymai Konstitucijos pataisas, siūlomas referendumui, laikyti antikonstitucinėmis ne tik pažeidžia Konstitucijoje įtvirtintą draudimą varžyti ar apriboti Tautos suverenitetą, bet ir užkerta kelią bet kokioms iniciatyvoms koreguoti tarptautines sutartis, reformuojant ES, plėtojant tiesioginę demokratiją, kuri šiandienos pasaulyje yra vienintelė išeitis iš demokratijos krizės, kilusios Vakarų Europoje ir Amerikoje dėl atstovaujamosios demokratijos absoliutinimo.

Laisvai aiškindamas Konstituciją, plėsdamas savo kompetenciją, KT nuėjo taip toli, kad jo veiksmų neteisėtumas jau akivaizdus ir tiems, kurie šiuo klausimu specialiai nesidomi. Siūloma net atsisakyti KT kaip institucijos, perduodant jo funkcijas Aukščiausiam Teismui. Kad ir kaip būtų apsispręsta, aktuali

problema išlieka pats teisės aktų aiškinimo reglamentavimas, nes nekontroliuojama veikla anksčiau ar vėliau neišvengiamai virsta savo pačios priešybe.

Konstitucijos aiškinimo galimos taisyklės

Žinoma, kaip reglamentuoti teisės aktų aiškinimą, reikėtų atskiros diskusijos. Bet, manau, derėtų remtis bent jau šiais principais:

1) Aiškinimu atskleista konstitucinės normos prasmė neturėtų nuo tekstinės prasmės nukrypti taip smarkiai, kad vykdymo požiūriu virstų iracionalia teisės norma, kuri naudojama labai retai ar išvis nenaudojama, arba kad vertybės, kurias ji gina, prarastų turėtą konstitucinę apsaugą, arba kad būtų sukuriamos prielaidos piktnaudžiauti teisės ginama vertybe, kaip tai atsitiko, pripažinus „kitas šeimos formas“: kai asmenims naudinga, jie gali savo santykius laikyti šeima, kai nenaudinga – ne šeima.

2) Aiškinimu atskleista konstitucinės normos prasmė privalo neprieštarauti kitų Konstitucijos normų tekstei prasmėi (taip atsitiko, pavyzdžiui, pripažinus Prezidentą atsakingu už kontrasignuoto dekreto priėmimą, ignoruojant Konstitucijos 85 straipsnį).

3) Neleistina, kad aiškinimu atskleista konstitucinės normos prasmė prasilenktų su piliečių lygiateisiškumo, privilegijų draudžiamumo, veikos ir baudmės proporcingumo, kitais teisės principais (taip atsitiko, kai KT išaiškino, kad mirties bausmė prieštarauja Konstitucijai).

4) Aiškinimu negali būti pratęsiamas galiojimas (taikymo teisė) to teisės akto, kuris pripažintas prieštaraujančiu Konstitucijai. Ši taisyklė iš dalies jau nustatyta Konstitucijos 107 straipsnio 1 dalyje ir Konstitucinio Teismo įstatymo 72 straipsnio 1 dalyje, tačiau ji turėtų galioti ir kaip visuotinis teisės aktų aiškinimo principas.

5) Konstitucinis Teismas, paaiškėjęs naujoms aplinkybėms, kurios anksčiau jam nebuvo žinomos, privalėtų persvarstyti savo priimtą nutarimą. Prie tokių naujų aplinkybių turėtų būti priskiriami ir EŽTT sprendimai, kuriais pripažįstama, kad kuri nors KT

nutarimo dalis prieštarauja Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencijai, bet KT, priimdamas konkretų nutarimą, galėjo nežinoti apie tokį prieštaravimą (prieštaravimo galimybę). Panaši taisyklė iš esmės yra suformuluota KT įstatymo 62 straipsnyje, bet jame nenurodoma, ką reikėtų laikyti „*naujai paaiškėjusiomis aplinkybėmis*“. Be to, pagal šį straipsnį peržiūrėti nutarimą yra ne KT pareiga, bet jo teisė. Teisę reikalauti, kad nutarimas būtų peržiūrėtas, privalo turėti ir asmenys, dalyvavę konstitucinėje byloje.

6) Jei žmogaus teisių pažeidimo, konstatuoto EŽTT, nacionalinė teisė nepašalina per metus, jis turėtų būti šalinamas aukštesniu – ES teisės arba tarptautinės teisės apskritai – lygmeniu.

7) Konstitucijos aiškinimas neturėtų sukurti naujos, savarankiškos, iki tol Konstitucijoje nebuvusios teisės normos, išskyrus tuos retus atvejus, kai reikia apginti aiškiai pažeistas pagrindines piliečių teises.

Tokių ir panašių taisyklių suformulavimas, manau, padėtų tiksliau apibrėžti Konstitucijos aiškinimo teisėtumo kriterijus, KT sprendimai taptų labiau prognozuojami, tai užtikrintų geresnį valstybės susikalbėjimą su visuomene ir socialinę santarvę.

Žinoma, tokiu atveju kiltų ir kiti klausimai: koks subjektas turėtų teisę nustatyti Konstitucijos aiškinimo taisyklių pažeidimą, kokias teises pasekmes turėtų sukelti tokio pažeidimo konstatavimas. Tai irgi galėtų būti atskiros diskusijos objektas. Manychiau, nustatyti, ar koks nors Konstitucinio Teismo nutarimas nepažeidė kurios nors taisyklės, nustatančios, kaip aiškinti Konstituciją, galėtų Seimas kvalifikuota balsų dauguma. Tokia parlamento teisė sektų iš konstitucinės jo teisės vykdyti parlamentinę visų Seimo sudarytų institucijų, taigi ir Konstitucinio Teismo, kontrolę. Teisinėje valstybėje nėra ir negali būti institucijų ar pareigūnų, kurie atsidurtų visiškai anapus kontrolės, nes Konstitucija ir teisė pirmiausia priklauso ne Konstituciniam Teismui, o Tautai ir jos demokratiškai išrinktiems atstovams. Valdžių padalijimo principas privalo veikti kiekvienos institucijos atžvilgiu kaip abipusė atsvara ir sąveika. Tokiu atveju turėtume abi-

pusę Seimo ir KT kontrolę, kuri sumažintų KT galimybę nelegaliai plėsti savo kompetenciją, kurti naujas Konstitucijos normas arba silpninti konstitucinę joje įtvirtintų vertybių apsaugą.

Konstitucinė teisės aktų priežiūra – tai pažangi idėja, kaip užtikrinti Konstitucijos viršenybę visų kitų Lietuvos teritorijoje galiojančių teisės aktų atžvilgiu, tačiau palikta be jokios kontrolės iš šalies, ji neišvengiamai degraduoja. ■

¹ Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo 2011 m. rugsėjo 28 d. nutarimas „Dėl Lietuvos Respublikos Seimo 2008 m. birželio 3 d. nutarimu Nr. X-1569 „Dėl valstybinės šeimos politikos koncepcijos patvirtinimo“ patvirtintos valstybinės šeimos koncepcijos nuostatų atitikties Lietuvos Respublikos Konstitucijai. *Valstybės žinios*. 2011, Nr. 118-5564.

² Zita Šličytė, Konstitucinis Teismas priima politikų užsakymus, 2014 m. kovo 22 d. Parengta pagal dienraštį *Respublika* [interaktyvus]. Žiūrėta 2014-05-30. <http://www.respublika.lt>

³ Plačiau apie tai žr. Alfonsas Vaišvila, Teisinis personalizmas: teorija ir metodas. Vilnius: *Justitia*, 2010, p. 84–93.

⁴ Konstitucinio Teismo nutarimas „Dėl Lietuvos Respublikos Konstitucijos 125 straipsnio pakeitimo įstatymo, Lietuvos Respublikos Seimo Statuto 170 straipsnio (2012 m. kovo 15 d. redakcija) atitikties Lietuvos Respublikos Konstitucijai“, 2014 m. sausio 24 d. byla Nr. 22/2013 [interaktyvus]. Žiūrėta 2014-05-30. <<http://www.lrkt.lt/dokumentai/2014/n140124.htm>>

⁵ „Мы государь ... что жъ въ томъ паньстве Великомъ Князстве Литовскомъ и во всихъ земляхъ (...) кзруньтовъ, староствъ, державъ, врьдовъ земьскихъ и дворныхъ, посесый, або въ держжанье и поживанье, и вечностей жадныхъ чужоземцомъ и заграничникомъ ани соседомъ того паньства давати не маемъ, але то все мы и потомъ наши великие князи Литовские давати будемъ повини только Литве, Руси, Жомойти, родичомъ старожитнымъ и уроженцомъ Великого Князства Литовьского и иныхъ земель, тому Великому Князству належачихъ“ – J. Lappo, 1588 metų Lietuvos Statutas. II tomas, tekstas, Kaunas, 1938, p. 129.

⁶ Liublino unijos paskelbimo aktas [interaktyvus]. Žiūrėta 2014-05-31. <http://www.liblin.eu/Liublino_unijos_paskelbimo_aktas-1-927-27-1216.html>

⁷ „Pilietis“ reiškia ne tik fizinį asmenį, kaip oficialiai bandoma pateikti, bet ir juridinį asmenį, nes juridinis asmuo yra ne kas kita, kaip ūkinis piliečių susivienijimas.

ILGAAMŽIAI MIESTAI, TVARŪS STATINIAI IR IDEOLOGINIAI JŲ PRIEŠAI

Su architektu Samiru YOUNESU kalbasi Almantas SAMALAVIČIUS

Architektas Samiras Younesas dėsto tradicinę urbanistiką, architektūrą ir architektūros teoriją Jungtinių Valstijų *Notre Dame* universitete. Yra parengęs įvairių miestų bendruosius planus, suprojektavęs pastatų ir paminklų Europoje ir JAV. 1986–1991 m. dėstė architektūrą JAV Katalikiškajame universitete, 1999–2008 m. *Notre Dame* universiteto Architektūros mokykloje vadovavo Romos programai. Kaip vizituojantis profesorius dėsto Bolonijos (Italija), Portsmuto (Anglija) universitetuose, Paryžiaus Dailių menų aukštojoje mokykloje.

Architektūros istorikas, teoretikas ir estetikos specialistas išleido knygas „Netobulas miestas“ (2012), „Tikra, fiktyvu ir realu“ (1999), parengė kolektyvinę monografiją „Architektai ir mėgdžiojimo varžybos“ (2012), parašė įvadą garsaus prancūzų sociologo Jacques'o Ellulio veikalui „Nesąmonės imperija“, kartu su architektūros teoretiku Ettore Mazzola sudarė ir redagavo italų kalba išleistą kolektyvinį veikalą „Tradicijos modernybė“ (2003). Profesorius Younesas yra knygų serijos OPUS, skirtos Romos architektūros paveldui, redakcinės kolegijos narys. Vienas iš kūrybinių jo projektų eksponuotas Venecijos bienalėje (2006).

Su Samiru Younesu kalbėjomės apie keistą, paradoksalų modernybės ir modernizmo atmainų santykį su tradicine architektūra.

Almantas Samalavičius. *Bet kokio pobūdžio svarstymuose ir diskusijose apie žmogaus, pažangos ir technologijų vaidmenį visuomenėje humanitarai dažniausiai tampa „įtariamaisiais“. Jie kaltinami, neva yra pernelyg sentimentalūs, pasidavę praeities nostalgijai, todėl renčia diskursyvinius kliuvinius „puikiam naujam pasauliui“. Kita vertus, dalis rimtų gamtos ir tikslųjų mokslų atstovų įžvelgia pavojingas šiuolaikinės (arba moderniosios) kultūros prieštars. Pavyzdžiui, Carlas Saganas, pripažintas astronomas ir astrofizikas, kadaise rašė: „Dabartinė globali kultūra elgiasi tarsi arogantiškas naujakuris. Nusileidusi planetoje, kuri nugyveno jau keturis su puse milijardo metų ir turi tam tikrą nusistovėjusią savo tvarką, vos kelis tūkstantmečius pasižvalgiusi aplinkui atvykėlė ėmė tvirtinti, kad jau žino visas amžinąsias tiesas.“ Ar ši ironiška pastaba nenusako ir dabartinio intelektualinio klimato? Rimta ir atsakinga modernybės ambicijų, vizijų, mitologijos analizė gal kiek prislopintų ankstesnę žavėjimąsi pažangos beribiškumu?*

Samir Younes. Kai įsibėgėjo Šaltasis karas, bebaigias studijas Saganas 6-ojo dešimtmečio pradžioje dalyvavo slaptaime tyrime. Projektas A199, kurio tikslas – susprogdinti Mėnulį, buvo dalis bendros strategijos, kaip įbauginti Sovietų Sąjungą. Šį faktą 2012 m. paviešino kelios naujiųjų agentūros. Saganas buvo vienas iš mokslininkų, atsakingų už branduolinio sprogimo apskaičiavimą, tokius pat sprogamus jie turėjo parengti ir Žemės sąlygomis. Tad vėlesnis Sagano atsivertimas, kai jis, suvokęs žmonijos vaidmenį šioje planetoje, ėmė skiepyti kuklumą ir išmintį, vertinant šurprias gamtos galias, tampa dar reikšmingesnis.

Technologijų plėtrą lydėjo triumfo būgnai, o ją pačią daugelis siejo su labai netvirta koncepcija – modernybe. Kažin ar esama daugiau kultūros koncepcijų, kurių turinys būtų toks polemiskasis kaip šių dviejų, apibrėžiamų žodžiais *modernybė* ir *modernizmas*. Vyraujančių modernybės požiūrių permąstymas susijęs su teisingu jų prigimties ir esmės supratimu. Tačiau čia ir glūdi problema, nes modernybę bandyta nusakyti įvairiausiais apibrėžimais,

keliančiais gausybę asociacijų, taigi pasiekti bent kiek didesnio aiškumo tapo neįmanoma.

Akivaizdu, kad esminės tendencijos to, kas vėliau pavadinta modernybe, kilo iš Apšvietos. Menai buvo padalyti į dvi rūšis: dailiuosius ir mechaninius, architektūra pirmą kartą per savo istoriją atsidadė tarp dailiųjų menų. Meno teorija labiau negu objektyvų grožį aukštino subjektyvią estetiką. Suvokiantysis subjektas ėmė vis įnirtingiau domėtis jusline estetika, o ne objekte slypinčiu grožiu. Visa tai didino atotrūkį nuo tradicinių temų, mitologinio ir simbolinio mąstymo, tradicinių meno komponavimo būdų. Etika ir politika užtikrino individualias pilietines teises, garantavo lygybę ir laisvę. Iškilo liberalioji demokratija ir nustota manyti, kad vienintelis gero gyvenimo garantas yra valstybė. Denis Diderot aiškino, kad idealus filosofas jokiam autoritetui nepaklūsta be diskusijų, o savo požiūrį grindžia tuo, kas visiems prieinama, – gebėjimu protauti ir jusliškai patirti. Diderot teiginys, esą „metafizika nieko neįrodo“, ženklo esmingą poslinkį – dabar mokslas matavo, svėrė ir klasifikavo juslinio patyrimo *realybę*. Savo *Encyclopedie* filosofas rašė, kad racionalumas ir efektyvumas – du būdai, leidžiantys pažinti realybę arba tai, kas yra verta pažinimo. Realybė – tik kontekstas tiesioginiam fiziniam subjekto sąlyčiui su objektu. Kitaip tariant, kas jusliškai akivaizdu, tas *tikra ir faktiška*. Filosofija stebėjo, kas vyksta, ir pati dėjo pastangas, kad realybės pažinimas būtų grindžiamas jusliškumu. Racionalumas, efektyvumas, autonomija, universalumas ir sekuliarumas persmelkė visas kultūros sferas, tapdami lemiamais matais.

Kultūrinės mokslo, meno ir architektūros, etikos ir politikos sferas tai skatino ištrūkti iš viską apimančio ir apribojančio senųjų institucijų „aptvaro“, kad galėtų veikti autonomiškai. Tokiu būdu atsirado modernybė kaip *projektas*, kuris skiriasi nuo modernybės *idėjos* kaip būtinybės suvokti laiką, visada lydinčios žmogų. Tad reikėtų skirti *modernybės apraiškas* kultūrinėse mokslo, religijos ir filosofijos, meno ir architektūros, etikos ir politikos sferose nuo *modernizmo raidos* kiekvienoje iš jų. *Modernybę galima apibrėžti kaip aukštą kultūros vertybių ir kategorijų diferenciacijos (autonomijos) laipsnį, o modernizmas laikytinas sustiprėjusiu tos diferenciacijos siekimu, vedančiu į nenutrūkstamą fragmentaciją ir atsiribojimą.*

Įsigalėjus *technique* fenomenui, diferenciacija tapo dar spartesnė ir visapusiškesnė. Žodį *technique* Jacques'as Elulius vartojo, norėdamas apibūdinti kraštutinio, kokią tik galima pasiekti konkrečiu metu, racionalumo ir efektyvumo vaikymąsi. *La technique ou l'enjeu du siècle*, – rašė jis, t. y. *technika* arba amžiaus lažybos. Šis siekinys reiškė visų gamtos dalių ir žmogaus veiklos užkariavimą. *Technika* sukūrė autonomišką, monistinę tvarką, kuri be paliovos plečiasi ir nepripažįsta baigtinumo. Pavyzdžiui, šiuolaikinis miestas be perstojo auga, prijungdamas žemes, esančias aplink jo periferiją – anksčiau buvusios natūralios teritorijos paverčiamos monofunkcinių zonų konglomeratu. Šios zonos įgauna tokį dydį, kad būtinai reikia tiesti vis daugiau autostradų, gaminti vis daugiau automobilių žmonėms nugabenti iš vienos vietos į kitą, atitinkamai sunaudojama vis daugiau iškasenų, akmens anglių ir naftos, metalų ir plastiko, nuolatos auga poreikis specialistų, kurie visa tai atliktų. Plečiantis zonoms, gausėjant automobilių, reikia vis daugiau ir daugiau parkavimo aikštelių. Kad joms atsirastų vietos, tenka nugriauti dalį kvartalų, mažėjant miestų tankumui, statomi gyvenamųjų namų ir komercinės paskirties blokai priemiesčiuose... Visa tai primena Hegelio „netikrą begalybę“ tuo atžvilgiu, kad įvykių raida nuolatos priartėja prie pabaigos, tačiau niekada jos nepasiekia. Pabaigą būtų galima pasiekti, jei rastųsi dar kokia nors technologija, dar koks nors produktas. Tačiau pabaigos vis nėra.

Tokia padėtis kai kuriems filosofams leido tvirtinti, kad *technika* nėra paprasčiausia konfrontacija tarp dviejų kultūrų – humanistinės ir techniškosios. Veikiausiai tai konfrontacija tarp *technikos* ir visko, kas iki tol buvo vadinama žmonijos kultūra. Didžiausia modernybės problema yra mokslo, meno ir architektūros, etikos ir politikos įkalinimas vienmačiame *technikos* tinkle. Nors technologija yra tik viena iš modernybės priemonių, *technika* užurpavo viską, kas iki tol buvo žinoma kaip kultūra. Siekiama abstrakčios technologinės tvarkos, kurią pradėta laikyti vienintele galima realybe, vienintele galima modernybe. Didžiausia ironija yra tai, kad modernybė palengvino diferenciaciją, iš kurios išplaukia dauguma sociokultūrinių laisvių, tačiau dabar, atsiradus *technikai*, turime laisvę judėti tik tarp to, ką toji *technika* pati pavertė rėmais, – tai vienmatė technologinė realybė, pasaulis, kuriame džiaug-

tis didžiule laisve galima tik būnant vartotoju, pasaulis, kurį dengia blizgantys plieno ir stiklo paviršiai. Laisvė būti vartotoju – štai tikroji ironijos motina.

Per visą praėjusį šimtmetį tikrieji modernybės garbintojai buvo architektai, nekritiškai perėmę neribotos, begalinės pažangos idėjas, kurių vedami kūrė utopinius miestus, architektūrinius jų vaizdinius, skleidė utopinį mąstymą tarp kitų visuomenės narių. Prisiminkime, pavyzdžiui, San't Eliàòs, Franko Lloyd Wrighto, Le Corbusier, Richardo Buckminsterio Fullerio, tokių grupių kaip Archigram vizijas. Nors praėjusiame amžiuje žlugo keli liūdnei pagarsėję režimai, kurie skelbėsi veikiantys pažangos labui, o utopinis mąstymas patyrė gilią krizę, architektai ir urbanistai, regis, tebėra nusiteikę ryžtingai atremti bet kokią tas vizijas iškėlusios moderniosios ideologijos, ypač modernizmo, kritiką. Ar visuomenė pagaliau pradės suvokti tokio mąstymo ir juo pagrįstos veiklos padarinius?

Tikra tiesa, nuo praėjusio amžiaus 8-ojo dešimtmečio architektai ne taip uoliai skelbia socialines reformas, grindžiamas atpirkimo galią turinčios technologijos malonėmis. Didžiulių urbanistinių nesėkmių ir ekologinių katastrofų akivaizdoje ankstesnis aklas tikėjimas technologinės tvarkos neįveikiamumu ir neatšaukiamumu silpsta. Tačiau daugelis architektų iki šiol yra supančioti modernistinės ideologijos dogmų, nes jos įsitvirtinusios visoje kultūroje. Jie pateisina savo sukurtas architektūrinės formas, nes tiki, kad užima vietą istorinėje sekoje, o ši seka telpa didžiajame naratyve (istoricizme), paremtame filosofinėmis prielaidomis apie istorijos kryptį. Visa tai lemia, kad architektūros formas diktuoja technologinės jėgos.

Pažangos samprata buvo sulydyta su teleologiniu argumentu. Kadangi ir pažanga, ir teleologija reikalauja judėti tikslo link, tai skirtumas tarp jų tik toks, kad pažangai užtikrinti būtinas nuolatinis technologijos tobulinimas. Teleologija, priešingai, istorinius įvykius gali vesti prie nepageidaujamos baigties. Architektai pažangą ėmė suvokti vien kaip priemonių tobulėjimą, o tikslai, kurių tomis priemonėmis siekiama, išnyko iš akiračio. Bet jeigu pasikeičia architektūros kūrimo techninės priemonės, tai anaip tol nereiškia, kad miesto ir architektūros tikslai turi paklusti tų priemonių diktatui.

Knygoje „Architektai ir mėgdžiojimo varžybos“ teigiama: „Dauguma architektų stato mieste, tačiau gerokai mažesnė jų dalis stato miestą.“ Ar galėtumėte plačiau pakoментuoti šią svarbią išvagę? Kodėl daugumai architektų nerūpi, kaip jų sukurti pastatai pritaps prie konkretaus miesto pavidalo ir estetikos, gludinamos ištisus amžius? Tai kolektyvinė įvairių kartų kūryba, todėl dabartis tiesiog privalo „kalbėtis“ su praeitimi. Ar nykstantis miestų statybos menas kada nors atsigaus?

Gamta ir miestas leidžia mums rasti ir kurti savo fizinę vietą pasaulyje – gyventi ir pasirinkti, su kokia namų forma norime identifikuotis. Namai tiek kaime, tiek miestelyje, tiek mieste paprastai būna įvairiais atžvilgiais susiję su vietos pojūčiu. Šį pojūtį formuoja ir artikuliuoja tiek politika, tiek architektūra. Miestas, kaip išimtinai žmogaus rankų kūrinys, suteikia etinę ir fizinę erdvę, kurios viduje galime siekti intelektualinės, moralinės, dvasinės evoliucijos. Gero miesto statymas yra ir politinis, ir architektūrinis veiksmas tuo pat metu. Politika, suteikdama įstatyminį pagrindą pilietiniams visuomenės ryšiams, artikuliuoja bendrą etosą. Architektūra, viešosioms ir privačioms erdvėms suteikdama tinkamus fizinius rėmus, artikuliuoja bendrą *locus*.

Sunku paneigti, kad didžiausias politikos pažadas yra būti visiems vienodai teisinga, net jeigu piliečių išrinkti atstovai dažnai nukrypsta nuo šio kilnaus tikslo. Politika reprezentuoja miesto tikslus, siekdama to, ką Kantas vadino „teisinga pilietine konstitucija“. Piliečiai kviečiami kolektyviai ir valingai kurti bendrąjį gerį, kuris pranoksta paprasčiausią individualių interesų sandaugą. Tuo bandoma užtikrinti gerovę visiems.

Tikslas, kurio siekia teisinga pilietinė konstitucija, nulemia valdymo formą. Architektūros, tarnaujančios teisingai pilietinei konstitucijai, tikslas yra pilietiniams, edukaciniais, komerciniais, industriniais, žemės ūkio ir gyvenamiesiems pastatams suteikti architektūrinį pavidalą, tinkamą tiek konkretaus objekto atžvilgiu, tiek viso miesto mastu. Kai šie tikslai sutampa ir papildo vienas kitą, abi formos – politinė ir architektūrinė – gali dalyvauti, įkūnydamos Gero miesto pažadą.

Kaip seksis politiškai ir architektūriškai kurti miestą, priklauso nuo bendrumo jausmo, kuris reiškia šį tą daugiau negu įgimtas sveikas protas. Tai tikslingas sutarimas

ar daugelio laisvai protaujančių žmonių pastangos siekti tokio sutarimo, kad visi galėtų dalyvauti, puoselėjant bendrą meninę praktiką (tradiciją), intelektualinę perspektyvą ar politikos nuostatas. Bendrumo jausmas nereikia, kad jam atsiradus visuotinai sutariama dėl menų, architektūros ar politikos, taip teigti būtų neteisinga. Galima kalbėti apie tam tikrus bendraminčių sambūrius, grupes, kurias sieja vidinis bendrumo jausmas, pasireiškiantis per santykį su kitomis grupėmis. Architektūrinių požiūrių yra gerokai mažiau, negu galėtų įsivaizduoti būsimasis pliuralistas.

Pliuralistiškai mąstantis architektas, nepaisydamas skirtumų, gali prisitaikyti prie bendrų veiksmų, grindžiamų bendrais principais, nors taip atsitinka gana retai. Palankiausiomis aplinkybėmis toks sutarimas prisitaikant gali sustiprinti bendrumo jausmą, jeigu principai, kuriais remiamasi, yra susiję su *Gero* miesto kūrimu. Reliatyvistiškai mąstančio architekto *motto* yra visai kitoks: mano architektūra vertinga, nes aš taip manau. Narcisistinis reliatyvizmas tampa kultūriniu architektūros pateisinimu ir leidžia kiekvienam architektui pūsti savo asmeninio požiūrio burbulą. Šiuolaikinei kultūrai yra įprasti tokie pa(si)teisinimai, tačiau ar galima jais grįžti *Gero* miesto kūrimą? Architektai, saviraišką iškeliantys aukščiau už bendrą pilietinį tikslą, užuot statę *Gerą* miestą, paprasčiausiai stato mieste.

Priklausote architektūros profesionalų mažumai, vadinančiai save „architektais tradicionalistais“. Daug kas tokį apibrėžimą laiko ribotu, netgi reakcingu. Kodėl manote, kad architektūrai ir miestokūrai plėtoti tradiciją yra svarbu? Juk šiuolaikinė kultūra akla ir kurčia savo pačios praeičiai...

Architektai tradicionalistai valingai kvestionuoja istoricizmo vertę. Ypač skeptiškai vertina istoricistų skelbiamą radikalų determinizmą, esą viskas praityje vyko ir ateityje vyks dėl *neišvengiamybės*. Vienas iš tokio deterministinio naratyvo pavyzdžių – teleologinis mąstymas, įkvėpęs plačias architektūros istorijos apžvalgas. Jose architektūros istorija suvokiama vien kaip stilių kaita, esą jie keičia vienas kitą, kol pasiekia apoteozę – modernizmą. Kai vienintele klasifikavimo schema laikomi stiliai, iš esmės ignoruojamos tokios svarbios koncepcijos kaip tipas ir

pobūdis (šį klausimą išsamiau aptariau savo knygoje „Netobulas miestas: apie architektūros vertinimą“). Istoricizmo pasaulėžiūros paveikti ir prie jos prisitaikę architektai modernistai kartu su istorikais ėmė niekinamai žvelgti į architektus tradicionalistus. Maža to, klijuoja jiems „istoricistų“ etiketę, mat jie remiasi formomis, kurias diktuoja istorinė patirtis. Taip architektai modernistai ir istorikai iškreipia istoricizmo prasmę, pamiršdami, kad būtent jie ir yra tikrieji istoricistai.

Tradicinis žinojimas yra pagrįstas protu ir tuo, kas pelnytai vadinama konkrečios architektūros tradicija, išlaikiusia tęstinumą. Tęstinumui besąlygiškai pritariama tada, kai galima racionaliai konstatuoti, kad vieną ar kitą dalyką lydėjo sėkmė, o pokyčiams atsargiai pritariama tada, kai atsiranda racionali būtinybė atitrūkti nuo nesėkmingos praktikos. Tradicines žinias galima atnaujinti, peržiūrėti ir pritaikyti taip, kad jos atitiktų šiandieninius tvaraus gyvenimo Gamtoje ir Mieste poreikius. Aklas sekimas tradicija prieštarauja proto balsui. Tradicijos logiką nulemia mąstymo logika. Kitaip tariant, iš nuolatinio mąstymo ir nesutarimų tarp tuos klausimus laisvai svarstančių protų atsiranda patirties praturtinta išmintis. Tradicijos apima gausybę konvencijų, kurios atskleidžia platų architektūrinės patirties spektrą. Vienas iš dažnai pamiršamų konvencionalumo aspektų yra tai, kad jis susijęs su protingais iššūkiais, koreguojančiais sukaupą išmintį. Modernioji tradicijos praktika stipri tuo, kad praeities ji nelaiko nepranokstama, jos neidealizuoja, tačiau netiki ir tuo, kad nežinoma, bet jau iš anksto šlovinama ateitis kažkokiu būdu rasis iš technologiškai determinuotos realybės.

Architektūros mokykla, kurioje dėstote, yra viena iš ne daugelio universitetinių institucijų, rimtai vertinančių klasikinę architektūrą ir jos paveldą. Šalia kitų dalykų, Jūs savo mokykloje koordinavote Romos programą. Ką Romos architektūra „sako“ šiandieninės globalios kultūros kontekste?

Viena iš svarbiausių pamokų yra tai, kad visi architektūriniai Romos sluoksniai liudija giliai įsišaknijusį urbanistinį tęstinumą, išskyrus smarkias intervencijas, nuo *sven-tramenti* [*it.* – griovimas] iki unifikacijos. Nors pastatai mieste keičiasi, urbanistinė tvarka išlieka tokia pati. *Piazza* [*it.* – kvadratas, aikštė] gali būti transformuota, kai rekons-

truojami statiniai, bet *piazza* idėja ir *piazze* kūrimas vis tiek išlaiko tęstinumą. Gatvės transformuojamos tada, kai iškyla nauji pastatai arba seni pakeičiami naujesniais, bet gatvės idėja, jos kūrimo principai nekinta. Architektūrinė kompozicija kiekvienam pastatui suteikia specifinį pobūdį, nors statiniai keičiasi, architektūrinės kompozicijos idėja išlieka tvirta. Todėl Romos forma yra ir ilgaamžė, ir kintanti tuo pat metu. Vėlesni statiniai integruojami į tipologiškai koherentišką urbanistinį audinį. Roma parodo, kad miestai ir statiniai yra kuriami pagal kitus miestus ir statinius. Geriausius žemėlapius, demonstruojančius šias svarbias pamokas, parengė Antonio Tempesta, Giambattista Nolli's, Rudolfo Lanciani's, Saverio Muratori's. Perkeltine prasme Roma yra kieta – urbanistinė jos erdvė skapčiuojama iš kietos formos. *Piazze, vie, vicoli, largi, cortili* – urbanistinės erdvės, išpjautos iš šios kietumos, formuoja tarpusavyje susijusias erdves. Roma, esminė klasikinės architektūros dalis, įrodė esanti atspari, atsinaujinanti, kintanti, mėgdžiojama ir išradinga tuo pat metu.

Daugelis architektų tradicionalistų yra įsitikinę, kad amžinasis miestas teikia paradigmą pamokas, kurias galima perkelti į kitus kontekstus. Roma – vizualinės kultūros mokytoja. Visus estetinius pojūčius ji sužadina vienu metu. Ji kviečia, provokuoja ir įpareigoja atsargiai rinktis estetinius sprendimus. Architektai, trokštantys gražių formų, myli Romą, o tos gražios formos smarkiai veikia architektų žvilgsnį, ragindamos įvardyti jas sudarančias dalis. Šiek tiek perdedant, galima sakyti, kad kiekvieno architekto tradicionalisto širdyje slypi mažoji Roma arba Romietta.

Mūsų dienomis vis daugiau šalininkų įgyja „žalioji architektūra“. Tačiau kartu tvirtai tikima, esą visas problemas išspręs naujosios technologijos. Regis, mažai kas suvokia, kad neįmanoma pasiekti jokio realaus proveržio, jei ir toliau bus be saiko eksploatuojami gamtos ištekliai, didės suvartojamos energijos kiekis ir t. t. Esate architektas, teoriškai nagrinėjantis darnos sampratą ir praktikuojantis „žaliąją“ urbanistiką, tad kaip vertinate tokias prieštaras? Ar pavyks ką nors pakeisti, jei nesikeis žmonijos tikslai ir jais grindžiamų veiksmų kryptis?

Per tarptautinius susitikimus, pavyzdžiui, Rio de Žaneire ar Kopenhagoje, skirtus klimato kaitai, darosi ypač

akivaizdu, kad pertvarkyti savo ekonomikos nenori pačios turtingiausios šalys, nes būtent ji suteikė joms galią ir turtus. Todėl niekais paverčiami bendri susitarimai, teigiant, esą kiekviena šalis turėtų „savarankiškai“ spręsti klimato kaitos problemas, tarsi globalus atšilimas baigtųsi ties kurios nors valstybės sienomis, o ekologinei Žemės būklei pagerinti pakaktų sutvarkyti vieną pasaulio kampelį. Pertvarkyti žmonijos tikslus tam, kad galėtume išmintingiau elgtis ir saugiau gyventi šioje planetoje, bus įmanoma tik tuo atveju, jei atsiras ilgalaikis tarptautinis bendradarbiavimas. Turime mąstyti ne savo kiemo, bet planetos mastu. Nemažai žmonių visame pasaulyje jau mąsto būtent šitaip ir tai didžiulis kontrastas tiek vyriausybių politikai, tiek tarptautinių korporacijų elgsenai. Atsižvelgiant į planetos sveikatos būklę (tenka pripažinti, kad dideli žemės plotai jau virsta mirusiomis zonomis), turime labai menką pasirinkimą – teks gyventi mūsų pačių sukeltos grėsmingos klimato kaitos sąlygomis. Laikinos ar fragmentiškos priemonės, tokios kaip į atmosferą išmetamo anglies dvideginio kiekio mažinimas, yra nedidelė paspirtis, nes tuo pat metu didinamas išgaunamų didelių taršos metalų kiekis, reikalingas, pavyzdžiui, automobilių industrijai.

Tradiciniai miestai per amžius buvo pavyzdys, kaip galima išmintingai elgtis, darniai gyventi. Namai, pastatyti iš akmens, iš plytų ir saikingai naudojamos medienos, stovėdavo šimtmečius. Tačiau modernizmas, ideologizavęs net medžiagų panaudojimą, beveik visai išgyvendino šį racionalų statybos būdą tiek iš architektūros mokymo programų, tiek iš architektų profesinės praktikos. Tik pamanykite: stiklas laikomas modernesniu už akmenį, nes stikliniai statiniai yra permatomi, todėl sietini su demokratijos skaidrumu!

Tačiau, net jei visas pasaulis staiga imtų statyti miestus iš akmens, prireiks kelių šimtmečių, kol planeta atsigaus nuo didžiulės žalos, kurią padarė pramonės revoliucija. Taigi statykime ilgaamžius ir kuo tvirtesnius pastatus, kad turėtume užuovėją nuo gresiančių katastrofų, nes Žemės sveikatos būklė darosi vis labiau bauginanti.

Dėkoju už pokalbį.

MOKYTIS KOLEKTYVIAI GYVENTI, NEVIRSTANT KOMUNA

*Su urbanistu Warrenu KARLENZIGU
kalbasi Almantas SAMALAVIČIUS*

Warrenas Karlenzigas – kompanijos *Common Current* (www.commoncurrent.com), rengiančios bendruosius miestų planus, atliekančios nacionalinių, regioninių, municipalinių urbanistinių projektų analizę, įkūrėjas ir prezidentas – yra bene labiausiai pripažintas darnios/tvarios architektūros ir urbanistikos specialistas JAV. Jo vadovaujamos organizacijos paslaugomis naudojasi tokios institucijos kaip Jungtinių Tautų Ekonomikos ir socialinių reikalų departamentas, Pasaulio bankas, JAV Aplinkosaugos agentūra, Baltųjų rūmų Mokslo ir technologijų tarnyba, Energetikos departamentas, Aprūpinimo būstais ir miestų plėtros departamentas, Azijos energetikos, aplinkos ir darnos institutas Seule, Korėjos žemės korporacija, Europos Sąjungos Regionų komitetas, Pekino, Gangdžou, San Francisko ir kitų pasaulio miestų savivaldybės, Davido ir Lucile's Packardų fondas, tarptautinis ekomiestų tinklas ir kt.

Kartu su bendradarbiais Karlenzigas parengė „Šanchajaus vadovą: darnios plėtros gaires XXI amžiui“ (2011), JT išleistą keliomis kalbomis, kolektyvinę monografiją „Žalesnių miestų plėtojimas“ (2008), tarptautiniu mastu pagarsėjusią darnos indikatorių vertinimo studiją „Kiek žalias jūsų miestas?“ (2007), daug kitų veikalų, laikomų pavyzdiniais teoriniais ir praktiniais vadovais, kaip užtikrinti miesto darną ir tvarumą.

Su Warrenu Karlenzigu, kuris, nepaisant perkrautos jo darbotvarkės, stebuklingai rado laiko šiam pašnekesiui, kalbėjomės apie tai, kas trukdo diegti tvermės ir darnos principus, aptarėme architektūros prieštaras, miestų plėtros perspektyvas.

Almantas Samalavičius. Knygoje „Kiek žalias jūsų miestas“ reitingavote JAV miestus pagal 2004–2006 m. nustatytus darnos/tvarumo rodiklius. Prisipažinsiu, gana skeptiškai vertinu įvairiausio pobūdžio reitingus, kurių dauguma nustatomi iš nieko ir byloja apie nieką. Bet Jūsų studija paremta milžinišku kiekiu duomenų ir puikiai atskleidžia, kaip funkcionuoja Amerikos miestai, vertinant juos itin aktualių darnos/tvarumo požiūriu. Ar šis tyrimas paskatino valdžią imtis veiksmų, kad būtų užtikrintas tam tikras miestų darnos lygis vietiniu, nacionaliniu ar net tarptautiniu mastu?

Warren Karlenzig. Taip, mano parengta ir 2007 m. išleista knyga „Kiek žalias jūsų miestas?“ (*How Green is Your City? The Sustain Lane US City Rankings: New Society Publishers*) turėjo nemenką atgarsį ir padarė didelį

įvairiaplanį poveikį. Kad numatytume perspektyvą, iš pradžių internete 2005 m. paskelbėme reitingus penkiasdešimties JAV miestų, didžiausių pagal gyventojų skaičių, surinkę ir palyginę du tūkstančius įvairaus pobūdžio duomenų. Ši studija buvo pirmoji, kurioje pateiktas tyrimas, kaip funkcionuoja šalies miestai pagal dabar jau standartines analizės kategorijas. Atsižvelgiama į statinių, laikomų energijos taupymo ir aplinkos dizaino lyderiais (LEED) kiekį, bendruomenės sodų, fermerių turgelių skaičių, į tai, koks miesto sunaudojamos energijos iš atsinaujinančių šaltinių procentas. Statistiškai išanalizuotos ir reitinguotos tokios reliatyviai esminės kategorijos kaip mobilumo modalumas (susisiekimas dviračiais, vaikščiojimas pėsčiomis, kolektyvinė automobilių panauda, telekomunikavimas);

klimato kaitai skirtos programos; bendradarbiavimą skatinančios inovacijos; darnos planavimo lygis ir skaidrumas; oro ir geriamojo vandens kokybė; atliekų rūšavimas, perdirbimas; aprūpinimas būstais; žaliosios ekonomikos plėtra...

Ši studija paskatino miestų, ypač tų, kurie atsilieka, vadovus, varžytis tarpusavyje, kam pasiseks pagal šiuos reitingus pakilti aukštyne. Jie žengė pirmuosius žingsnius, įsteigdami municipalinius darnos pareigūnus. Pavyzdžiui, Hiustono meras Billas White'as tokį pareigūną paskyrė 2007 m., o šis pirmiausia susisiekė su manimi. Hiustonas ėmė intensyviai diegti žaliosios statybos projektus, išplėtė viešojo transporto sistemą ir dviračių nuomos tinklą, ėmėsi urbanistinės aplinkosauginės restauracijos, įgyvendindamas Bufalou įlankos projektą. Pasirodžius šiems reitingams, savo kursą ypač pakoregavo Los Andželas, Kolambas Ohajuje, Indianapolis Indianoje.

Kolambo meras Michaelas Youngas 2006 m. viešai pripažino internete paskelbtus rezultatus, pagal kuriuos šis miestas tarp penkiasdešimties didžiausių JAV miestų užėmė paskutinę vietą. Per tą laiką, kol buvo parengti ir internete paskelbti 2008 m. duomenys – ši darbą atliko mano kolega Kenas Ottas, – reitingų lentelėje Kolambas, kuris ėmė nuosekliai diegti darnos vadybą, išsikėlė naujas politines iniciatyvas („Siekime žaliojo Kolambo“ ir „Žaliojo taško“ programas), pakilo į trisdešimtą poziciją tarp penkiasdešimties. Dabartinis Atlantos meras ir kai kurių miestų ankstesnieji (pavyzdžiui, Čikagos meras Richardas Daley'is) viešai pareiškė sieksiantys užimti pirmąsias reitingo „Kiek žalias jūsų miestas?“ eilutes. Galbūt tuo siekiama pagausinti savo šalininkų skaičių arba, ciniškiau tariant, laimėti daugiau balsų, bet vis tiek tai indėlis į bendrąjį gerį.

Kitos organizacijos pripažino, kitų studijų autoriai citavo mūsų atliktą tyrimą, iš dalies netgi keitė savo programas, remdamiesi jo metodologija (tarp tokių galima paminėti *Siemens* žaliųjų miestų reitingus, kuriuos nustatė *Economist Business Intelligence* padalinys, JAV žvaigždžių bendruomenių indeksą ir t. t.). Atsirado daug tarptautinės akademinės ir vyriausybės literatūros tuo klausimu, pavyzdžiui, specialias studi-

jas paskelbė Pasaulio bankas ir Amerikos planuotojų asociacija. Apie JAV miestų reitingavimą ir tarptautinę darnos/tvarumo politiką skaičiau paskaitas Stanfordo, Čikagos, Kalifornijos, Pensilvanijos universitetuose, Seulo Nacionaliniame, Vienos technikos universitete ir daug kur kitur.

Kad studija padarė didžiulį poveikį visuomenei, rodo žiniasklaida. Remiantis kiekvienos publikacijos, skirtos šiam klausimui skaitytojų, TV laidų žiūrovų, radijo klausytojų, skaičiumi, reitingai pritraukė daugiau kaip trijų milijardų auditoriją. Iš manęs ėmė interviu leidiniai net iš tų vietovių, kurios priskiriamos „šviežių“ rinkų kategorijai, pavyzdžiui, JAV pietryčiai, kur darnos/tvarumo koncepcijos vertinamos labai prieštaringai arba apskritai nežinomos. Galima sakyti, reitingai tapo veidrodžiu, kuris parodė žmonėms, kad ši nauja raidos kryptis labai priklauso ir nuo jų pačių elgesio, pavyzdžiui, užuot vairavę privačius automobilius, jie gali rinktis viešąjį transportą, gali pirkti ne atvežtinius, o vietinius produktus iš vietinių gamintojų. Studija pateikė pavyzdžių, kaip miestų valdžiai ir nevyriausybėms organizacijoms sekasi susidoroti su oro tarša, užtikrinti geriamojo vandens kokybę, prižiūrėti parkų erdves, rūpintis žemės panauda, būstais ir garantuoti bendrą šių procesų skaidrumą.

Mano nuostabai, JAV miestų darnos/tvarumo reitingai sukėlė didelį susidomėjimą tarptautiniu mastu. Keletas šalių, tarp jų Pietų Korėja ir Kinija, pakvietė mano konsultacinę firmą *Common Current* apsilankyti ir susitikti su valstybės, savivaldybių vadovais, pilietinės visuomenės atstovais. Pavyzdžiui, Pekine 2010 m. susitikau su vyresniaisiais strategais, dirbančiais Valstybės taryboje, aukščiausiam politiniame ir strateginiame Kinijos organe. Aptarėme, kaip reitinguoti Džongnanghai, vadinamąjį Uždraustą miestą, kuriame kadaise buvo privati, stropiai saugoma Kinijos vadovybės būstinė, gyveno pirmininkas Mao. *Common Current* jau parengė darnaus/tvaraus planavimo ir raidos strategiją Guangdžou provincijos Nanšos ekoapogardai, kuri priklauso tankiausiai apgyventam Kinijos urbanistiniam regionui ir kurioje 2025 m. gyvens nuo vieno iki penkių milijonų žmonių. Pernai *Common Current* talkino Pekino va-

dovams kurti strateginį aprūpinimo vandeniu, jo perdirbimo ir poreikių vadybos planą, kadangi šis trisdešimties milijonų metropolis priklauso tiems pasaulio miestams, kurie jaučia didžiausią vandens stoką.

Kartu su kinų ir amerikiečių komanda kūrė lanksčias programas, kaip pertvarkyti 663 didžiausius Kinijos miestus, remiantis 33 veiksnio indikatoriais, prie šio darbo prisidėjo ir JAV energetikos departamento Lawrence'o Berkeley'o nacionalinė laboratorija. 2014 m. pradėta šią programą įgyvendinti, artimiausiu metu atsinaujinimas gali tiesiogiai paliesti 700–800 milijonų žmonių. Tai galėtų tapti lūžio tašku, siekiant efektyviau reaguoti į klimato kaitą ir kitus iššūkius, tarp kurių – pavojingai užterštas oras ir vanduo. Tai ypač svarbu, turint omenyje, kad 2035 m. Kinijos gyventojų skaičius, tikėtina, perkops milijardą.

Koordinuojant JT Regioninės plėtros centrui Nagojoe (Japonija), konsultavau merus ir kitus miestų vadovus trylikoje Azijos valstybių. Konsultavimo firma *Common Current* talkino Pietų Korėjos vyriausybei (pavyzdžiui, kartu su Valstybine žemės korporacija projektavo „naujuosius miestus“, kuriuose gyvens nuo pusės iki milijono žmonių). Padėjome tvarumo strategiją parengti Japonijai ir, beje, buvome pirmoji Jungtinių Tautų paskirta komanda, 2012 m. aplankiusi didžiojo žemės drebulio nusiaubtus miestus, tarp jų Fukušimą.

Šių metų pradžioje, tarpininkaujant JAV Valstybės departamentui, susitikau su Europos Sąjungos ir Austrijos vadovais, skaičiau pranešimą Vidurio Europos investicijų konferencijoje. Apie darnią urbanizaciją kalbėjau įvairioms auditorijoms – nuo Europos Parlamento iki Pasaulio banko. Darnios urbanistinės raidos indikatorius pristačiau šimtuose interviu. Visa tai iš dalies inspiravo mano knygą apie JAV miestų reitingus, o visi dalykai, kaip žinome, turi savo gyvenimą!

JAV kol kas atsisako pasirašyti Kioto protokolą – vieną svarbiausių pastarojo meto tarptautinių dokumentų, kuris galbūt padėtų suvaldyti krizę, susijusią su klimato kaita ir pražūtingu industrijos poveikiu gamtai. Ar apskritai dar galima kalbėti apie „žaliosios“ ateities perspektyvas? Juk neatrodo, kad nuo tų laikų, kai biologas

Paulis Ehrlichas paskelbė šurpiais duomenimis paremtą knygą „Gyventojų skaičiaus bomba“, pasaulio visuomenė būtų pakeitusi mąstymo kryptį... Kaip specialistas, konsultuojantis nacionalines ir tarptautines struktūras, ar išvelgiate šiuo požiūriu esminių korporatyvinės politikos ir praktikos pokyčių?

Darnos/tvarumo (*sustainability*) sąvokos iki 1993–1995 m., kai konsultavau Clintono Baltuosius rūmus, neteko girdėti. Daug metų stengiausi atsargiai nubrėžti takoskyrą tarp darnos (*sustainability*) ir aplinkosaugos (*environmentalism*). Šalia to darnos apibrėžimo, kokį pateikė Brutlando komisija 1987 m. pranešime „Mūsų bendra ateitis“, suvokiu ją dar ir kaip koncepciją, aki-vaizdžiai, specifiškai labiau susijusią su ateities projektavimu. Savo ruožtu aplinkosauga istoriškai apima žemės, gyvybės rūšių ir žmonių išsaugojimą, pabrėžiant aktyvizmą (įskaitant protestus) ir edukaciją, grindžiamą biologija. O darna, iš dalies ir atsparumas (*resilience*) yra susiję su gyvybingos ateities planavimu ir projektavimu, remiantis įvairiomis integruotomis disciplinomis (mokslu, ekonomika, geografija, architektūra, žemės ūkiu, klimato tyrimais), čia įeina tiek žmogiškieji, tiek visuomeniniai komponentai, naujosios technologijos ir sugebėjimas bendradarbiauti, statant užkardas rizikai, kurią kelia klimato kaita.

Ehrlichas ir kiti (pradedant Rachel Carson ir Barry'ų Commoneriu, baigiant *Greenpeace* ir *Earth First!*) padėjo žmonėms suvokti, kokie riboti Žemės resursai, atskleidė pavojus, susijusius su ekosistemos, gyvybės rūšių ir gyvenamųjų vietovių naikinimu. O tokie autoriai ir lyderiai kaip Jane Jacobs, Paulas Hawkenas, Hunter ir Amory's Lovinsai, Janine Benyus, Donella Meadows, Hermanas Daly's, Robertas Ayresas, Davidas Holmgrenas parodė, kaip svarbu mąstyti sistemiskai, kad išsaugotume (bio)įvairovę, ragino ieškoti naujų bendradarbiavimo, ekonomikos ir planavimo kelių.

Kitaip tariant, aplinkosaugos sąjūdis iškėlė taršos problemas, susijusias, pavyzdžiui, su automobiliais, kurių naudojimą siekė apriboti, o darnos (tvarumo) šalininkai siekia, kad, pavyzdžiui, Helsinkis ar Hamburgas galėtų tapti pėsčiųjų miestais, ir siūlo naują projektavimo, viešųjų erdvių funkcionavimo viziją, pasitelkiami

kūrybišką planavimą, patrauklų ir lengvai prieinamą viešąjį transportą, technologijas, kurios leistų mažinti anglies dioksido, nuodijančio atmosferą, kiekius, skatindami *dalijimosi* ar *bendradarbiavimo* ekonomiką.

Ar municipalinė ir federalinė JAV valdžia linkusi siekti aukštesnių darnos standartų?

Šiomet rengdamasis paskaitoms, kurias skaičiau Austrijoje, tarpininkaujant JAV Valstybės departamentui, internete paskelbiau keletą tekstų bendru pavadinimu „Šaunūs aviliai ir spiečiai“. Esmė ta, kad vadinamieji „šaunūs miestai“ (*smart cities*) neatsiras iš monolitinės architektūros, kurią diegia didžiosios tarptautinės korporacijos, o Europos Sąjunga siūlo pagal savo programą *Horizon 2020*. Juos veikiau jau užtikrins iš apačios vykdomi kasdieninių funkcijų patobulinimai (o jie beveik visada būna darnesni), jeigu to imsis piliečiai, privatus sektorius ir valdžia. Šios pastangos kol kas bene akivaizdžiausios mobilumo sektoriuje, jų jau atsiranda energijos, maisto ir resursų srityse. Stengiamasi informuoti žmones, kur galima rasti viešojo arba nemokamo bendro transporto priemonės, prisirinkti sunokusių vaisių (kalbant apie vaisingumą!), sužinoti, kur kokius būstus ar laikinas gyvenamąsias vietas galima pasiekti pėsčiomis, kokios investavimo konkrečiame mieste galimybės ir t. t. Interneto bendruomenės, tokios kaip Įlankos regiono *Urban Homesteading*, jau kuria ekspertinius tinklus, buria darbo grupes, daro renginius tam, kad socialiniai ryšiai taptų glaudesni. *Dalijimosi* ekonomika, panašiai kaip virtualūs bitynai, mažina nuosavybės mastą kolektyvinio ūkio labui, bet leidžia išvengti komunos, primenančios sektą, spąstų.

Dalijimosi ekonomika vis akivaizdžiau reiškiasi San Francisko Silikono slėnyje, kur atsirado *Uber*, *Lyft*, *AirBnB*, *SideCar*, *Yerdle* (ir, žinoma, *Facebook*, *Twitter*, *Google*). Įlankos regione kilo ir tokios naujos masinio keitimosi žiniomis iniciatyvos kaip *Opower*, kuris leidžia vartotojams palyginti energijos kiekį, sunaudojamą jų namuose ar verslo įmonėse, su tuo, kiek sunaudojama aplinkiniuose rajonuose, kur socioekonominės ir klimatinės sąlygos yra tokios pačios. Mikrotinklai,

bendruomeninė maisto gamyba ir dalijimasis juo, informacinė sistema, visiems užtikrinanti lygias galimybes, skatina *bendradarbiavimo* ekonomiką. Tokie nauji informacijos šaltiniai kaip pelno nesiekianti *WalkScore* netoli Sietlo reitinguoja miestus pagal tai, ką juose galima pasiekti pėsčiomis, ir ne tik nuteikia žmones daugiau judėti, bet ir daro įtaką, renkantis, kur įsigyti nekilnojamojo turto ar ieškoti darbo vietos. Ar geriau dirbti izoliuotoje, vien privačiu automobiliu pasiekiamoje vietoje, ar gyvame mišrios paskirties kvartale, kurį supa kavinės, meno galerijos, parkai ir kuris pasiekiamas viešuoju transportu? Įvedę jus dominantį adresą, gausite reitingą (nuo 1 iki 99), kokia yra galimybė rūpimą objektą pasiekti pėsčiomis, ir detalių žemėlapių su kavinėmis, barais, mokyklomis, žaidimų aikštelėmis, bibliotekomis, parduotuvėmis ir t. t.

Dalijimosi ekonomikai, suprantama, kyla daug sudėtingų klausimų, susijusių su draudimu, vietiniais mokesčiais ir atsakomybe, jas reikės spręsti toliau. San Franciske ar kituose JAV miestuose ji kol kas nepadeda išspręsti didžiulių problemų: gyvenimas tokiose vietose ypač brangiai kainuoja iš dalies todėl, kad čia sėkmingai įsitvirtinusios tokios kompanijos, kurios išstumia netechninės industrijos atstovus – mokytojus, menininkus, vaikų priežiūros darbuotojus kartu su vyresnio amžiaus žmonėmis, atsidūrusiais skaitmeninio pasaulio užribyje.

Kalbant apie pozityvesnius aspektus, tokie miestai kaip San Franciskas, Vankuveris ar Niujorkas viešame tinkle atsiveria tam, kad būtų galima palyginti, kaip tenkinami mobilumo poreikiai, kokios automobilių parkavimo kainos ir t. t. Interaktyvūs vieši žemėlapiai ir skaitmeniniai-fiziniai planavimo projektai skatina pačią bendruomenę siekti darnos. Dabartinės galimybės jau leidžia gerinti gyvenimo kokybę, mažinant anglies dioksido išmetimą į atmosferą. Net jei tokie duomenys nėra viešai prieinami, hakeriai išgauna juos visuomenės labui. Vienas paryžietis programuotojas vizualizavo bendram naudojimui skirtų dviračių *Velib* sistemą ir tai pakeitė šalies sostinės kultūrą labiau nei kuri nors kita bendrai naudojamų dviračių programa. Tokia informacija ir dalijimosi resursai tampa vis akivaizdesni

Amsterdame, Barselonoje, Kopenhagoje ir kituose (žaliuose) Europos miestuose.

Kalbant apie požiūrį, labiau nukreiptą iš viršaus į apačią, naujovių nevengia Azijos miestai, kaip antai Singapūras (spūsties reguliavimas, parkavimas, viešasis transportas), Seulas (plačiąjuostė radijo signalų sistema), Šanchajus (integruotas viešojo transporto apmokėjimas ir logistika). Galima čia paminėti ir Rio de Žaneirą (centralizuota prietaisų lentų viešajam saugumui užtikrinti, rankiniai įtaisai, pranešantys apie eismo nelaimės).

Kita reikšminga tendencija – planavimas, atsižvelgiant į klimato pokyčius. Gerais pavyzdžiais galima laikyti Kopenhagos Šv. Kjeldo Kvarterio rajoną, Singapūrą kaip globalaus darinio *Hydrohub* žinių centrą, šio miesto sporto kompleksą, Roterdamo naująjį uostą, optimizuotą žaliajai ekonomikai, ir plūduriuojantį miesto rajoną.

Kalbėti apie „žalumą“ tapo taip madinga, kad jau galima įžvelgti tam tikrą atotrūkį tarp populiaraus žodyno, retorikos ir veiksmų. Pavyzdžiui, pastaruoju metu dėl pernelyg menkų rezultatų kritikuojami ekomiestai. Taigi vargu ar galėtume tvirtinti, kad darma iš visuomenės žodyno persikėlė į realios siekiamybės sritį. Visuomenė, iki šiol išpažįstanti neregėto masto gamybos ir vartojimo kultą, regis, nė nesistengia pabusti iš somnambuliško miego?

Remdamasis asmenine patirtimi ir savo stebėjimais, galėčiau tvirtinti, kad keičiasi bent jau visuomenės supratimas, ką reiškia būti *labiau žaliu*. Prieš dešimt ar penkiolika metų tie, kurie įprastinį transportą iškeitė į dviračius, buvo laikomi mažų mažiausiai keistuoliais arba kliuviniais automobiliams. Dabar dviračių naudojimo mastai JAV ir Europos miestuose smarkiai padidėję – man ypač patinka matyti, kaip tėvai su mažais vaikais rieda dviračiais, džiaugiuosi, kad daugėja aplinką mažiau teršiančių ir bendro naudojimo automobilių, populiarėja viešasis transportas. Tiek namų savininkai, tiek verslininkai mato, kad energetinis efektyvumas greitai duoda nemažus dividendus, įskaitant komfortą ir sparčią finansinę grąžą, tad jie mažina savo būstus, prisitaiko prie naujų technologijų, nesvarbu, ar tai būtų išmaniaisiais telefonais kontroliuojami termostatai, ar

langai su trigubais stiklais, jau nekalbant apie saulės energijos panaudojimą buityje.

Vis labiau populiarėja natūralus maistas ir namų sodai netgi mažuose butuose, miesto gyventojai patys užsiaugina vis daugiau vaisių ir daržovių. Miestiečiai pasiryžę bendrai auginti vištas, prižiūrėti avilius ir t. t. Teikia vilčių dalijimasis vaisių pertekliumi miestuose ir priemiesčiuose, ypač paplitęs Vankuveryje, San Franciske, Los Andžele, Ouklande ir Sietle. Vis didesnius natūralios namudinės produkcijos kiekius, pradedant alumi, vynu, stipriaisiais gėrimais, baigiant dviračiais, drabužiais, baldais, išsidalija tarpusavyje Bruklino, Niujorko, Portlando, Oregono gyventojai.

Kai kam šis naujo tipo rinkų ar elgsenos būdo atsiradimas atrodo trivialus, nereikšmingas, tačiau po dešimties metų taps akivaizdu, kad šito ėmęsi žmonės ištruko iš karinio-industrinio komplekso glėbio. Per visą XX a., ypač 9-uoju ir 10-uoju dešimtmečiais, buvo siekiama korporatyviai valdyti visą ekonomiką ir veiklą, diktuoti gyvenimo būdą, pradedant maistu, kurį valgome, baigiant tuo, ką veikiamo laisvalaikio, – raginta tiesiog apsiriboti išvykomis į prekybos centrus. Energijos kainos, 2005–2006 m. išaugusios iki neregėtų aukštumų, kiek vėliau prasidėjęs globalus nuosmukis ir gąsdinantys klimato pokyčiai privertė suabejoti plėtros ekonomika, apie tai, beje, rašau knygoje *Post Carbon Reader* (Post Carbon Institute, 2010). Dabar masinei gamybai ir produkcijai meta iššūkį *dalijimosi* ekonomika ir gamintojų sąjūdis su jaunesnės miestiečių kartos namudinėmis iniciatyvomis.

Jei kalbėtume apie bendrą gamybos sistemą, viliuosi, kad 2020 m. anglių kaina leis tarptautiniu mastu nustatyti tikrąją vertę tų paslaugų ir gaminių, kuriuos konvencionalūs ekonomistai nurašo kaip „šalutinius veiksnius“, nepaisydami, koks yra energijos, vandens, mineralų ir biomasės gyvavimo ciklas (jau nekalbant apie anglies dioksido emisiją).

Nemažai architektų ir socialinių kritikų gana skeptiškai vertina kai kuriuos statinius, vadinamus „žaliaisiais“, pavyzdžiui, dangoraižius ar žemėraižius, nes šie suvartoja galybę energijos. Jie tiesiai sako: jei vartosime tokią pat tempais ir mastais, tik „žaliomis“ formomis, t. y. jei saulės

ir vėjo energija turės dirbti tokiais pat apsisukimais kaip įprastinė, derėtų apskritai liautis kalbėjus apie darną ir tvarumą. Ar pritariate tokiam požiūriui? Ar aukštybiniai pastatai, kuriais taip didžiutasi praėjusiame amžiuje, nes jie simbolizavo visuomenės ekonominę ir technologinę sėkmę, apskritai gali būti laikomi darniais ir žaliais? Kaip vertinate naujų technologijų galimybes padidinti tvarumo lygį šiuolaikinėse statybų aikštelėse?

Esu linkęs vengti kategorijų „darnus“ ar „nedarnus“, kai kalbama apie žmonių veiklą, labiau išskirčiau tuos mąstymo ir veiklos būdus, kurie yra darnesni (tvaresni) negu įprastiniai. Jei nustosime kalbėti apie darną, viskas bus gerai, žinoma, jeigu nekartosime industrinės epochos klaidų ir jas taisysime. Kontorų kompleksai, visiškai neišskiriantys anglies dioksido, šiame šimtmetyje jau nėra utopija: *Common Current* tokio pastato viziją pasiūlė 2008 m. Silikono slėnyje, 2013-aisiais jis buvo pastatytas – tai *Packard* fondo būstinė Los Altose, Kalifornijoje (projektavo EHDD).

Mišrios paskirties dangoraižiai nėra tokie imlūs resursų ir neišskiria tiek daug anglies dioksido kaip padriki vienai šeimai skirti namai ar išskaidyti didieji prekybos centrai, ypač jei pridursime susisiekimo su šiais objektais kaštus ir netaupų žemės panaudojimą. Liftai sunaudoja vos 5 proc. pastato energijos, to negalima nė lyginti su gyvenamaisiais namais ar tropikuose statomais poilsio kompleksais, kurie skirti turtingiems poilsiautojams ir be gailės niokoja jautrią pakrančių ekosistemą.

Vis dėlto dangoraižių efektyvumas energijos ir resursų naudojimo atžvilgiu yra labai ribotas, tai lemia tiek jų medžiagos, tiek infrastruktūros išlaikymas. Nežinau nė vieno dangoraižio, kurio rodiklis pagal energijos sunaudojimą būtų nulinis, nežinau ir tokio dangoraižio, kurio veiklos ciklo analizė būtų atlikta, atsižvelgiant į visas jam sunaudotas medžiagas. Metalai, akmuo, stiklas, cheminės medžiagos, betonas – visa tai labai smarkiai sekina resursus, didina taršą, prisideda prie klimato kaitos, tačiau kol kas nenuveikta nieko, kad ši problema būtų sprendžiama sistemiškai. Nesakau, kad nieko padaryti negalima, tačiau rezultatų kol kas nematyti. Kaip jau minėjau, 2020 m. turėtume sulaukti pokyčių, nes tikėtina, kad pasikeis anglių kaina, taikoma tarptautiniu mastu,

tai privers rinkas vertinti pagal energijos efektyvumą, atsižvelgiant į jos gyvavimo ciklą.

XX a. 9-ajame dešimtmetyje skaitydamas paskaitą Britų Karališkajame architektūros institute, filosofas, istorikas Ivanas Illichas pabrėžė: „Gyventi būstuose yra žmogiška. Laukiniai žvėrys turi lizdus, galvijai laikomi tvartuose, vežimai – pastogėse, automobiliai – garažuose. Tik žmonės gyvena būstuose. Gyventi juose yra menas.“ Ar turite vilčių, kad atgausime gebėjimą žmogiškai gyventi žmogiškuose būstuose?

Šiuo klausimu būčiau linkęs minėti kitus – pirmiausia Pliny'ų Fiską, kuris, projektuodamas medicinos centrą Hiustone, sukūrė gyvas, kvėpuojančias sienas iš perdirbto metalo, surinkto vietinėse metalo laužo saugyklose, arba Richardą Registerį ir Kirstin Miller iš Ekomiestų statybos bendrovės – jiedu urbanistinius rajonus projektuoja, atgaivindami senąsias kultūrinės išminties formas, atsižvelgdami į integruotą aplinką, estetines funkcijas ir klimato poveikį. Taipėjūje kyla dvidešimties aukštų Agoros sodų gyvenamųjų namų blokas, kuriam architektas Vincent'as Callebaut suteikė dvigubos spiralės formą su infiltruota žaliaja mase, vėsinančia tiek namų kambarius, tiek artimiausią aplinką. Tokio pobūdžio sprendimai taps dalimi arsenalo, skirto mažinti urbanistinio karščio salų poveikį klimato kaitai ir pažaboti dehumanizaciją, plintančią dėl gamtos nio-kojimo. Žemės paviršius urbanizuojamas stulbinančiu greičiu, tad būtina iš technologinių naujovių išgauti viską, kas tik yra įmanoma, ekologijos, klimato, grožio, meno ir gamtos labui. Atsargiai projektuokime ir restauruokime tai, ką turime savo miesto pintinėje.

Koks Jūsų požiūris į statybos tradicijas? Turiu galvoje ne pastato stilių ar estetines savybes, o technologinius aspektus. Ar ši patirtis yra pamokoma ir galėtų būti panaudojama? O gal tai tuščia praeities nostalgija?

Kalbant apie tradicinius miestų statybos metodus, svarstant, kuo mums galėtų praversti senovės praktika, vertėtų išskirti tris aspektus – šilumos koncentraciją, pasyvų vėdinimą ir kiemų sandarą. Statinių, kurie renčiami iš tokių medžiagų kaip šiaudų ryšulys, tiek geografinis

pritaikymas, tiek dydžiai yra riboti. Tačiau esama atvejų, kai net iš tokios tradicinės medžiagos kaip medis, inžineriškai jį pertvarkius, buvo sukonstruotas dešimties aukštų pastatas. Man patinka biofiliškos urbanistikos idėja, gamtos sukurtų ir žmogaus pagamintų medžiagų derinimas, siekiant meniškumo ir funkcionalumo.

Kaip vertinate darnios urbanistikos perspektyvas? Ar tikite, kad ši kryptis taps integralia ateities miestokūros dalimi? Kokius pastarojo meto projektus išskirtumėte globaliu mastu?

Tarpdisciplininis bendradarbiavimas darnos srityje dar tik prasideda, bet jau dabar jis atrodo gana įdomus. Ši raidos kryptis turės iš tikrųjų sistemiškai atremti iššūkius, kuriuos meta ekonominė nelygybė, klasinis ir lytinis pavergimas, ekstremalus miesto gyventojų augimas, senkantys resursai ir klimato nestabilumas. Per savo asmeninę kelionę darnos kryptimi bendravau su inžinieriais, technologais, biologais, nekilnojamojo turto ir prieinamo būsto rangovais, su tų būstų gyventojais, architektais, antropologais, sociologais, ekonomistais, miestų planuotojais, išradėjais, menininkais, socialiniais aktyvistais, korporacijų vadovais, gamtos gynėjais, įvairių rangų vyriausybės pareigūnais. Visiems mums teks pasistengti, kad geriau suprastume miestiečių gyvenimą, jų poreikius ir svajones. Pirmiausia reikės rasti bendrą kalbą, o jos pagrindas yra ugdomas, leidžiantis įgyti supratimą apie kultūrą, meną, literatūrą ir technologijas, mokslą, matematiką.

Kalbant apie pavyzdinius projektus, vertėtų paminėti kelis. San Francisko Mokslų akademija turi šildymo, vėdinimo ir ventiliacijos sistemą, sukurtą panaudojant pasyvią energiją ir gryną orą iš aplinkinio Auksinių vartų parko. Didelis ikoniškas, tačiau funkcionalus žaliasis pastato stogas asocijuojasi su edukacine akademijos misija sustabdyti rūšių ir gyvenamosios aplinkos niokojimą, suvaldyti klimato pokyčius. Man patinka ir Greitojo autobusų transporto (BRT) sistema Guangdžou (Kinija). BRT naudoja platformas panašiai kaip traukinių stotys, kad palengvintų įlaipinimą, ir tranzito linijas, kurios šiame mieste puikiai suderintos su pėsčiųjų ir dviračių takais, bendro naudojimo dviračių

aikštelėmis. Sistema pradėjo veikti 2010 m., kelionė šiais autobusais kainuoja vos penktadalį to, kiek mokama už važiavimą priemiestinėmis linijomis. BRT naudoja didžiausias keleivių skaičius tarp visų Azijos greitojo transporto sistemų – per dieną keliauja daugiau kaip milijonas žmonių. Daugiau negu pusė dviračiais važinėjančių žmonių Guangdžou priklauso jaunesniajai kartai ir niekad anksčiau jais nevažinėjo, nes prieš dešimtmetį Kinijos vyriausybė sugriovė „dviračių karalystę“, tačiau dabar multimodalusis BRT paskatino ir juos išmokti važinėti dviračiais!

Grynai infrastruktūros požiūriu vertėtų paminėti Londoną, kuris atkuria laukinį rytinės užliejamosios savo dalies – Viršutiniojo Ly slėnio – pobūdį. Tai didžiausias Europoje užliejamos žemės masyvas, skirtas kontroliuoti potvyniams, filtruoti vandeniui, sudarantis sąlygas išsaugoti bioįvairovę. San Franciske juda į priekį darnos principais paremtas projektas, kurį užsakė vienas didžiausių nepriklausomų energijos tiekėjų JAV – planuojame sukurti naujovišką pertvarkymo klasterį, pasitelkdami elektros ir galios kaupimo mikro tinklą, apimsiantį finansavimą, kolektyvinę panaudą ir dalijimąsi resursais.

Ateities urbanistika ir darna – kad ir kaip vadintume šį daugialypį ir daugiatislį projektą, skirtą išsaugoti mus pačius ir kitas gyvybės formas planetoje – šios dvi sąvokos per artimiausius dešimt metų taps neatšiejamos. Vienintelės jėgos, kurios galėtų šią evoliuciją nutraukti, yra karas, plataus masto terorizmas ar toks ekonomikos nuosmukis, kokia buvo Didžioji recesija.

Miestai niekada nebuvo tokie dideli kaip dabar – jų augimo tempai svaiginantys, o mastai sunkiai suvokiami. Tačiau man kaip niekad anksčiau teikia vilties studentai, kurie išeina į darbo rinką ir gerokai aktyviau negu ankstesnės kartos dalyvauja visuomenės gyvenime, nes puikiai suvokia, kad privalo dalyvauti. Laimė, mums prieš akis driekiasi beribis horizontas su žmogiškuoju, gamtiniu ir technologiniu potencialu, kuris leis, remiantis kolektyviniu protu, tobulinti šiuolaikinius miestus, kad palengvintume sunkią Žemės našlą.

Dėkoju už pokalbį.

BALTIJOS KELIAS IR MAIDANAS

Nepriklausomybės fikcija

Kai seku įvykius Donbase, atmintyje dažnai iškyla pokalbiai Kijeve 1991-ųjų rugpjūčio pabaigoje. Tada Ukraina paskelbė nepriklausomybę, ir aš, Lietuvos Aukščiausiosios Tarybos deputatas, gavau komandiruotę į tos šalies sostinę. Kaskart prisimenu, kaip tomis dienomis kažkuris iš ukrainiečių pasakė: „Jūs jau išsiveržėte iš Rusijos, o mums tas pavyks tik praliejus daug kraujo.“ Tie pranašiški žodžiai dabar kraupiai pildosi. Savo užrašuose radau pastabų, kurios irgi susišaukia su šiomis dienomis. Nutariau jas paskelbti. Gal ir per anksti. Bet nesu valstybės archyvas, kad įslaptinčiau pokalbius, vykusius prieš ketvirtį amžiaus.

Kai po 1991-ųjų rugpjūčio pučo nuo Rusijos atskilo imperijos pakraščiai ir ji, tada dar besivadinanti SSRS, prarado įtaką Vidurio Europoje, atrodė, kad ši šalis, vėl grįžtanti prie tradicinio savo pavadinimo, bent jau XX a. pabaigoje turi šansų virsti normalia valstybe. Tokia, kuri rūpinasi savo piliečiais, užuot svajojusi vėl tapti imperija. Deja, tai buvo tik iliuzijos. Bet anuomet taip karštai tikėjome, kad visur įsivyras demokratija! Nors ženklų, leidžiančių suprasti, kad Rusija nesikeičia, būta jau ir tada. Pamenu Baltarusijos, Latvijos, Lietuvos ir Ukrainos parlamentarų susitikimą Minske 1990-ųjų lapkritį. Užrašų knygelėje pasižymėjau: „Ukrainos delegacija būtų neatvažiavusi, bet dieną prieš tai Jelcinas pareikalavo atiduoti rusams Krymą ir dar šį bei tą.“ Jau

tada turėjome suvokti, kad anksčiau ar vėliau Rusija palaidos bet kokias „perestroikas“.

Nuo to pokalbio Minske 1990-ųjų lapkritį iki mano kelionės į Kijevą 1991-ųjų rugpjūčio pabaigoje praslinko beveik metai. Gal Rusijos požiūris į kaimynus per tą laiką pasikeitė? Štai ką užsirašiau paskutinėmis 1991-ųjų rugpjūčio dienomis:

„1991-08-30, antradienis. Kijevas.

Sutiko oro uoste. Po to – žmogaus teisių komisija pas Aleksandrą Jemecą. Ten ir Demokratinio atgimimo partijos būstinė. Sprendžiant iš veidų, liberalai. Trumpai, gal 20 min., pakalbėjom. Po to jie nuėjo į Rados posėdį. Ukrainiečiai Rusiją mato kaip imperijos teisių perėmėją. [...] Imperinės jėgos turi iliuzijų, kad Lietuva grįš į SSRS.

1991-08-31, trečiadienis. Kijevas.

9.15 užvažiavo Ivanas Dračas, nuvežė į Politechnikos institutą, kur vyko Rucho konferencija. Pasakiau kalbą apie Lietuvos patirtį, įtvirtinant nepriklausomybę (svarbiausia – privatizavimas ir kiti įstatymai). Kalbėjau su Lukjanenka, paskui ilgai su Porovskiu, kuris sakė, kad ta Demokratinio atgimimo partija ružava, o šalies nepriklausomybė – greičiau fikcija, sukurpta partokratų. Rusija grasina atplėšti Donbasą ir Odesą, jei Ukraina norės tikros nepriklausomybės.

12.50 atvažiavo Larisa Skoryk, apgailestaudama pasakė: tik penki Rados deputatai suprato, ką reiškia ta popierinė nepriklausomybė, ir ja nesidžiaugė. Bet išvakarė-

se Rados prezidiumas uždraudė kompartiją. [...] Lenino paminklas prie oro uosto aptvertas tvora. [...]“

Žalieji ar raudonieji žmogėnai

Gal prisimenate pasakojimus apie paskutinius Abiejų Tautų Respublikos gyvavimo dešimtmečius? Ištisą amžių ją silpnino Rusija, norėdama parodyti, kad tokia į chaosą nugrimzdusi valstybė neturi teisės egzistuoti. Dabar jau žinome, kiek pinigų buvo mesta papirkinėti didikams ir įdiegti Rusijai naudingą požiūrį. Užteko, kad vieno seimelio pasiuntinys nepritartų, ir Seimas neskyrė lėšų valstybės gynybai. Atseit su kuo gi kariausime?! Neblogai veikė „minkštoji galia“! O vos tik Abiejų Tautų Respublika XVIII a. pabaigoje pradėjo tvarkytis, Rusija, pasitelkusi kitas dideles kaimynes, skubiai ištrynė ją iš žemėlapių.

Didžioji Britanija, Ispanija, Olandija stengėsi užkariauti užjūrio šalis, o Rusija, neturinti laivyno, plėtėsi, pavergdama prie jos sienų gyvenančias tautas ir tautes. Sustiprėjusi pradėjo gvieštis į greta esančias valstybes. Vakarų Europos šalys jau seniai atsakė kolonijų, bet Rusijos politika nedaug pasikeitė nuo Ivano Rūsčiojo (vos neparašiau Jono Žiauriojo, kaip buvo priimta prieš karą) laikų. Užtat laikai pasikeitė. Valstybės galia jau nebe taip smarkiai priklauso nuo teritorijos dydžio. Dabar svarbiau, ką šalis suteikė arba yra pajėgi suteikti kitiems. Didžioji Britanija davė demokratiją Indijos subkontinentui, Ispanija – kalbą ir kultūrą Pietų Amerikai. O ką savo kolonizuotoms valstybėms davė Rusija? Antai vos pasidalijusi Abiejų Tautų Respubliką, iškart uždarė Vilniaus universitetą...

1991-ųjų rugpjūčio pabaigoje paskelbusi nepriklausomybę, Rusija kaip įmanydama stengėsi neleisti Ukrainai išsivaduoti iš vasalinio pavaldumo. Palaikė korumpuotą valdžią, kalte kalė visiems į galvas, esą Kijevas be Maskvos paramos negali būti savarankiškas, visais būdais silpnino kaimyninės šalies ginkluotąsias pajėgas (net Ukrainos gynybos ministras buvo Rusijos pilietis!). Tokia politika vykdyta du dešimtmečius, kol atėjo toks laikas, kai jau galima be šūvio atplėšti Krymą. Polittechnologai nenumatė tik vieno

dalyko – kad išaugs nauja ukrainiečių karta, kuri norės gyventi kitaip.

XVIII a. maskuojamųjų uniformų nebūta. Jos buvo ryškios, kad visi atskirtų, kur kokios valstybės kareiviai. Dabar užsimaskuojama nuo kojų iki galvos, veidus slepia kaukės, uniformos be skiriamųjų ženklų... Net atsirado terminas „hibridinis karas“. Vienas ukrainiečių politikas neseniai sakė, kad tokia kare nebereikia kautis su priešais kareiviais. Užtenka nužudyti keletą saviškių ir pareikšti per televiziją, kad jie – priešų aukos. Gal karas dar ir todėl hibridinis, kad išmaniau meluojama? Tiesa, melo nevengta niekada. Tik dabar tas melas įtaigesnis, profesionalesnis, nes jį skleidžia viešųjų ryšių mokslus krimtę specialistai. O informacija, pramaišiui su dezinformacija, žmones pasiekia gerokai greičiau. Kuo įžiliau meluojama, tuo melas įtaigesnis. Pavyzdžiui, visas pasaulis žinojo, kad Kryme siautėjantys „žalieji žmogėnai“ yra Rusijos desantininkai, bet kol pusiasalis nebuvo atplėštas, Maskva atkakliai tą neigė (bepigu tą daryti, kai visa žiniasklaida valdžios rankose!). Užtat atplėšusi išdidžiai tą faktą patvirtino. Dabar neigia, kad į Donbasą vyksta kariauti tūkstančiai jos samdinių, kad į kaimyninę šalį permetama sunkioji technika, siunčiama reguliarioji kariuomenė. Ką dar neigs?

Didelių valstybių geopolitiniai tikslai paprastai nesikeičia. Rusija, prieš porą amžių atėmusi Krymą iš Turkijos, vėliau praradusi, dabar nė kiek neabejoja, kad jis amžiams priklauso jai. Kaip ir visa Ukraina, atitekusi caro imperijai per Abiejų Tautų Respublikos dalybas. Buvo tokie laikai, kai didelių valstybių vadovai, susėdę už stalo, perbraižydavo žemėlapyje kitų šalių ribas. Bet žmonės jau nebenori būti pasyvios tokių perbraižymų aukos – tą patvirtina ir faktas, kad Rusija, kuri tikėjosi lengvo ekspansinio pasivaikščiojimo, klimpsta Rytų Ukrainoje vis giliau, nesvarbu, kokios spalvos būtų jos iki dantų apginkluoti „taikdariai“ – žali, o gal raudoni...

Tarp kitko, šiomis dienomis Kremliaus politikai pasiūlė Lenkijai ir, atrodo, Vengrijai, itin „originalų“ problemos sprendimo būdą – pasidalyti Ukrainą... Atsimenate, kaip lengvai Prūsija ir Austrija-Vengri-

ja kadaise sutiko priglobti mus? Bet XXI a., išskyrus Rusiją, daugiau norinčių, kad Ukraina būtų suplėšyta į gabalus, neatsirado. Maskva vis užsimena, kad jai „teisėtai“ priklauso ir Baltijos valstybės, nes kadaise visos trys irgi buvo imperijos žemėlapyje. Be to, rusai demonstruoja raumenis – pabrėžia esantys galingesni. Tačiau žmonija tam ir sugalvojo tarptautinę teisę, kad stipresni neskriaustų silpnesnių.

Baltijos kelio pamokos

Skaitau spaudą, naršau, kaip dabar sakoma, internete, žiūriu televiziją... Susidariau įspūdį, kad Lietuvoje mažai kas supranta, dėl ko žmonės kovojo Maidane. Pamenu tiesioginę transliaciją tą naktį, kai snaiperiai žudė beginklius, bet viskam pasiryžusius žmones, kai protestuotojai, nuo kulų prisidengdami faneriniais skydais, gelbėjo sužeistus draugus. Baisu sėdėti prie televizoriaus, viską matyti ir žinoti, kad niekuo negali padėti. Belieka tik intensyviai galvoti apie ukrainiečių pasirinkimą.

Žinoma, žmonės rinkosi europinį kelią. Žinoma, jie norėjo nuversti iždą išgrobsčiusį prezidentą. Bet argi dėl to verta paaukoti gyvybę?

Maidano dienomis ir naktimis Ukrainos TV kanalai dažnai rodė, kas dėjosi Lietuvoje 1991-ųjų Sausį, pabrėždami lietuvių ryžtą žūti už laisvę. Kas yra bendro tarp šių įvykių, kuriuos skiria beveik ketvirtis amžiaus?

Sociologinės apklausos, darytos 1990-ųjų pabaigoje, rodė, kad dauguma Lietuvos gyventojų yra nepatenkinti Aukščiausiosios Tarybos vykdoma politika, juos užgriuvo nepritekliai, todėl norėtų kokio nors kompromiso santykiuose su Maskva. Bet sociologai paprastai pateikia labai jau tiesmukus klausimus. Tada turbūt irgi nebuvo teiraujamasi, ką lietuviai mano apie laisvę ir nepriklausomybę. Pamatę apklausų duomenis, Kremliaus strategai, matyt, nutarė, kad jei panaudos jėgą, visi Lietuvoje tik apsidžiaugs. Tačiau žmonės gyvu skydu apsupo televiziją ir parlamentą. Jie atėjo ginti ne valdžios, o valstybės. Lietuvoje tai įvyko 1991-aisiais. Maidane ukrainiečiai paklojo galvas irgi

ne už tai, kad vietoj vagies prezidento juos valdytų opozicija, kurioje taip pat netrūksta savanaudžių. Jie norėjo gyventi laisvoje, nepriklausomoje valstybėje, kuri kokybiškai skirtųsi nuo satelitinės ir kur žmonės iš tikrųjų jaustųsi žmonėmis.

Kas yra bendra tarp Maidano ir Baltijos kelio? Kodėl iki šiol su virpuliu prisimename 1989-ųjų rugpjūčio 23-įją? Tas kelias valandas buvome tarsi ištraukti iš sovietinės realybės ir patekome į kitokį pasaulį. Tai buvo solidarumo ir laisvės pasaulis, sukurtas tų, kurie stojo į gyvąją grandinę ir susiėmė už rankų, nepaisydami nei pasaulėžiūrinių, nei amžiaus skirtumų, turtinės nelygybės. Ir kiekvienas jautė, kad būtent nuo jo apsisprendimo priklauso didysis tautos šuolis į nepriklausomybę. Tas solidarumas, ta laisvė – tikėjome – tuoj tuoj įsiviešpataus Lietuvoje. Tada atrodė, kad visi Lietuvos žmonės lengvai peršoks iš senos santvarkos į naują solidarų pasaulį. Jame nebus tautinės nelygybės, kitaminčių persekiojimo, nebus jokios priespaudos, prievartos, diktato, melo, korupcijos, nepotizmo... To vildamiesi žmonės per 1990-ųjų rinkimus balsavo už Sąjūdį. Gal todėl Aukščiausioji Taryba, paskelbusi, kad atkuria nepriklausomą valstybę, daugiausia rūpinosi juridiniais to atkūrimo aspektais, tikėdamasi, kad okupacines dvasios užkardas tauta įveiks savarankiškai. O gal ir pati AT nebuvo pasirengusi tokiam šuoliui? Dar svarbiau, ar buvo jam pasirengę žmonės, ilgus dešimtmečius prievarta pratinti prie visai kitokio gyvenimo? Matyt, ne, nes pirmai progai pasitaikius, jie išrinko tuos, kurie pasisakė prieš permainas. Lietuva vėl grįžo prie galios santykių. Ar dar prisimenate, kaip buvo konstruojama valdžios piramidė? Anksčiau naiviai manėme, kad galios santykiai klesti tik kompartijos kontroliuojamose valstybinėse įstaigose, bet dabar jie, kaip ir nesiskaitymas su kito nuomone, valdžios demonstravimas, persimetė ir į privačią sferą. Tai nebuvo primesta jėga, visuomenė pati šiuos įpročius atsinešė.

Nepriklausomoje valstybėje gyvename jau ilgiau negu tarpukariu. Ekonomikoje, buityje įvyko neįsivaizduojami pokyčiai. Bet ar labai pasikeitė mūsų tarpusavio santykiai? Ar tikrai vieni nesigriebia prievartos prieš kitus, ar nebijoma atvirai reikšti savo nuomonės,

Maidanas

ar vengiama sakyti netiesą, kyšininkauti, proteguoti gimines ir bičiulius? Autocenzūros, atrodo, irgi neįstengėme atsikratyti... Todėl ir masinės emigracijos priežastys, ko gero, nėra vien ekonominės. Žmonėms tiesiog nusibodo laukti tokios socialinės tvarkos, kai atsižvelgiama į kiekvieno nuomonę, kai pavaldinį gerbia net jo viršininkas, kai nemeluojama, nesityčiojama ir nereikalaujama kyšių. Daugelis pavargo laukti valstybės, kurią valdo ne bičiuliai ir „švogeriai“, šalies, kur žmogus žmogui nėra vilkas. Žmonės nusivylė, laukdami, kol išsipildys Baltijos kelio stebuklas.

Ukrainiečiai Maidane skausmingai suprato ne tik tai, kad Ukraina turi keistis, bet ir tai, kad ji yra jų šalis – jų, o ne politikų, ne pozicijos ar opozicijos... Ar lietuviai suvokia, kad Lietuva yra jų, o ne Prezidentės(o), Premjero(ės) ar Seimo pirmininkės(o)?

Ketvirtis šimtmečio prabėgo nuo Baltijos kelio. Jo paminėjimas kasmet virsta vis oficialesniu, šaltesniu renginiu. Tačiau mūsų valioje atgaivinti įkvepiančią solidarumo dvasią.

O kaip po dvidešimt penkerių metų bus minima Maidano sukaktis? Tikiuosi, jos paminėjimas irgi taps oficialiu Ukrainos renginiu. Tokios Ukrainos, kuri, įveikusi sunkų ir, deja, kruviną kelią į nepriklausomybę, įgyvendins Maidano viltis.

Tai kas vis dėlto yra bendra tarp Baltijos kelio ir Maidano? Sunku lyginti žmonių, kurie stovėjo susikibę už rankų, taikią akciją su kruvinais susirėmimais Kijeve, pareikalavusiais dešimčių aukų. Tačiau bendra yra viena: susivienijusių žmonių valia keičia istoriją. ■

MEDŽIOKLĖ KULTŪROS PLOTUOSE

Yra toks virusas, užkrečiantis pavienius individus, žmonių grupes, gentis, tautas ir valstybes, – išskirtinumo sindromas. Ši dvasios negalia, amžių amžius tarpstanti kasdienybėje, fiziniame pasaulyje pasireiškia „išskirtinėmis“ idėjomis ir makabriškais veiksmais, o sukaupusi kritinę paranojos masę, išsi-veržia fatališkais naikinimo akcijomis. Paradoksalu, tačiau ši, be abejonės, galinga energija pati savaime visiškai nekūrybinga. Tai kontrolės ir pritaikymo jėga – užkariavimo, atėmimo, griovimo, naudojimosi gaivalas. Išskirtinumas visais laikais skelbėsi esąs modernus, šiuolaikiškas, pažangus ir išlaisvinantis. „Naujas!“ Nors dažniausiai tai būna pamirštų ar ilgai slėptų žinių pritaikymas patogiu momentu, suprantama, pasisavinant atradimo nuopelnus. Arba senų mitų perkūrimas, kaip atsitiko kai kurių religijų „atsiradimo“ atveju. Esmė nesikeičia, išskyrus kitus vardus ir pavadinimus. Vadovauti, dalyti, skirstyti, o, svarbiausia, naudoti privalo tie patys. Nesiimu spręsti, kas svarbiau – tai, kas parašoma, ar tai, kas nutylima, tačiau neabejoju: būtent prievarta ir „nepažangiųjų“ nutildymas lemia, kad „iškiliųjų“ rankose atsiduria didžiulia materialinių vertybių. Norint naudotis, reikia garsiai šaukti, nustelbti kitaip manančius, ištrinti, perrašyti įvykius, datas, sukeisti vietomis pasekmes ir priežastis, tikruosius tikslus ir prasmes. „Iškiliesiems“ būtini „žemesni“. Jeigu jų nėra, reikia tokiais

padaryti. Šiandien irgi matome labai konkrečius akcijos „darom“ pavyzdėlius, o mūsų laikų mokslinė filosofinė literatūra kaip ir geltoniausia laikraštiena (jau nekalbant apie interneto anonimų „išmintį“) sklidina „nuomonių“, studijų, net mokslinių darbų, įrodinėjančių, kodėl vienas ar kitas asmuo, etnosas, religija ar ideologija yra pranašesni, modernesni, šiuolaikiškesni už kitus. Karščiausios kovos, tiek ideologinės retorinės, tiek kruviniausios tikros, verda, varžantis, kieno žiaurumas žiauriausias, kentėjimas skaudžiausias, senovė seniausia, tikėjimas dieviškiausias. Tikslas pateisina priemones, o „priemonės“ primitivios, brutaliaios, padiktuotos nusikalstamo proto. Kas atsitinka, kai veikiama tokiais metodais? Kas sunaikinama, kas užmušama įsikalbėto išskirtinumo dėlei? Ko iš tikrųjų vertas toksai „pateptasis“, kuris atrodo tuo aukštesnis, kuo daugiau aplinkui klūpinčių, jeigu ne amžiams atgulusių? Ir kur veda tokia kryptinga selekcija?

Nebijokite, taip giliai nekapstysiu, pasirinkau „nekalną temą“ – tikrai teatrą. „Rimtus žmones“, ko gero, prajuokindamas – ką, ir pas jus, teatre, verda kovos dėl išskirtinumo?! Aišku, verda, ir dar kokios! Net „priemonės“ panašios, tik iki šiol dar nebuvo šaudoma. Ačiū Dievui, „rimti žmonės“ šito neskaitys. Tad kam ir kodėl rašau? Na, kaip ten sakė toksai Krylovas? „*Nekaltink veidrodžio, jei snukis kreivas.*“ O teatras – visuomenės veidrodis. Ar jau nebe?

Tiesiog pasižiūrėjau keletą spektaklių, paskaičiau vieną kitą recenziją, o į rankas kaip tyčia pakliuvo du laiškai – vienos artistės ir vieno žiūrovo...

Abiejuose kalbama apie išskirtinumą, suteikiamą sau patiems (*eto tak udobno!*). Tokiam „lyderystės stebuklui“ įvardyti itin tikslų žodį turi rusai – *naglostj*, taip tą ir vadinkime – įžūlumu. Vartosiu intarpus rusų kalba ir netgi žargoną, mat „objektas“ su rusais šiek tiek susijęs. *Isn't it?*

Artistės balsas

Ne mano darbas į laikraščius rašinėti. Ne plunksnos darbininkas esu – neturiu ir pretenzijos juo pasidaryti. Bet negaliu tylėti, negaliu nukęsti nešaukus ir spaudoje tuo reikalu, kurs tik vienas sudaro mano visą dvasios gyvenimą. Tas reikalas liečia ne mane vieną, bet visą tautą. Čia turiu galvoje mūsų teatrą.

Visiems ne paslaptis, kad mūsų teatrą užpuolė koks tai vargas. Dėl jo laikraštininkai miklina savo plunksnas, laikraščiai duoda gana dažnai ir nemažai vietos. Bet visa tai skaitydama jaučiau, kad ir mūsų laikraščiai į teatrą dažnai žiūri, partinius akinius užsidėję. Būna ir dar blogiau: kalbant apie teatrą, plunksna ir laikraščio skiltys būna panaudojamos savo giminei ar artimam žmogui padėti, savąją kompaniją palaikyti, o kitam žmogui įkąsti, paniekinti, kerštą išlieti. O dėl to daugiausia nukenčia Teatras. Teatras – meno kūrybos šventovė. Menas, kūryba, tikroji grožė nesuderinama nei su godumu pasipelnyti, nei juo labiau su kerštu, pavydu ir neapykanta. Kas ateina į Teatrą be meilės, be pasišventimo tarnauti scenos menui – tas Teatro nepakels, bet [jį] nužemins.

Gudrumas ir intrigos gal tinka diplomatams ir politikieriams, bet Teatro šeimynai tas tiek tėra sveika, kiek džiovos bacila plaučiams. Kauno visuomenė tyli, kai intrigų, keršto ir pavydo bacila neduoda mūsų Teatrui išskleisti tų gražių žiedų, kurių pumpurais jau mūsų Tautos atgimimo pavasarį mes turėjome progos džiaugtis ir didžiuotis.

Mūsų teatras jaunas. Jo istorija trumpa, bet graži. Pirmieji mūsų Teatro kūrėjai – geriausi Tautos sūnūs,

didžiausi Lietuvos patriotai. Tautos atgimimas ėjo pirmyn, jo žingsnius lydėjo teatras. Kaip berneliui joti į karužę, radastėle pasidabinus, taip mūsų tautos atgimimo kariai savo žygius stengėsi puošti jaunučiais Teatro pumpurais.

O dabar ar jau Teatras nereikalingas mūsų Tautos dvasiai puošti ir stiprinti? Gal mūsų visuomenė nuo Teatro nusigrižo ir jo nebenori suprasti? Tūkstančius kartų ne! Mūsų visuomenė taip pat myli Teatrą, kaip mylėjo jį prieš 20 metų. Mūsų jaunoji inteligentija, moksleivija ir visa jaunuomenė džiaugsmo kupina pasitinka kiekvieną gražesnę idėingesnę scenos meno pasireiškimą. Duokime scenoje tikrojo meno, skaisčių idėjų, parodykime mūsų Tautos sielą ir mūsų Teatras pirmosios meilės ugnelle degs žmonių širdyse.

Teatras turi būti gyvas kaip pats gyvenimas. Jis turi suburti vienon talkon ne tik vaidilas, bet ir dramaturgus – rašytojus. Visi, susibūrę šiton talkon, turime jausti Tautos sielą – gyvenimo sielvartą ir grožį. Jei to viso nepajausime – tikrojo Teatro nesudarysime. Visi recenzantai ir kritikai turėtų numesti į pečių tas plunksnas, kuriomis rašė ne Teatrui tobulinti, bet savo simpatiją palaikyti arba nesimpatiją nužeminti, arba kokiais kitais asmeniniais ar šeimyniniais motyvais.

Valdžia ir partijos turėtų teisingai suprasti ir neleisti, kad Teatras būtų partinių varžytinių objektas. Jei menas apskritai nepartinis, tai ir scenos menas – teatras negali būti partinis. Ši tiesa, rodos, visiems suprantama, bet ne visų vykdoma. Valstybinis Teatras turėtų būti mūsų scenos gražiausias židinys. Jo priešaky turi būti idėjiniai, autoritetingi žmonės. O kol to nebus, tol tikrojo Teatro neturėsime, nors ir kažin kiek pinigų iš Valstybės biudžeto būtų jam skiriama. Bet mes jau tiek esame kultūringi, kad be Teatro gyventi nebegalime. Teatras turi būti net ir tuomet, jei Švietimo Ministerijai jį suorganizuoti ir nepasisektų. Pati visuomenė pasirūpins, kad scenos menas lydetų mūsų gyvenimo kovas ir džiaugsmus, kad raminėtų ir stiprintų nusiminimo valandomis, kad šauktų į tikrojo meno karaliją, kur meilė ir pasišventimas neduoda bujoti kerštui, neapykantai ir intrigoms.

Ona RYMAITĖ
Lietuva, 1926, nr. 249

Laiškas žuvėdrų klausimu

Ty vinovat už tem, što chočetsa mne kušatj.

Ivan Krylov

Turbūt ir vėl nereikėtų kreipti dėmesio – dar vienas akmuo į kūdrą – pliumtels ir nurims. Nesubanguos net. Bet kažkaip gėda būti šalia ir matyti, kaip įžūliai, piktybiškai, šizofreniškai kai kas pasiskiria save teisėjais... Gerai sakė dramaturgas Ostrovskis: „*A sudji to kto?*“

Mieliausiasiai,

teatro sezonui baigiantis kažkas man sakė, kad jam sakė, esą tu sakei (na, žinai kaip pas mus...), neva nusišovė Panevėžio teatras...

Negali būti, – pagalvojau, – ką tik mačiau „Žuvėdrą“. Gyvi, atsakingai scenoje partneriaujantys artistai. Neabejingi savo teatrui, dramaturginei medžiagai ir žiūrovams. Gal kiek įsitempę prieš „sostinės publiką“. Pasitikrinau. Iš tikrųjų! Nenusišovė! Tu sušaudei teatrą. Su visu personalu – rūbininkėmis, vairuotojais, valytojomis, su direktoriumi, režisieriumi, artistais ir neišmanėliais žiūrovais, kurie tą teatrą lanko ir kuriems (o siaube!) jis patinka! Prieš atostogas, pasibaigus sezonui, „išleidai į poilsį“. „Vienareikšmiškai išreiškei nuomonę...“ Smagu ar ne? Dabar turbūt nestos, juk čia kaip fronte – sunku tik pirmą nušauti, paskui jau paprasta. Taiklumas tavo! Jautiesi saugus? Na, žinoma! Jei kas, sulėks „chebrytė“ ir apgins tavo „demokratines teises laisvai reikšti savo nuomonę“. Štai toks kazokas malaiziečių orlaivį nupylė, nes mąsto paprastai: viską, kas skraido be jo „pozvolenijos“, reikia numušti. Žmogus labai išlaisvėjęs, „išvadavęs“ visus aplinkui, lieki pats svarbiausias. Aišku, tu – ne kazokas, atakavai tikrai teatrą, dar ir diagnozę kaip koks daktaras nustatei: „Teatras pakrikęs ir pasimetęs“, tokį belieka nušauti... Net pasakei, už ką, – už „komercialumą“. „Bravo, Silva, – visa oktava žemiau!“ Šioje kilnaus dosnumo ir labdaringų bankų epochoje šaudyti teatrus už komerciją tiesiog būtina!

Tačiau tikras medikas prieš numarindamas bando gydyti, ligos terapiją konfidencialiai aptaria su ligoniu. Vadinasi, tu greičiau jau teisėjas, nes prieš egzekuciją nuteisei

už „nusikaltimą“. Anot tavęs, komercijos tikslais ir „Žuvėdrą“ pastatė. Maniau, jie tiesiog mokosi? Jei nori tobulėti, privalai sunkiai dirbti, štai ir dirba žmonės. Ne, pasirodo, ne taip viskas paprasta! Išvilkai juos į dienos šviesą! Iškart supratau – specialistas. Demaskavai. Atsigrūdė į Vilnių varžytis su genijais?! Kuriems velniams čia jų „Žuvėdra“, jeigu vieną jau turime – išliaupsintą ir apdovanotą! Ką nori įrodyti tie panevėžiečiai? Kad gyvi, nepakrikę, kad rimtai dirba, kad sukaupė rezervą būsimiems pastatymams? Pinigų yra, pastatas tvarkingas, žiūrovų turi (gal kam reikia direktoriaus vietos?!). Bent laikinai pajėgūs gyventi savarankiškai – ištiesę ranką nemaldaus „kultūros tarybos“, nepriklausys nuo ekspertų malonės, nesižemins, imdamiesi gėjų ar suicido problemas gvildinti vien todėl, kad tokiai „kreatyvinei kryptčiai“ negailima pinigų... Blogai. Įžūlus, savarankiški, nepaklusnūs! Žiū, dar pastatys kokį „Kuprelį“, „Altorių šešėlius“, „Tūlą“ ar „Vilniaus pokerį“, Aputį, Granauską, Šaltenį! Ką rašytum tada, kuo kaltintum? Kad užsidarę provincialaus nacionalizmo narvelį? Kad neverslūs? Gyvena iš „mokesčių mokėtojų“ kišenės? Atitrūkė nuo mūsų dienos, negriauna sienos tarp scenos ir salės, neaktualūs?

Žinai, nesupratau, ko taip „užsivedėi“ panevėžiečių „Žuvėdroje“. Na, šiek tiek pakėlei kritikos dūmų uždangą: plastikinis ežeras, ratukai, Mašos čiaudėjimas, invalidas (ar kaip ten?) Sorinas, kaimo bernas Treplevas, „cypinti“ Nina, „džeržgianti“ Maša... Rimti „argumentai“! Matau, tamsta susikoncentravęs į „fizinės kondicijas“. Ak taip – nėra scenografijos! Ko ten dar nėra? Kostiumai yra? Ar nuogi vaikšto? („*Kabo gaublys, režisūra jokia, teatras pakrikęs, pasimetęs ir nusišovęs.*“) Gal nėra ko čia ir suprasti, matyt, atėjai jau *bardzo znervovanyj*? Sprendžiant iš prokuroriškos leksikos, bene būsi įklimpęs itin specialiuose teatrologijos moksluose. Nors... gal toks gimei – tiesiog kritikas, tada jau, kaip sakoma... Nejau vaikystėje tamsta buvai skriaudžiamas?

Žinoma, žinoma, esu tik žiūrovas, teatre lankausi niekieno n eįgaliotas, be jokių aukštesnių tikslų, nevykdydamas šventos misijos, grynai egoistiško smalsumo vedamas – savaime suprantama, nieko neišmanau, tad jokio „pasimeti-mo“ panevėžiečių spektaklyje neradau ir nieiškojau.

Atrodo, specialiųjų teatrologijos mokslų daktarai pirmiausia ligą įkalba, o tada „gydo“. Paprastuoju būdu. Me-

dicinoje tokių sutikti nepasitaikė, o štai teatre... Tamsta pats to ėmeisi, ar buvai įgaliotas? Gal sutvarkyti tą reikalą tau patikėjo koks „neformalus visuomeninis judėjimas“? Tiesa, „konsiliumas“ įvyko – ligą aptarėte su „vyresniąja kolege“, nustačiusia, kad scenoje „trečiasis sąstatas“. Ar „trečiarūšis“? Suprantama, „pirmarūšio“ akimis. Ir iš kurių aukštybių tavo „pirmo sąstatato kolegę“ aplankė ypatingų rūšiavimo galia? Gal yra koks neviešas įstatymas ar „kultūros visuomenė labai prašė“? Bet juk tu tik retransliuoji išmintį, kurios kažkur sėmeisi, ar ne? Šiaip ar taip, lieti pagiežą tave mokė labai kvalifikuoti specialistai.

Man niekada nešovė galvon rūšiuoti. Matyt, be reikalo, juk šitiek kriterijų: simpatiškas – nesimpatiškas, gražus – negražus, savas – nesavas... Galima skirstyti ir pagal ūgį, svorį, giminystę, lytinę orientaciją, „reprodukcinę galią ir teises“, paklusnumą, nuolankumą, kvailumą, plepumą, pajėgumą išgerti, talentą apkalboms ir intrigoms... Esi geriau informuotas, sakyk, gal ir į nacionalinius kilmės ypatumus atsižvelgiama gradavimo moksluose? Maža ką teatro festivalių čepsėtojai aptarinėja naktinėse užstalėse tuo metu, kai koks nors Panevėžio ar Klaipėdos teatras kratosi senu autobusu namo, nes rytoj vėl spektaklis, paskui išvyka, gastrolės sostinėje, kur salės prietemoje, tyloje vėl sudundės „vyresniosios kolegės“ bosas: „Ketvirtas sąstatas.“

Anksčiau, tamsta, regis, bandei dusinti jaunimiečius. Tuos lyg ir ne visus. O Panevėžį – jau „suvisam“. Tobulėji, nes ne vieną Dainių Kazlauską, kuris savo išmone, matyt, pažadino terminatorių, snaudusį tavyje, nukovei, bet visą teatrą. Nors taikinyš pirmiausia režisierius, ar ne? Dusinti jį reikia dabar, kol neatsistojo visu ūgiu. Paskui įgaus patirties, pritrauks žiūrovų, išgarsės – bus vėlu. Savą publiką jau atsivedė. Kaip drįsta! Nepriklausydamas jokiai klanui! Tiesiog dirbdamas, o svarbiausia – talentingai, su aiškiais, argumentuotais fantazijos blyksniais. Pavojus! Reikia skambinti varpais! Čia juk „pašvęstųjų“ duona – arkadinų, trigorinų! Kriatikų latunskių, jei tokį atsimeni. Kažkokiam Panevėžyje vaidina treplevus, arkadinas, dornus, sorinus ir dar prakaitą šluostosi (anot tavęs) „plastikiniame ežere“ suvilgytomis nosinaitėmis! Kam? Vilniuje, dar nepradėjus repetuoti, jau buvo aišku – neišvengiamai gims šedevras. Taip ir įvyko. Tokie daktarų-vertintojų „lemties“ burtai. Kodėl tie panevėžiečiai taip dažnai pliaukši per sprandą, mušdami uodus, kurių teatre nėra ir būti negali (išskirtinai taikli tavo įžvalga!). Ir man pasirodė – galėtų pliaukšėti kartais, kai ypač skauda, ir pačiu netinkamiausiu momentu, pavyzdžiui, kai Šamrajevas jau sukaupia drąsą ir tuoj pasakys Arkadinai ilgai gniaužtą paslaptį. Bet pripažink – būna. Žmonių daug, o kandžioja tikrai vieną. Veikiausiai todėl ir nušovei

Anton Čechov. „Žuvėdra“. Režisierius Dainius KAZLAUSKAS. Inga TALUŠYTĖ – Maša, Eleonora KORIZNAITĖ – Polina, Andrius POVILAIŠKAS – Konstantinas Treplevas, Petras KEŽYS – Piotras Sorinas, Donatas KALKAUSKAS – Semionas Medvedenka.

visą teatrą. Juk bet kuriam materialistui aišku: teatrose prakaito užtektinai, bet uodo nė vieno. Faktas kaip ant delno, tad kam tas „plastikas“!?

Taip, tu visiškai teisybės: ežeras netikras (žmonės jame plaukioja ant ratukų!), o tiltelio poliai *per daug tikroviški* – kreivi ir nužievinti, dar kvepiantys medžiu (visai kaip gyvenime). Matai, tiltelis ką tik pastatytas specialiai Kostios Treplevo spektakliui. Darbininkai suplukę dirbo visą dieną, kaipgi nusimaudęs „nepadarysi šimto gramų“? Tikrai vėl – gyvenime girtumas slepiamas, o štai teatre visaip rodomas. Tačiau argi nesi šito matęs Vilniaus, Kauno „tikram“ teatre? Tikra – netikra, dialektinis materializmas, priešybių vienybė turėtų būti tau suprantama...

Tai „gėlytės“. Galėtume iki užkimimo ginčytis apie prasmes, ką autorius, režisierius, aktorius norėjo tuo ar kitu žodžiu, judesiu, intonacija išreikšti. Nepatikėsi, net aktoriai kartais nori išreikšti save! Tą kritikai dar pakenčia, tačiau šiukštu tegul nė vienas nelenda režisūron. Kadaisė kažkaip įžūliai nepastebimai į režisūros traukinį įšoko puikūs aktoriai: Borisas Dauguvietis, Andrius Oleka-Žilinskas, Povilas Gaidys, Juozas Miltinis, Jurius Liubimovas, Olegas Jefremovas, Konstantinas Aleksejevas, Vsevolodas Mejerholdas, Molière'as, po velnių, visų neišvardysi... Štai dabar mėgina Kazlauskas – su neišvengiamom klaidom ir netikėtais atradimais. Ko gi siuntate? Per daug atviras, pernelyg nuoširdus? Ar tai reiškia, kad neturėtų bandyti?! Reikalas tas, kad vis tiek nesusikalbėsime. Tu atėjai teisti. Net jei nėra už ką, vis tiek nuteisi. Pavyzdžiui, už tai, kad žmonės tiesiog dirba.

Man teatras – stebuklas, vykstantis čia ir dabar, tikrai tą vienintelį kartą. Einu į teatrą stebėtis, kartu išgyventi, atpažinti, pasitikrinti nedrąsius savo svarstymus. Ir patikėk, nebūtina man visko aiškinti. Gali nesivarginti, čia jau mano – žiūrovo – darbas „suvesti galus“, užduoti klausimus ir į juos atsakyti. Kartais surandu netgi tai, apie ką, įtariu, negalvojo nei režisierius su aktoriais, nei pats autorius. Štai čia tu ir prišoki: „Negalima, reikia mąstyti štai šitaip! Matyti taip, o suprasti va kaip!“ Kodėl? „Todėl, kad Schopenhaueris ...*nioliktai* parašė štai tą, o Berdiajevas aną (vietinei rinkai cituojamas Leonidas Donskis)“. Bet Balys Sruoga ano amžiaus tris-

dešimt šeštaisiais manė kaip tik priešingai. Ir Bartoševičius pernai rašė tą patį! „Nesvarbu, Panevėžio teatras labai blogas ir dirba ten „*trečias sąstatas*“. Kodėl? Reikėtų tai dar įrodyti, pagrįsti, rasti kokių nors argumentų! „Prašom: Arkadina rūpinasi lagaminais, užuot viliojusi vyrus, Nina cypsi, Maša čiaudi, Sorinas – invalidas, ežeras plastikinis, Treplevas – kaimo bernas. Visi muša tuos uodus.“ Bet Stanislavskis... „Nesvarbu, Panevėžio teatras blogas, o Vilniaus – geras“.

„Daraguša“ (toksai Dauguvietis mėgo šį kreipinį), aš kuriu savo teatrą kartu su jais. Net jei spektaklis netobulas. Štai einu ir man patinka. O ten, kur nepatinka, neinu ir neisiu, nors tu ir išgyrei. O jei mes, „nepašvęstieji“, neisim, tai nebus ir teatro. Jo nebus, jeigu mums nereikės. Va, jeigu tu neateisi, niekas ir nepastebės. Ko gi lendi šitaip neapkęsdamas? Žiūrovui irgi reikalingas talentas. Nežinau, ar jį turiu, bet man įdomu. Ypač jei aktorius gyvas ir stengiasi. Komanda, kurioje visi – visos profesijos, visos amžiaus grupės, visos tautybės (nieko neįžeidžia?) – lygūs ir gerbiami (taip pat ir kritikai), dažniausiai laimi. Deja, arka-dinų (pagal vyrą Trepleva) ir tri-gorinų (įdomu, kokia tikroji jo pavardė?), na tu, įžymiųjų, garsiųjų (ar išgarsintų?), „sėkmės“ paslaptis neretai būna patologinis savanaudiškumas, absoliutus kurtumas kitokiai nuomonei, genetinis defektas, neleidžiantis bendrauti su kitais kaip su lygiaverčiais partneriais, sąmoninis nesugebėjimas priimti bendrabūvio taisyklių, kurių laikantis „iškilus talentas“, „šventojo meno žynys“ gali staiga pasirodyti esąs beviltiška vidutinybė, isteriškai besidangstanti lėkštomis emocijomis, primityviomis būties klišėmis, plėšri ir klastinga, apimta nuolatinės baimės, kad „praras pozicijas“. Ne vienoje savo pjesėje ir apsakymuose apie tai mintijo Antoša Čechontė. „Žuvėdroje“ tai tikrai. Galima suprasti aktorių nerimą, apsireiškus naujam režisieriui–statytojui, bet kodėl kritikai taip įsižeidžia? Lyg bijotų prarasti „pirmojo sąstato“ pozicijas greta autoriaus, režisieriaus, bufeto vedėjos...

Štai kitos kritikos išminties perlai: „*Nėra režisūros, režisūra pakeičiama aktorinių gebėjimų demonstravimu*.“ Iš tikrųjų, kam reikalingos tos šlykščios, visiems nusibodusios „aktorinių gebėjimų“ demonstracijos! Recenziją paskaitei, ir viskas aišku. Anas geras, šitas blogas. O su „gebėjimais“ tik daugiau painiavos. Tokie

samprotavimai – garsiosios diskusijos „Ar teatrui reikalingas profesionalus dramos aktorius“ aidai? O gal tėsinsys? Kokia „nekomerciška“ diskusija – ką gi veiks tie „skrajojantys profesoriai“, kasmet kepantys po du tris „profesionalių artistų“ kursus? „Edukuos“ kritikus? Kritikuos „neprofesionalus“? Čia irgi ne problema – labai įžymūs „korifėjai“ apie savo kūrinis patys recenzijas rašė. Žinoma, slapyvardžiais prisidengę. Ir tos meno aukštuomenės giminaičiai – broliai, dukterys savo giminę aukštino, aišku, slapyvardžių pavėsyje. Matai, praktika rodo – nieko švento šioje žemėje nėra, net kritika nėra „absoliuti vertybė“, o jau „aktoriniai gebėjimai“ iš tikrųjų nieko nesprendžia.

Gilūs minėtos kritikės samprotavimai: „*Dėl ko Treplevas nusišauna? Meilės trūko tam, kad gyventų, ar tam, kad kurtų naujas formas? Sunku suprasti, kodėl pirmame veiksmo Treplevas statė spektaklį su Nina (kodėl ne antrame?!) – ieškojo naujų formų ar darė tai iš meilės merginai [gal merginai trūko formų?]. ...Nebuvo spektaklyje ir scenografijos...*“ Kelintoje klasėje mokosi ši kritiška mergaitė?

Nuėjau ir į kitą „Žuvėdrą“, kur scenografijos iš tikrųjų nebuvo ir nereikėjo. Būtent „aktorinių gebėjimų demonstravimas“ ten ypač svarbus. Svarbesnis negu siužetas, pasakojimo aplinkybės ir pati pjesė. Visaip komplikuojamas, pančiojamas ilgiausiomis pseudoužduotimis: žiūrovų susodinimu, tartum jie nesugebėtų patys atsistoti į vieną iš penkiasdešimties nenumuotų kėdžių, paskui nesibaigiančiu tų tipų, pagaliau pasodintų prieš save, stebėjimu, – tai kartojasi gal septintame maestro spektaklyje. Juk neatleistum šito Kazlauskui? Ar „atleistum“? Antro karto nebe? Aš asmeniškai nieko prieš neturiu. Nieko bloka, kad dailininkas visą amžių tapo tuo pačiu koloritu, kad režisierius nuolat varijuoja kartą atrastomis formomis, kad skulptorius, literatas yra atpažįstamas per kilometrą... Jų toksai „tapatumas“. Va, jeigu artistas kartojasi! „Sudirbtum?“ O man nieko, aš ir einu žiūrėti tų, kuriuos per kilometrą atpažįstu... Vis dėlto labai norėjau girdėti, apie ką šnabždasi Nina su Treplevu paskutiniame veiksmo, nakties scenoje. Norėjau matyti jų veidus, jau net ne prietemoje – visiškoje

tamsoje (juk po šios scenos Kostia ir nusišauna). Bandžiau suvokti, ką bendra turi puikių patyrusių aktorių, kurie įkalinti studentų pozicijoje, pusiau improvizaciniai etiudai (man tai priminė grumtynes senovės Koliziejaus arenoje, po jų pagal studentišką ritualą turėtų įvykti „kritusiųjų išgabenimas“ – kiekvieno atlikėjo vaidmens aptarimas) ir toli parašėse likęs Čechovas su, deja, nebaigtu Treplevo spektakliu, kalbančiu greičiausiai apie grynąją, tikrą Kostios suvoktą esmę. Visa kita „Žuvėdroje“ – puikiai „išrašytas“ kontekstas, kurį Treplevas turi išgyventi nuosekliai, kantriai ir sąžiningai, antraip nebus reikalo šaudyti žuvėdrų. Nuosekliai, kantriai, sąžiningai. Aktoriai taip ir daro, tik štai „sprendimas“ nuolat valdingai primena: nepamirškite, mes tik vaidiname. Čia ir dabar. Va, sėkmės vienas kitam palinkėjome, pasiplekšnojome, išsibūčiavome prieš veiksmo pradžią – visai kaip „pas Čechovą“. Bet šiukštu nepamirškite: visi čia tik vaidina, kad nevaidina. Štai ir stebime, kaip aktorius išsisuks, nuolatos trikdomas. Nuo to, žinote, atsiranda toks atlikėjo „intelektualinis nervingumas“, tokia išderinta būseną, toks „modernusis jautrumas“. Tai tikra, ar ne? Tikra – jau ir Čechovas parašė. O juk šitie puikūs aktoriai gali nuostabiai papasakoti istoriją, gali daugiau. Gal buvo „ne ta diena“? Pasižiūrėti tobulo spektaklio, matyt, reikėjo važiuoti į Torunę. Labai teisingos man pasirodė aktorių pastangos kurti vaidmenį „nuo savęs“, remiantis emocija ir gyvenimiškąja savo patirtimi. Visai nesvarbu, kas tai „atrado“ – Koršunovas, vengrai prieš dešimtmetį ar Stanislavskis prieš šimtą metų. O gal Kostia Treplevas kaimo gūdumoje?

Vėl grįžtame: ką Čechovas norėjo pasakyti, apie ką rašė? Gal tas „nuo savęs“ ir yra vienintelė prasmė? Tiesiog kiekvienam Treplevui reikia atrasti ją iš naujo? Štai tau ir naujos formos! „Žuvėdras“ mačiau gal penkias, ne itin dažnai statoma ši komedija. „Vyresnioji kolegė“ matė jų, be abejo, daugiau – bent dešimt ar visą tuziną. Tai štai – panevėziečių „Žuvėdra“ niekuo nenusileidžia nė vienai iš matytų, tarp jų ir tai, visų liaupsinamai. Kvailiausia būtų jas lyginti, sverti. Skirtingi teatrai, artistai, dailininkai, režisieriai, skirtingos erdvės, kūrybinės galimybės, nulemtos skirtingos finansinės politi-

kos... Būtų puiki diskusijų laida – kokį skandalą galima išpūsti! Kaip ir praleido televizija tokią progą sukiršinti, supjudyti? Juk „žurnalistų“ vedama diskusija neišvengiamai virstų „nuomonių ringu“, gal pavyktų net išprovokuoti „koridą“, aiškinantis, kuris čia „krūtesnis“?! Per smulku, reitingų „nepasidarysi“. Nekomercialu.

Man visų pastangos atrodo vienodai gerbtinos, nė vieno, net nelabai pasisekusio vaidmens atlikėjo nenorėčiau niekinti ar smerkti. Nėra artisto, nejauchiančio, kada vaidinti jam nesiseka. Žinoma, jeigu jis ne ligonis. Tad, jeigu nori ir sugebi, – padėk, užuot trypęs. Šis rašinys apskritai nenukreiptas nei prieš vieną asmenį. Bandau aptarti procesus, tą „teatrų šaudymą“. Tau atrodo, Lietuvoje jų per daug? Jeigu mane kas labai erzina, aš ten tiesiog neinu. O vieša diskusija galėtų būti prasminga. Su nepriklausomais moderatoriais, pavyzdžiui, studentais „tiksliaukais“ – fizikais, matematikais, su tų teatrų gerbėjais. Su žiūrovais veteranais, mačiusiais dar „anuos“ artistus, anas „Žuvėdras“. Su laisvu šaukimu kviestais žiūrovais – mokytojais, parduėjomis, darbininkais, kurie dar išgali lankytis teatre. Ogi lankosi! Rengti tokią diskusiją per anksti? „Nuomonė“ kol kas nesuformuota? Kas ją formuoja? Kritikos snaperių „šaudymai“, interneto anonimų lojimas? Ko gero, ir šiai diskusijai vadovauti būtų pasodintas saviškis nuomonės formuotojas, gebantis greta tikrų faktų begėdiškai įterpti absoliutaus melo dažę. Čia irgi „pašvęstųjų“ sfera – pas mus ekspertų komisijose su žiburiu nerasi aktoriaus, mat jie „nekompetentingi“. Čia tau ne rusų Stanislavskio premijos, Auksinės kaukės, Kanų Palmės šakelės, Venecijos liūto ar Oskarų beviltiškai atsilikusios žiuri. Čia Lietuva.

Ar ne Zuokas, grįžęs gal iš Tel Avivo, gal iš Niujorko, pasakojo, kaip žydai auklėja savo vaikus. Jei nori išauginti iškilių jauną žmogų, leisk jam suklysti, nepamerk už pirmąsias klaidas. Labai išmintinga nuostata. Jos laikomasi netgi pas mus. „Saviems“ kuriamos išskirtinės sąlygos. Pirmiausia skubama „nusodinti“ tuos, kurie „nesavi“, bet talentingi. Tokie pjudomi ilgai, atkakliai, kol susidarys refleksas, kad nuolatos abejotų, nedrįstų, bijotų... Tada „savą“ garsenybę sups priešiškoje terpėje skurstančios, baikščios, kompleksuotos, paklusnios, „nesavos“ vidutinybės... Juk išskutus aplinkui žolę, ažuolu gali dėtis net varnalė-

ša. Sakysite, tai jau politika? O gal tolerancija? Tokia „demokratinė“. „Kiek daug meilės aplinkui!“ (Tiesiog viską tas Čechovas parašė!) Na, sakykim, politika. Tęstinė, ilgalaikė. Bet vis tiek – fizika ir cheminiai elementai. Nieko daugiau. Kviečiu liudytojais daktarus Dorną ir Astrovą, taip pat Solioną (geri treplevai buvo jaunystėje). Nuo savęs pridursiu: kai kuriose veiklos sferose moterys – tikrai ne silpnoji lytis.

Ką galėčiau pasakyti, jeigu nepriklausoma diskusija vis dėlto vyktų? Labai skirtingos šitos dvi „Žuvėdros“. Džiaugiuosi dviejų teatrų jaunaisiais, pasigalynėjusiais su šia mįslinga dramaturgija – tikra klausimų be atsakymų enciklopedija. Tiktai sunkiai dirbant, keliant sau tokius klausimus, į kuriuos nežinai, ar kada rasi atsakymą, atsiranda prasmė ir savaime išsisklaido kasdienybės rutina. Panevėžio teatras (išskiriu tik todėl, kad atakuojamas būtent jis) matė ir sunkesnių laikų, susidorojo ir ne su tokiais sunkumais. Viskas bus gerai. Ir neužmirškime, kad krizė – nuolatinė teatro būseną, kaskart su džiaugsmu „atrandama“ kritikų. Sėkmė, pergalės ir šedevrai pasitaiko rečiau – reikia juos užsidirbti. Ar lengviau klaipe diečiams, kurių teatro sienas „komerciški“ statybininkai kadaise sumūrijo ant senų plytų vietoj gelžbetoninių pamatų! To nebūtų darę, statydami vilą kokiam nors CK sekretoriui. Tačiau teatras – bendras, visų, niekieno turtas, čia galima „prasisukt“, „pavaryt į šalį“. Ak, mielieji – tai taip neįdomu, buka, kvaila, kaip Šamrajevo melas, kodėl neduoda Arkadinai arklių, mat jais tuo metu galbūt veža šieną nuosavame ūkyje. Tą žino Maša, Polina, Dornas, Sorinas... Visi žino, tačiau kalbėti apie tai kažkaip nepadoru, žema... O kitiems įdomu, „pats tas“ grynai komerciniame kontekste. „*Ant malūno užtvankos blizga butelio šukė – štai tau ir mėnesiena.*“ Štai ir kontekstas.

Nenuobodus panevėziečių spektaklis, neperkrautas tuščių pauzių – kuo jos ilgesnės, tuo labiau darosi beprasmiškos (išskyrus ilgiausią, be galo rezultatyvų salono romansą pačiam finale). Negaliu, nenoriu sutikti, kad žmonės žudosi vien iš gailėsčio sau. Žinoma, kai kurie ir todėl, bet gal ne Kostia Treplevas? Mes, lietuviai, dideli tų dalykų ekspertai, nes pagal savižudžių skaičių pirmaujame pasaulyje (šį faktą irgi nuolatos džiugiai konstatuoja kritikai). Patyčių, smurto užkan-

kinti gimnazistai, užsienio bordelams pardautos nuskurdėlių dukterys, jauni prasiłošėliai, už skolas gabenantys skrandžiuose kvaišalų prikimštus prezervatyvus, vienatvės aukos, pasijutusias nereikalingos niekam – nei žmogui, nei šeimai, nei Tėvynei... Manote, iš gailesčio sau, iš baimės jie kiša galvas į kilpas, gula po traukinių ratais, nušoka nuo daugiaaukščių?.. Gal nebematė prasmės? Tiesiog pasitraukė, išsinešdami savo tiesą. Gyvieji liko su savąja. Sakoma, kad žmogų nužudžius ar jam nusižudžius, nutrūksta unikalios genų linijos kelionė. Pasitraukiant kukliesiems, nedrąsiems, vyksta ypač kryptinga selekcija...

Turbūt „slidžiausia“ Čechovo „Žuvėdros“ vieta – Kostios Treplevo pjesės vaidinimas. Iš mano matytų „Žuvėdrų“ panevėžiečiai į to spektaklio spektaklyje prasmę įsigilino bene labiausiai. Todėl Ninai (Inga Jarkova, Toma Razmislavičiūtė) nereikia vaipytis, visaip „ieškant naujų formų“, juokinti publikos, demonstruojant saviveiklininkės nepatyrimą. Kokios gi tos „naujos formos“? Kokiais atradimais, šitaip jaudindamasis, Treplevas (Andrius Povilauskas, Marius Cemnickas) ryžosi pasidalyti su „meno žyniais“ – žinomumu rašytoju ir savo motina, kurios vaidmenų jam galbūt net neteko matyti? Kaimo vienatvėje įkalintam jaunam vyrui gali šauti galvon ir visiškai „nesisteminės“ mintys, na, pavyzdžiui, apie Visatos harmoniją. Apie tai, koks trumpas ir laikinas gyvybės kvėptelėjimas žmonėse, liūtuose, kurapkose... ir tuose, „*kurių akys negalėjo regėti*“. Kokie jie pažeidžiami, priklausomi nuo maisto, šviesos, šilumos, kaip greitai senka jų energija, kaip lengvai juos užvaldo nuovargis, pyktis ir baimė. Kaip trumpą jų laiką nuodija pavydas ir melas. Kaip visiškai konkrečios materialiosios – cheminės, fizinės, elektromagnetinės organizmo struktūros generuoja godulį, geismų siautulius, griovimo instinktą. Viskas tarytum paprasta, mokslo išaiškinta, tačiau kas visa tai valdo? Kas sustabdo ir vėl paleidžia? Kodėl viskas kartojasi ir nesikeičia? Kam visa tai?

Ežeras, pasiutusi mėnesiena ir milijardai mirksinčių pasaulių beribiame skliaute. Žemė su kalnais ir

Anton Čechov. „Žuvėdra“. Spektaklio scena

jūromis, su dvaru prie ežero, kur vakarais nuo tiltelio į žvaigždes žiūri Kostia Treplevas. Dekoracija, už kurią tikresnės būti negali. Šitai turi pamatyti mama! Išgirsti žodžius, Kostios užrašytus nakties vėlumoje, po to, kai su šautuvu ant pečių ištisą dieną klajojo lietaus nulytais, vėjo išguldytais rudens laukais. Nė karto neiššovęs. „Nuo savęs“ – kiekvienas vėjo gūsis, kiekvienas belapio medžio krustelėjimas. Štai dabar vasara, mėnesiena – tobula gamtos dekoracija, ir parvažiuo mama! Nuo savęs – apie pradžią ir pabaigą. Apie... Vėliau apie tai, nes dabar girti darbininkai ne laiku paleido dūmų debesis, „publika“ šnabždasi apie pledus, skrybėles, kandžiojasi uodai, Polina juokingai dūsauja, Maša visą laiką „ant akių“, motina susierzinusi nuolat spurdą, užuot įsiklausiusi į žodžius – puikiai Čechovo aprašytas gyvenimo kontekstas, ryjantis minutes, valandas, metus... Vaidinimas baigtas.

Panevėžiečių spektaklio aktoriai parinkti pagal tipą, džiugu, kad šis teatras jų turi. Išvadinai Treplevą kaimo bernu. O tau atrodo, jis – salonų liūtas? Negi motina davė jam tiek pinigų? Ar nekilo klausimas, kodėl metė universitetą? Negi Arkadina jį vežiojosi į gastroles, visiems pristatydama: susipažinkite, mano sūnus, jam jau dvidešimt penkeri? Jis ir yra „kaimo bernas“, tačiau įdomus, gilios sielos, protingas. Tokį ir matome – žino, ką kalba ir ką vaidina. Sutinku, Nina dar turi apie ką pakalbėti su režisieriumi. Ypač finalinė-

je scenoje daug druskos reikės suvalgyti, tačiau pirmoje spektaklio dalyje ji žaisminga, naivi, rimta – priimu ir pasirašau. Arkadinai kliuvo nuo tavęs daugiausia dėl gestikuliacijos ir, suprantama, dėl tų lagaminų. Lagaminais rūpinasi ir dar „gestikuliuoja“!? Na taip, daug „niuansų“, įvairiausių atspalvių slepia artistų sielos. Ir galvą sūnui primadona gražiai tvarsto, vogčiomis apsidairydama, ar kas nors mato, kaip dailiai ji „bintuoja“, pasitikrindama, kaip tą darytų scenoje. Matai, „išdega“ tos artistės. Tikros ašaros scenoje, suvaidintos netikros mirtys, linksmumas, kvatojimas iki ašarų, kai verkia širdis, aistra ir meilė, kurių iš tikrųjų nėra, bet vis tiek reikia išplėsti jas iš savęs, iš pačiai sau nepažįstamos gelmės teatro administracijos nustatytą valandą, – manai, viskas taip sau praeina? Manai, lieka nenubausta? Išdega, išsvylla. Iš nesaugumo ir vienatvės užsimezgę gastroliniai romanai, negimę vaikai... Ar maža bausmių Dievo užantyje už įžūlų brovimąsi į jo ganyklas?... Asta Preidytė (Arkadina) šiame spektaklyje balansuoja ant paties ploniausio lino. Ir garbingai. Galiu tik pasakyti: būk atsargi. Kaip kukliai, kaip tiksliai, „nuo savęs“ šiame spektaklyje gyvena Sorinas – Petras Kežys. Ne vienai „žvaigždei“ galėčiau pasakyti: nagi pamėgink šitaip, savęs nerodydamas, „tiesiog būti“. Taip, kad akių negalima atplėšti.

Nenoriu nieko nei peikti, nei girti, bet ginti nepelnytai užpultus – privalau. Teisingas požiūris, kad už viską atsako režisierius. Tačiau kiekvienas už ką nors atsako. Dailininkas, aktorai... Žiūrovai irgi atsakingi – mokėdami pinigus už bilietą, scenon nešdami gėles, negailėdami aplodismentų, rašydami laiškus, tiesiog lankydamiesi, užsiaugina tokį teatrą, kokio yra verti. Na, o kritikai... Gal jau užteks vienu darbuose iš pelenų lesioti blizgančius stikliukus, kitur trypti ištisas lysves, ieškant kruopelės mėšlo? Suprantu, tai mitybos klausimas, bet juk turite kada nors liautis...

Tai tokios mano „priežvalgos“ (reikia dėl mados surasti naują žodį!), kelis dešimtmečius lankantis spektakliuose ir skaitinėjant recenzijas. Galbūt klystu, skaudžiai klystu. Esu tik žiūrovas – ne kritikas, ne teatrologas. Tada tu neklystantis. Niekada. Tartum Dievas... Tik jau piktas labai! Bent nesakyk man kaip Foma Opiskinas „Stepan-

čikovo dvare“: „Nedovanosiu.“ Žinau, ne vienas tu toks. Klausyk, aš čia pagalvojau... Kad jau šaudyti pradėjot, vieną dieną imsit ir nupilsit koki lokomotyvų depą ar net visus Lietuvos geležinkelius, kaip tada mes, našlaičiai? Paskui polikliniką, prekybos centrą, banką (ne, bankų nešaudysit), dar vieną teatrą (vis tiek jų per daug!), po to ministeriją (net žinau, kokią). Paskui po velnių visą Lietuvą, juk jau skelbei viename rašinėlyje: „Visi keliai veda iš Lietuvos.“ Na, palikite mums bent prokuratūrą! Žinau, teisybės nėra – kokia gali būti teisybė už tokių langų, bet vis tiek, bent dėl vaizdo. Nedovanosi? Dovanooooo!..

...Išties neišmatuojamos kabalos paslaptys... Visi sušaudyti... Kokią teisingą kryptį pasirinkai! Toli eisi! Greitai tavo pavardę vėl matysime kokios nors ekspertų grupės vertintojų sąrašė, gal net nac. premijų (ateities perspektyva), o jau „auksinių gryžių“ tai drąsiai. Sunku su tavim nesutikti – atsilikę panevėžiečiai, „pakrikę“, nesieltgia kaip tikrai šiuolaikiški menininkai, iškraipyto Lietuvos himno apie „didmotes“ nebliuona garaže po Kudirka. Va, jeigu šitie „Žuvėdrą“ statytų, tai moderniai, šiuolaikiškai – Treplevas nuogu pimpaliuku nušautų Trigoriną, Nina sėkmingai ištėkėtų už Arkadinos (štai tau ir atsakymas, koki vyrą galėtų suvilioti primadona), finale Dornas visus išgydytų heroinu valerijono buteliukuose, o Medvedenka nusiskustų plikai, protestuodamas prieš žuvėdrų naikinimą, ir pasikeistų lytį... „Vau! Svaigstu. Nerealiai.“ Gaila, kad ši „kultūros bendruomenė ant spektaklių nepasinešusi“, jai rūpi „akcijos“, „visuomenės provokacijos“. Gal girdėjai apie numatomus kūrybinius planus? Ar neketina buldozeriu užvažiuoti ant Birutės kalno, po to, saulei leidžiantis, kolektyviai pakakoti jūron nuo Palangos tilto? Turėtų būti gražu. O vakare – į restoraną... Žinoma, tai galima padaryti ir Vilniuje, Gedimino kalno papėdėje, prie Valdovų rūmų. Perfrazuojant klasiko mintį: „Laisvo menininko viskas turi būti laisva – ir drabužiai, ir mintys, ir viduriai.“ Kur jau čia panevėžiečiams iki sostinės aukštumų! Apie jas tamsta nė necypteli. Todėl teatras sušaudomas, o tie „laisvieji“ kultūringai, mandagiai pokalbių laidose klausinėjami: „Gerbiama Fiokla, ką norėjote pasakyti, iškraipydama mažutės ne savo valstybės himno žodžius apie tiesą ir šviesą? O jūs, kiaušinius

prisikaldamas Raudonojoje aikštėje, turbūt prieš kažką protestavote? Krizės nepriteklių įkarštyje skulptūrą iš karbonado darydamas, veikiausiai provokavote?“ Jų nešaud, nesmerkia, nežemina, apie talentą, meną net neužsimena – „menininkai“, ir tiek. Norintys dirbti televizijoje, jei puikiai suvokia, apie ką klausinėti nereikia. Juk, pavyzdžiui, neklausia: „O kodėl taip antisemitškai ignoruojate mečetes ir sinagogas, savo „menines akcijas“ vykdydami vien cerkvėse ir bažnyčiose?“

Mieliausiasai! Kritikos snaiperi! Taip ilgai būdamas arti teatro, neįsivaizduoju jo pamilti!? Niekada neteko girdėti, kad „*pjesėje būtina turi būti meilė*“? Ne? Praleidai šitą „Žuvėdros“ frazę... Tai apie teatrą. Ir apie gyvenimą. Apie gyvenimo teatrą. O Mašos raudą atsimeni? Inga Talušytė antrame veiksmo, avanscenoje ant tiltelio, kalba apie meilę kaip skausmą... Irgi praleidai pro ausis? Gal tuo metu kaip tik rausėtės vyresniosios kolegės rankinuke, ieškodami saldainio? Ar iškrito rūbinės numerėlis?

...Žmonės, liūtai, ereliai ir kurapkos, raguoti elniai, žąsys, vorai, nebylės žuvys, gyvenusios vandenyje, jūros žvaigždės ir tie, kurių akys negalėjo regėti, – žodžiu, visos gyvybės, visos gyvybės, visos gyvybės, užbaigusios liūdną ratą, užgeso. Gyvų būtybių kūnai žuvo, tapo dulkėmis, ir amžinoji materija pavertė juos akmenimis, vandeniui, debesimis, o jų visų sielos susiliejo į vieną. Bendra pasaulio siela – tai aš...aš... manyje žmonių sąmonės susiliejo su gyvulių instinktais ir aš atmenu viską, viską, viską ir kiekvieną gyvybę aš pergyvenu savyje iš naujo...Visatoje pastovi ir nekeitanti išlieka tik dvasia... Štai artinasi galingas mano priešas – šėtonas. Matau baisias raudonas jo akis...

Viskas baigta. Nebėra kam stebėti saulėlydžių, žvaigždžių, kylančio rūko... Baigėsi pirkimas ir pardavimas. Vartojimas, gamyba, gamyba, gamyba, skolos, palūkanos... nuosavybė – „teisės“ į turtą, į žmogų, į gyvulį, visuotinis teršimas – oro, vandens ir dvasios, širdies, proto... Sistema susinaikino. Reikės pradėti nuo pradžių? Tikrai reikės? Kodėl viskas baigėsi, kodėl žuvo?... Taip nutrūksta Konstantino vaidinimas... Apie ką toji šėtoniška šmėkla turėjo kalbėtis su „Užupio Nina“ Kostios Treplevo pjesėje, toje vietoje, kurios

nesulaukė savimi užsiėmę žiūrovai? Ko nesuvokė, neišgirdo jo motina – garsi provincijos aktorė? O gal suvokė, iškart intuityviai pajutusi „tiesos faktorių“? Rado būdą nesiklausyti, „nesuprasti“, „negirdėti“.

Iš šešėlių prietemos raudonais patyčių veizolais spokso *Naglostj*. Slidžiais čiuptuvais apraizgo nedrąsius norus, nebaigtus darbus, nuodija užstalės valgį, vagia pinigus, klausosi pokalbių, skaito svetimus laiškus, dienoraščius, iškreipia sapnus, svajones, pavydo ir šmeižto glitėmis išniekina baltas meilės paklodes... Gudriai laukia, kada viskas vėl prasidės, kad galėtų čiulpti, ryti, parduoti, įkeisti, pritaikyti viską, kas bus iš naujo sukurta.

Naivu, juokinga – „*raudonos Šėtono akys*“, grafo-maniška, primityvu – beviltiški provincijos literato bandymai. Šėtonas mūsų supermoderniame dvidešimtmajame? Viešpatie! Jau tada – Strindbergo, Maeterlincko, Hauptmanno, Ibseno, Przybyszewskio, Sudermano laikais, kai Čechovas rašė „Žuvėdrą“, atrodė juokinga. Nors „revoliucinių įvykių išvakarėse“ dar daug kas buvo visai kitaip.

Mieliausiasai, tikrai turiu tau padėkoti, kad vis dar esi „senoviškas“. Prisistatai savo paveikslu ir netgi pasirašai savo pavarde. O juk galėtum pasislėpti už slapyvardžio ar „trolinti“ beveidžių anonimų džiunglėse. Tas „senoviškumas“ kol kas leidžia su tavimi polemizuoti. Nūdienos verslumo dvasios ir „pridedamosios vertės“ kontekste tai išties atrodo drąsu. Juk už tokią demokratišką toleranciją gali būti išmestas iš „išrinktųjų būrelio“...

P. S. Čia ne tau. Tai žinutė dar „nesusistemintiems“ žiūrovams ir Teatrui.

Kostia Treplevas nenusišovė. Išvažiavo į miestą, tapo gydytoju. Gydė žmones, sodino miškus, mylėjo moteris. Niekada nebuvo vedęs. Ta vienintelė jo pjesė apie prasmę „nuo savęs“ daugiau niekada niekam nebuvo nei perskaityta, nei suvaidinta. Žuvėdrų nebešaudė. Mirė, užsikrėtęs nuo ligonio. Prieš mirtį paprašė šampano.

Visai kaip Vienuolio Veronika – pagimdė ir ilgai gyveno... ■

šecherezada

kaip šecherezada kuri
užkalbinėdama savo mirtį
kiekvieną naktį pasakas
dar negirdėtas sekdamo
sultonui
taip aš eilėraščius
skaitau šiuos mamai
dienom kuomet net saulė užsuka slaugyt
kad užkalbėčiau negalią jos sunkią
o jeigu nepriversčiau skausmo
ir armijos jo parankinių
galutinai nuo lovos atsitraukti
tai bent sušvelninčiau jo kirtį
gal būtų
nebe toks žiaurus

2014-02-19

princas mingų

nes kūnas sergantis jau ne lakūnas
kalbėk su juo švelniau kaip su vaiku
ir žaisk dėžėj kol smėlis toks lakus nes
iš amžinybės neša jį tartum iš haiku

kalbėk hegzametrų metru spondėju
nes jam netrukus metrai liks keli
ir jau nesuspondės jis jei nesuspondėjo
buenos airėse anapily

ir nebeversk jo siekti neįmanomo
jį pergalėm patenkink mažomis
ir nesvarbu bus ką mamona mano
apie draugystę jūsų lai prekiauja žuvimis

draugauk su juo kaip maro venk nuobodulio
įsiklausyk ką jis tesako tau vienam

kad išraiškingame veide ne modelio
budėtų atsisakymas tuštybės: kam?!

neleisk galvoti kad jis nelaimingas
ir su niekuo vieta jo nesikeisk
didžiuokis juo tarytum princu mingų
dėkok likimui, o ne jo – nekęsk

2011-01-29

pagrūmot bjaurioms mintims

ar atiduot ar ne? Ne skolą
bet visgi skolą – mamai pačią ją
nuvežus ne grybaut bet į slaugos namus
kas prakilniau? Ar ją karšinti
slaugyt ir rūpintis tartum akies
vyzdžiu namie kambaryje kuriam
daugiau nei pusė amžiaus lova josios
dukra vaikaičiai vaikšto
ir tartum saulės spindulys
ten driekias amžinybė? Ar klausyt
bedvasių patarimų kaip – japonę
rogutėm vežamą mirt narajamoj-
ją nugabenti į slaugos namus
aplankant kokį kartą per savaitę
Na žinoma tenai ja pasirūpins
Dabar kai kūnas josios nuolat
kankinas nuo senatviškų skausmų
ir nežinia ko laukt išskyrus mirtį
ir nežinia ar miega ar jau mirus
kai prieini kvėpavimą sulaikius
tas klausimas labai aštrus
Štai ligi ko privest piktasis
gyvenamasis mūsų amžius gali
kad mintys tokios sukirba galvoj
Užmigt – štai ko dabar man reikia
ir pailsėti taip kad vaizdiniai
panašūs nesiskverbtų į sapnus

Jei realu tai O kaip piktasis
gyvenamasis laikas mus kietai
suvystė kad mes lyg kūdikiai
bejėgiai krustelt pirštą ir pagrūmot
bjaurioms mintims Kaip plėšriai skubama
nusikratyt tėvais kad netrukdytų
karjerai turtams kaupt kelionėms
po atsivėrusį pasaulį platų
ir pasilinksminimams Tuštuma!
Lyg vakarėlis uždaras siela
jau užsivėrus bet kad grąžintų
tėvams ji skolą dera tai primint

vaistai nuo vienatvės

ji nepatikėjo savo akimis Brandaus
amžiaus vaistininkė sudaužytu ne kaip
porcelianas bet kaip dideliu greičiu
lėkęs automobilis veidu stovėjo kitapus
prekystalio
ir pardavinėjo vaistus nuo vienatvės
Žiūrėti tiesiai buvo negražu atrodė
jog tiesus žvilgsnis galėjo nutraukti
vargšės moters tvarsčius
ne mėlynių bet girtuoklių spalva patamsinti veidą
ir ligi kraujo nubraukti šašus Jai labai patiko
ši artimiausios vaistinės valdovė –
maloni kaip malone kasdien keičiamu chalatu
ir reklamine sveikata
Ir kokia didžiulė prie jos driekėsi eilė!
Kiekviena pirkėja prašydavo kitokių vaistų nuo
vienatvės
sumurmėdama savo lotynišką pavadinimą
bet mėnuliškas šešėlis ir pasala termopiluos
grąžindavo jam tikrąjį vardą
Kartais vaistininkė peržengdavo barjerą
jeigu jos paprašydavo kokių nors ypatingu
pavadinimu papildų kurie buvo išdėlioti
vaistinės viduryje Medias mediocritas! Hipokrito
žvilgsniu vaistininkė buvo labai drąsi ir ištikima
Hipokrato priesaikai bet kas galėjo papildyti vienatvę?
kai atėjo jos eilė pirkti ji maloniai pasisveikino bet

tada turėjo pažvelgti vaistininkei tiesiai į akis
ir kartu išgyventi šimtą metų vienatvės.

2011-10-15

didesnė už didžiąją

septynerius metus nebeišeinant iš
namų šviesos negaunant saulės
retežiais gali tapti auksas
o kambarys kapu

jos didenybė depresija didžioji
taip žiauriai JAV papurčiusi

po juodo ketvirtadienio

kad stodavo ir jos gamyklos ir jos fabrikai

o bankai bankrutuodavo

Niujorko viešbučio tarnautojai
paklausdavo klientų ciniškai:
ar kambario nakvynei norite
ar tiktai iššokimui?

Nes dar nebuvo pastatytas
auksinių vartų tiltas jo potencialiems
savižudžiams

didžioji depresija

už jos analizę fon hajekas
apdovanotas buvo premija
aukščiausia nobelio

o kas gi išmatuos depresiją
sulaukusios aštuoniasdešimt ir devynerių
mažytės moters kambario kape
savosios negalios
prie lovos prirakintos?

2013-11-16

LIETUVIŠKASIS DĖMUO PASAULIO KALBŲ ĮVAIROVĖJE

Į Kultūros barų klausimus atsako Giedrius SUBAČIUS

Kultūros barai. Čikagos Ilinojaus universiteto PLB Lituanistikos katedra šiemet paminėjo savo veiklos 30-metį. Kas per šį laikotarpį nuveikta? Kokie edukaciniai pasiekimai reikšmingiausi? Kokie artimiausi katedros uždaviniai? Kokios perspektyvos?

Giedrius Subačius. 30 metų – ilgas tarpas, matau jį ne kaip vientisą trajektoriją, o kaip kelias atkarpas. Dėstyti ten pradėjau 1994-aisiais, katedrai jau gerą dešimtmetį klestint. Man tas pirmasis dešimtmetis atrodo tikroji istorija, profesorių Broniaus Vaškelių ir Violetos Kelertienės laikai. Jie pramynė pirmuosius akademinius takus: suformavo magistro ir daktaro studijų programas, parengė daugelį kitų kursų, ėmė tuos kursus dėstyti, rinko studentus. Tęsė jau nuo 1971 m. dėstomus bakalauro lygmens lituanistinius lietuvių kalbos, lietuvių kultūros kursus. 1994-aisiais Vaškeliui išvykus rektoriauti į VDU, jo vietą užėmė Kelertienė, o aš – buvusią Kelertienės. Ji ėmė dėstyti vien magistrantams ir doktorantams, aš dėščiau ir bakalauro, ir magistro, ir daktaro lygmens kursus. Po keliolikos metų įvyko nesmagių permainų, kurias galima laikyti trečiojo etapo pradžia: 2007 m. Dwightas McBride'as, vos užėmęs dekaną postą, uždarė magistro ir daktaro studijas. Dar po metų, 2008-aisiais, Kelertienė išėjo į pensiją, o Ilinojaus universitetas nebepriėmė antro profesoriaus, tad liko vienintelė profesūra (vietoje dviejų, turėtų iki tol). Iš esmės

lituanistika susitraukė iki bakalauro lygmens *Lietuvos/lietuvių kultūros* kurso (išskyrus tuos lituanistinius aspektus, kuriuos galiu atskleisti, dėstydamas bendresnius lingvistikos kursus, pavyzdžiui, *Europos bendrinių kalbų istoriją, Pasaulio kalbas*). Iš karto pradėta rūpintis katedros programų atsigavimu. Tarp visų tų, kurie ženkliai prisidėjo savo energija, darbu, sumanumu, pirmiausia dėkingas paminėčiau Olavį Aarensą, Darių Furmonavičių, Ainą Haasą, Vytautą Kamantą, Saulių Kuprį, Jimmą ir Gražiną Liautaudus, Žygimantą Pavilionį, Williamą R. Schmalstiegą, Guntį Šmidchensą, Gintarą Steponavičių, Arvydą Tamulį. Visų pirma jų pastangomis lietuvių kalbos kursai buvo atgaivinti (nuo 2012 m. rudens juos vėl ėmė dėstyti Daiva Litvinskaitė, dar spėjusi mūsų katedroje įgyti daktaro laipsnį). Institucijos, be kurių pagalbos nebūtų pavykę atnaujinti lietuvių kalbos dėstymo, – tai visų pirma Vilniaus universitetas ir Lietuvos užsienio reikalų ministerija, jų lėšomis lietuvių kalbos kursai finansuojami jau trečius metus. Finansiškai parėmė ir AABS (*Association for the Advancement of Baltic Studies*), ir Lietuvių fondas, už tai esame jiems nuoširdžiausiai dėkingi. Taigi šitą, jau ketvirtąją PLB Lituanistikos katedros gyvavimo etapą galima skaičiuoti nuo lietuvių kalbos dėstymo sugrąžinimo 2012 m. rudenį. Ateities etapus irgi norėtusi mintyse sieti su augimu.

Apskritai didžiausi edukaciniai katedros pasiekimai, mano galva, yra 5 parengti lituanistikos daktarai (Dalia Kučėnienė, Danas Lapkus, Dalia Cidzikaitė, Daiva Litvinskaitė, Aurelija Tamošiūnaitė), 19 lituanistikos magistrų ir daugiausia studentų sutraukiantis *Lietuvos /lietuvių kultūros* kursas, kurio per pastaruosius 20 metų klausėsi ir egzaminus išlaikė apie 1500 studentų (didžiuma jų yra ne lietuvių kilmės, taigi galima sakyti, kad šitas kursas lietuvių kultūrą labiausiai skleidžia amerikiečiams).

Ar Lituanistikos katedra palaiko nuolatinį ryšius su kultūrinėmis ir akademinėmis išeivijos institucijomis? Ar JAV gyvenantiems lietuviams rūpi katedros veikla? Ar jie naudojami jos vykdomų akademinį tyrimų rezultatais? Ar daug jaunosios kartos išeivių renka si lituanistikos studijas?

Su išeivijos institucijomis ryšius palaikome nuolat, net sunku išvardyti, su kuriomis ir kiek. Bendradarbiaujame su Lituanistikos tyrimo ir studijų centru, su Lietuvių fondu, su laikraščiais *Draugas* ir *Amerikos lietuvis*, su Pasaulio lietuvių bendruomene, su Balzeko muziejumi, su AABS. Pavyzdžiui, 2012 m. Čikagoje katedra organizavo dvimetę AABS konferenciją, prie jos rengimo reikšmingai prisidėjo Lietuvos ambasada Vašingtone ir Generalinis konsulas Čikagoje, Lituanistikos tyrimo ir studijų centras, Lietuvių fondas, *Draugas*, *Amerikos lietuvis*, *Lituanus*, daug savanorių, skyrusių konferencijai savo laiką ir triušą.

Lituanistikos tyrimo ir studijų centras padeda mums atrinkti laiškus katedros inicijuotai ir nuo 2008 m. rengiamai „Asmeninės rašomosios kalbos duomenų bazei“ (žr. www.musulaiskai.lt). Studentai amerikiečiai, *Lietuvos/lietuvių kultūros* kurso klausytojai, kartais vyksta į šį centrą padirbėti („pasistažuoti“). Per AABS konferenciją Lituanistikos tyrimo ir studijų centras surengė rankraščių ir knygų parodą Ilinojaus universitete.

Vienareikšmiškai atsakyti į klausimą, ar JAV gyvenantiems lietuviams rūpi katedros veikla, negalėčiau. Vieniems rūpi, kitiems – turbūt ne. Apklausių nedarėme. Spręsti galime labiau iš to, kiek atsiranda norinčių naudotis mūsų veiklos – visų pirma pedagoginės ir mokslinės – rezultatais. Mūsų siūlomos studijos uni-

versitete, aišku, labiausiai rūpi jaunesniems, neseniai gimnazijas baigusiems žmonėms. Kalbu apie jaunosios kartos lietuvių, kurių universitete sutinku ne taip jau mažai. Ta jaunoji karta, jei galima nors apytiksliai apibendrinti, yra vaikai tų, kurie išvyko iš jau laisvos (arba dar gorbačiovinės) Lietuvos, ne vienas atsidūrė svetur dar būdamas kūdikis. Daugelis moka lietuviškai, tad ir lituanistika jiems nėra svetima. Jie sukūrė (atkūrė) Ilinojaus universiteto Lietuvių studentų asociaciją, kuri Čikagos lietuviams surengė įvairių kultūrinių renginių, o universitete suorganizavo įspūdingą Lietuvos 1000-mečio paminėjimą.

Akademiniai darbai, suprantama, geriau žinomi akademiniams sluoksniams. Prisidedame prie mokslinio lituanistinio kalbinio istorinio žurnalo *Archivum Lithuanicum* leidybos, *Lituanus* rengimo. Katedros doktorantai (daktarai) parašė ir išleido knygas, paminėčiau Dano Lapkaus veikalą „Potekščių ribos: uždraustos tapatybės devintojo dešimtmečio lietuvių prozoje“ (2003), Dalios Cidzikaitės „*Kitas lietuvių prozoje*“ (2007), Daivos Litvinskaitės „Nuo objekto link subjekto: kūnas lietuvių moterų kūryboje“ (2013). Aurelija Tamošiūnaitė vadovauja „Asmeninės lietuvių kalbos duomenų bazei“ (pernai rudenį kartu su Mindaugu Šinkūnu ji buvo atvykusi į Čikagą pristatyti projekto www.musulaiskai.lt). Profesorė Violeta Kelertienė išleido įspūdingą straipsnių rinkinį *Baltic Postcolonialism* (2006), aš paskelbiau monografijas *Upton Sinclair: The Lithuanian Jungle* (2006), „Lietuvių kalbos ekspertai Rusijos imperijos tarnyboje: Dmitrijus Kaširinas, Zacharijus Liackis, Andrius Poidėnas“ (2011).

Kokia šiandieninė lituanistinių mokslų ir tyrimų būklė Jungtinėse Amerikos Valstijose? Kokie mokslo židiniai dar rusena? Ar tarp naujosios bangos išeivių atsiranda tokių, kurie ryžtųsi atsidėti lituanistikos puoselėjimui?

Nelengvi klausimai, bet atsakyti bandyčiau taip: daugiausia susitinku su tais akademinės sferos lituanistais, kurie dalyvauja AABS veikloje, jos konferencijose. Tai tiek senesnės, tiek naujesnės išeivijos atstovai, įvairių humanitarinių ir socialinių mokslų mokslininkai.

AABS yra 1968 m. įkurta organizacija, skatinanti tyrinėti ir studijuoti baltų tautų kultūras. Šiuo metu AABS konferencijų populiarumas gana didelis, jose dalyvauja daug lietuvių, latvių, estų kilmės mokslininkų ne tik iš Šiaurės Amerikos, bet ir iš Europos (Baltijos šalių, aišku, net nereikia minėti), iš Japonijos, Australijos.

Mokslo židiniai JAV susiję visų pirma su universitetais. Vašingtono universitete Sietle įsikūrė į mūsų katedrą panašus studijų ir tyrimų atitikmuo, apimančias ne vien lituanistiką, bet ir latvistiką, estonistiką (vadovauja Guntis Šmidchensas). Jis taip pat dėsto kalbas ir kultūras. Daugiau tokių administraciškai apibrėžtų lituanistikos centrų JAV šiuo metu nėra, nors galvodamas apie centrus vis prisimenu tas asmenybes, tuos mokslininkus, kurie, išsibarstę po kontinentą, dirba savo darbus konkrečiose vietose ir yra tapę tam tikrais idėjiniais akademiniais traukos centrais. Galėčiau paminėti Tomą Venclovą (*Yale*), Algį Mickūną (*Athens, Ohio*), Williamą R. Schmaltiegą (*Penn State, Pennsylvania*), Alfredą Senną (*Madison, Wisconsin*), Saulių Sužiedėlį (*Millersville University of Pennsylvania*) ir daugelį kitų, iš jaunesnės kartos mokslininkų – Dovilę Budrytę (*Georgia Gwinnett College, Georgia*), Patricką Churą (*University of Akron, Ohio*), Agnia Grigas (*Malibu, California*), Virgilijų Krapauską (*Chowan University, North Carolina*), Gediminą Lankauską (*University of Regina, Canada*), Vėją Liulevičių (*University of Tennessee, Knoxville*), Daivą Markelis (*Eastern Illinois University*).

Ne tik akademinę, bet ir platesnę kultūrinę lituanistinę veiklą plėtoja Lituanistikos tyrimo ir studijų centras, Balzeko muziejus, ALKA archyvas Putname (*Connecticut*), *Santaros-Šviesos* federacija. Nors šiuo metu *Santara-Šviesa* daug aktyvesnė Lietuvoje, gyvuoja ji ir Amerikoje, tiesa, metinių konferencijų neberengia, tačiau organizuoja paskaitas (pastarąjį kartą, 2014 m. kovo 8 d., Leonidas Donskis kalbėjo tema „Antroji nepriklausomybė: į Europą grįžusi Lietuva“).

Jau du dešimtmečius esate šios katedros profesorius, dabar ir vedėjas. Kokią įtaką akademinis darbas Čikagoje padarė individualiems akademiniams ir kultūriniais

interesams? Kaip amerikietiškas kultūrinis ir akademinis kontekstas paveikė mokslinio darbo kryptis?

Matyčiau bent kelis pagrindinius savo kūrybos kelius: dar rašydamas disertaciją atradau plačią temą apie XIX a. lietuvių bendrinės kalbos bandymus, mąstymus, rašybos taikymus. Šiandien naujas čia būtų šių tyrimų siejimas su pasaulinėje lingvistikoje kylančia istorinės sociolingvistikos šaka, su variantiškumo tyrimų pakilimu. Dabar kaip tik grįžau prie Simono Daukanto rašybos variantų tyrimo. Įspūdinga įvairovė, kai kuriuos rašybos atvejus Daukantas keitė bent 5 kartus, pavyzdžiui, žemaitišką tarpinį garsą tarp *i* ir *e* (kiek panašų į bendrinės kalbos *ė*) Daukantas rašė *ȳ*, *ę*, *ī*, *ĩ*, *ĩ* raidėmis (žinau: *žynau*, *žėnau*, *žinau*, *žīnau*, *žīnau*). Labai įdomu sekti, kas jį skatino vis modifikuoti, atmesti ankstesnį savo paties pasirinkimą ir vėl iš naujo nusivilti.

Kita sritis, kuri man atsivėrė, buvo galimybė plačiau pastudijuoti Europos bendrinių kalbų istorijas, o tokių bendrinių kalbų Europoje suskaičiuočiau apie 50. Lietuvių aušrininkų ir varpininkų pastangos visomis tarmėmis kalbantiems lietuviams suformuoti vienodą rašomąją kalbą turi daug analogų Europoje. Pavyzdžiui, akivaizdu, kad Europoje po Viduramžių buvo bent trys bendrinių kalbų formavimo vienos tarmės pamatu bangos: 1) maždaug Renesanso laikotarpiu, plačiai imant, XIII–XVII a. (anglų, ispanų, lenkų, prancūzų); 2) maždaug Romantizmo laikotarpiu, apie XIX amžių (čekų, estų, latvių, lietuvių, norvegų, rumunų, slovākų, suomių, ukrainiečių), 3) dabartiniais laikais – po Pirmojo pasaulinio karo iki dabar: bosnių, liuksemburgiečių, makedonų, rusinų, valensiečių. Bendrinių kalbų „mados“ sustiprėja nacionalizmo pakilimo periodais Europoje kaip tam tikra „rezistencija“ prieš unifikavimą: 1) Renesanso kalbos ėmė formotis kaip atsvara dominavusiai unifikuojančiai lotynų kalbai, 2) Romantizmo laikais imta vertinti individualius, išskirtinius tautų bruožus, kalba tapo vienu iš ryškiausių tapatybės ženklų; plačiau pasklidusios kalbos (lenkų, prancūzų, vokiečių), tam tikrose teritorijose nustelbusios kitas kalbas, sulaukė kultūrinio tų kalbų atstovų pasipriešinimo, 3) Europos vienijimas, Europos Sąjungos integracija iš dalies sukelia priešingą reakciją, stiprėja

nacionalizmas, tuos kalbinius vienetus, kurie dar prieš dešimtmetį turėjo nekvestionuojamą tarmės statusą, imama vadinti bendrinėmis kalbomis.

Kai lyginame kultūrinių (oficialiųjų, nacionalinių) kalbų istorijas, atsiskleidžia bendraeuropinės jų raidos paradigmos, galima išvelti esminius sutapimus, raiškius skirtumus. Netipiški atvejai Europos kontekste galėtų būti dvi rašomosios norvegų bendrinės kalbos (nesant vienos bendrinės šnekamosios kalbos); dvi serbų kalbos abėcėlės – kirilinė ir lotyniškoji. Lietuvių bendrinė kalba – daug kuo labai tipiškas antrojo, romantiškojo, periodo kūrinys. Toks daugelio bendrinių kalbų istorijų gretinimas iš principo yra sintetinis tyrimas, paremtas kitų tyrėjų rezultatais, o ne šaltiniais, kurie parašyti konkrečiomis kalbomis. Su šios srities literatūra plačiau susipažinau kaip tik Amerikos bibliotekose ir konferencijose.

Na, o trečioji trajektorija – tai lietuvių emigracijos, genealogijos, istorijos tyrimai, susiję su Uptono B. Sinclairio romanu *The Jungle*. Čikagoje 1904 m. sutikęs daug lietuvių emigrantų, Sinclairis pasirinko juos savo romano herojais. *The Jungle* iki šiol jaudina protus: romanas studijuojamas turbūt vos ne kiekviename Amerikos universitete per literatūros, emigracijos istorijos, darbo istorijos, verslo, žurnalistikos, etikos paskaitas. Lietuvai romanas svarbus kaip lietuvių emigracijos istorijos ir kultūros vaizdinys, suprojektuotas į pasaulio skaitytojus (tai vis dar vienas iš pasaulyje skaitomiausių amerikiečių romanų).

Po 2006 m. išleistos savo knygos apie „Džiungles“ tyrimą tęsiau ir dabar turiu dar nebaigtą maždaug dviejų tomų knygos rankraštį, preliminariai pavadintą *Sinclair's Wedding*. Jeigu ieškotume tarpdiscipliniškumo, jis yra kaip tik čia: tai ir literatūros kūrinio atsiradimo rekonstrukcija, tai ir konkrečių emigrantų, jų šeimų istorija, tai ir genealogijos istorija, eseistika, mokslinio darbo, mokslininko laimėjimų ir pralaimėjimų, atradimų ir praradimų studija, dienaščių forma parašyta žmogaus, tiriančio visus šiuos dalykus (jau pradėjau ieškoti leidėjo, bet kūrinį pirmiau dar turėsiu pabaigti).

Man labai mielas rašymas ne vien akademinei, bet ir platesnei visuomenei, kaip kad iš dalies bandau daryti

šioje dar nebaigtoje „Sinclairio epopėjoje“. Moksliniame tekste svarbu suprasti, atrasti ir tą atradimą įrodyti argumentais. Bet platesnė visuomenė gal nenorės nei susekti, nei vertinti visų mokslo argumentų. Čia reikia kitokių žingsnių: pabrėžti atradimo netikėtumą, prieštarauti dažniems nusistatymams, įsilieti į sklandančius diskursus teigiant: „Jūs manėte anaip, o mes jums parodome štai šitaip.“ Jei platesnio diskurso konkrečia tema nesama, visuomenė to atradimo nė nepastebės. Reikia stereotipo, kurį atradimai galėtų paneigti, tada jie taps įdomūs ar aktualūs. Stereotipas – tam tikras naujų atradimų sklaidos garantas.

Jūsų knyga Upton Sinclair: the Lithuanian Jungle priklauso tiems akademiniams projektams, kurių atsiradimą paskatino specifinis Čikagos kontekstas. Sinclairio romanas lietuvišką tematiką ir JAV, ir kitose šalyse pavertė tuo, kas angliškai vadinama common knowledge. Ar ano meto išeivijos palikuonims rūpi tokio pobūdžio literatūrinis/etnografinis paveldas? Ar tarp jų esama susidomėjusių šiuo tyrimu? Kaip Jūsų veikalą vertina amerikiečių sociolingvistai, istorikai? Kitaip sakant, ar lietuviškasis dėmuo įdomus Jungtinių Valstijų akademikams?

Taip, tikrai. Mano tėvai turėjo lietuvišką 1948 m. „Džiunglių“ leidimą, įsigytą dar prieš man gimstant, tačiau knyga visą laiką stovėjo lentynoje nesupjaustytas lapais. Apie „Džiungles“ daugiau sužinojau kaip tik Čikagoje, nes tai vienur, tai kitur apie ją vis išgirsdavau. Susiradau, puoliau skaityti ir nuo pat pirmo puslapio į akis krito angliškame tekste kaip angliškai sniege susagstyti lietuviški žodžiai senąja, dar nebendrine lietuvių kalbos rašyba. Iš pradžių ketinau tik nustatyti Sinclairio lietuviškų žodžių šaltinius (romane jis 194 kartus pavartojo 69 lietuviškus žodžius), bet tyrimas ėmė ir išaugo į knygą. Daugiausia džiaugsmo man kelia tai, kad suradau konkrečias romano veiksmo vietas Čikagoje. Dalis iš jų buvo nenustatytos. Ypač svarbi lietuviškų vestuvių vieta – netyčia į tą pokylį patekęs Sinclairis daugiausia dėl to ir pasirinko rašyti apie lietuvius, o ne kokius nors slovakus, lenkus ar čekus. Lietuviškos vestuvės, pasak Sinclairio, buvo jam „die-

vų dovana“. Išsiaiškinau, kad vestuvės švęstos Čikagoje, Juozapo Kušleikos saliūne Pietų Paulinos gatvėje, nr. 4558 (sankryžoje su 46-ąja gatve). Tokius dalykus tirti – tikra palaima, kai gyveni Čikagoje ir gali daug kartų nuvykti į tuos rajonus, vaikščioti po tas vietas, praėjus šimtui metų, konkrečiame žemės lopinėlyje patikrinti detales, kurias užčiuopei archyvuose. Lietuvių skaitytojus 2012 m. pradžiugino leidykla *Aukso žuvys* (Sigita Pūkienė), į lietuvių kalbą iš naujo išverstas „Džiungles“ (vertėja – Rasa Drazdauskienė) išleidusi su Valdo Adamkaus pratarne ir komentarais apie to laiko lietuvių emigraciją.

Esu daug kur kalbėjęs apie „Džiunglių“ tyrimus, lietuviška ir amerikietiška publika tas paskaitas priimdavo labai palankiai. Lietuviai, palaikydami sumanymą, domisi detalėmis, daugelis sakė perskaitysią „Džiungles“ iš naujo. Lietuviškumo elementas jiems yra esminis, nes suteikia toli siekiančią istorinę dimensiją, papildo Amerikoje gyvenančių lietuvių ar lietuviškas šaknis turinčių amerikiečių tapatybės mozaiką. Amerikiečiai – lingvistai, istorikai – visų pirma domisi tyrimų metodika (jau minėjau, kad ji mišri: lingvistika, pavardžių geografija ir pavardžių nešiotjų identifikavimas, archyvai, darbas mieste, miestų istorija, istorinių žemėlapių studijos). Kai kas net stebėjosi, kad lietuvių kalbos nuotrupų romane tyrimas duoda tokius netikėtus rezultatus: be lietuviškų šaltinių Sinclairio rašymo būdas nebūtų tapęs toks aiškus, ryškus. Pavyzdžiui, šiam romanui jis prisirinko Čikagos lietuvių pavardžių, bet stengėsi įtraukti tik tokias, kad žmonių negalėtų persekioti Čikagos skerdyklų savininkai – tai saliūnų šeiminių, gydytojų, verslininkų, kurie su skerdyklomis neturėjo nieko bendro, pavardės. Neretas iš amerikiečių, net ir tų, kurie skaitė romaną, negalėjo atsiminti, kokios tautybės žmonės jame pavaizduoti. Lietuvos vardo žemėlapyje nebuvo taip ilgai, kad Šaltojo karo metais amerikiečiui, skaitančiam „Džiungles“, liuvio vardas galėjo skambėti kaip kokio nežinomo upokšnio čiurlenimas. Apskritai Sinclairis, nors rašė romaną, bet medžiagą rinko tarsi socialinis mokslininkas, tris storus sąsiuvinis prisirašė visokių minčių ir pastabų. Jis man panašus į sociolin-

gvistą, darantį tyrimus su žmonėmis, juos apklausinėjantį, registruojantį lietuvių emigrantų kalbą – žemaitiškus ir aukštaitiškus žodžius, frazes.

Išeivijos kultūrinio ir mokslinio paveldo tyrimai pamažu persikelia į Lietuvą. Tačiau tuo pat metu Jungtinėse Valstijose kuriasi naujųjų išeivių iš Lietuvos bendruomenė. Su kokiais iššūkiais savo tapatybei, gimtajai kalbai ji susiduria? Ar atsiranda jaunesnių akademikų, kurie ryžtųsi studijuoti šios bendruomenės problemas? Kokio pobūdžio tyrimų, Jūsų manymu, trūksta?

Didžiausias lituanistikos, beje, ir amerikietiškosios, tyrimų centras šiandien yra Lietuva. Štai Vilniaus universiteto profesorė Meilutė Ramonienė, su gausia tyrėjų komanda neseniai baigusi tyrimą apie išeivijos lietuvių kalbą, nustatė, kad lietuvių kalba JAV laikosi tvirtai. Amerikoje irgi pasitaiko lietuvių mokslininkų, tyrinijančių socialinius lietuvių kalbos aspektus. Paminėčiau Jolantą Macevičiūtę-Aritz iš Pietų Kalifornijos universiteto (lietuvių kalbos kaip mažumos kitimas, disertacijos vadovas – garsus sociolingvistas Edwardas Finegas), Aureliją Tamošiūnaitę, Ilinojaus universitete Čikagoje tyrusią įvairių kartų lietuvių kalbos įgūdžius.

Iššūkių yra daug, ryški ir tam tikra takoskyra tarp emigracijos bangų, jų poreikių. Apskritai šiandien stipriai susirūpinta lietuviškų archyvų išsaugojimu JAV. Esama daug problemų, stinga lėšų archyvinei medžiagai saugoti, saugojimo sąlygos kartais nepatenkinamos, tačiau ieškoma naujoviškų sprendimų, norima archyvus modernizuoti. Vis daugiau kalbama apie reiką saugoti ir kaupti archyvus ten, kur jie atsirado – Amerikoje, siuntimas į Lietuvą dažnai vertinamas tik kaip atsarginis variantas, „planas B“. Toks atsidavimas, man regis, liudija lituanistikos Amerikoje stiprybę ir leidžia žvelgti optimistiškai.

Man, besidominčiam raidžių ir rašto kalbos istorija, ypač trūksta Amerikos lietuvių rašomosios kalbos lyginių su Lietuvos lietuvių kalba, amerikietiškos spaudos istorijos tyrimų.

Dėkojame už pokalbį.

■

ŽVILGSNIS Į BALTAS LIETUVIŲ IŠEIVIJOS LANKAS

Į Kultūros barų klausimus atsako Daiva MARKELIS

Kultūros barai. Pastaruoju metu nemažai diskutuojama, ką reiškia būti lietuviu globalizuotame pasaulyje, kuriame dėl įvairiausių priežasčių žmonės masiškai migruoja, nuolatos keičia gyvenamąsias vietas, savo atžalas augina svetimose šalyse. Ką lietuviška tapatybė reiškia Jums, o galbūt ir kitiems Jūsų kartos žmonėms, gimusiems JAV? Kokia Jūsų šeimos istorija?

Daiva Markelis. Klausimas lygiai toks pat geras, kaip ir sunku į jį atsakyti. Augau lietuviškame kvartale Cice-ro, Ilinojuje. Lietuviškai kalbėjau su tėvais, lankiau lietuvišką šeštadieninę mokyklą ir skautų stovyklą. Meldžiausi irgi lietuviškai. Jeigu tada, kai mokiausi šeštoje vidurinės mokyklos klasėje, kas nors būtų paklausęs, kokia mano tautybė, nedvejodama būčiau atsakiusi: „Šimtaprocentinė lietuvė.“ Pradėjusi lankyti gimnaziją, suvokiau, kokia esu laiminga, kad gimiau klestinčioje šalyje, kur gerbiama žodžio laisvė. Pasijutau esanti ne tik lietuvė, bet ir amerikietė. Taigi priklausu dviem kultūroms. Dėl savo lietuviškos kilmės esu gerokai dėmesingesnė globaliai politikai, bandau palyginti skirtingas politines sistemas. Susidomėjimą poezija ir menais paskatino anksti jaunystėje patirtas sąlytis su lietuvių poezija ir daile. Mėgstu lietuvišką maistą, netgi žinodama, kad jis nėra labai sveikas kraujui ir arterijoms. Tačiau lygiai taip pat vertinu ir amerikiečių kultūrą – ji atviresnė įvairiems mąstymo būdams, labiau linkusi į avantiūras ir optimistiška.

Tautinė tapatybė dažniausiai siejama su gimtąja kalba. Tačiau esama nemažai atvejų, kai stiprų tautinės priklausomybės jausmą puoselėja žmonės, netgi nemokantys gimtosios kalbos (pavyzdžiui, keletą šimtmečių taip klostėsi airių likimas). Jūsų kartos lietuvių kilmės amerikiečiams lietuvių kalba veikiausiai nėra kasdieninio bendravimo priemonė?

Man asmeniškai lingvistinis aspektas visada buvo labai svarbus. Lietuvių kalba yra tokia sena, graži ir sudėtinga. Štai kad ir tie nuostabūs mažybiniai žodelyčiai *saulutė, saulelė, saulužėlė, saulytė*. Lietuvių liaudies dainos yra pačios nuostabiausios pasaulyje ne tik dėl savo muzikalumo, bet ir dėl metaforų, nepaprastai turtingos poetikos. Vienas iš daugelio dalykų, už kuriuos esu labai dėkinga savo tėvams, yra tai, kad jie primygtinai reikalavo namuose kalbėti lietuviškai, išsiuntė į šeštadieninę lietuvišką mokyklą. Iki šiol kalbu ir skaitau lietuviškai, tiesa, mano kalbiniai įgūdžiai buvo gerokai geresni, kai gyvenau Čikagoje tarp savo tautiečių.

Žmonės gali sieti su tėvų šalimi ne vien kalba, bet ir įvairios emocinės, politinės, intelektualinės, dvasinės priežastys. Pažįstu nemažai lietuvių kilmės amerikiečių, didelių Lietuvos patriotų, kurie menkai supranta lietuviškai.

Savo lietuviškas šaknis ir brendimo išeivių šeimoje patirtį aptarėte autobiografinio pobūdžio knygoje „Bal-

tos lankos“ (White Field), kurią prieš keletą metų išleido Čikagos universiteto leidykla. Ką galėtumėte pasakyti apie kitų lietuvių išeivių, tapusių Jungtinių Valstijų piliečiais, tautinius jausmus? Ar Jūsų knygoje jie atpažino panašius išgyvenimus ir bendrą patirtį? Kaip Jūsų knyga priėmė „tikri“ amerikiečiai, t. y. tie, kurių nesaisto ryšiai su protėvių šalimi? Ar jie sugebėjo suvokti kultūrinius skirtumus, keblumus dėl dvigubos tapatybės?

Amerikos lietuvių reakcijos atskleidžia kartų problemą. Senyvo amžiaus skaitytojai nėra susipažinę su šiuolaikinės autobiografinės literatūros konvencijomis, ir juos tai trikdo, nors „Baltos lankos“, sakyčiau, labai švelnus pasakojimas, palyginti su didžiuma memuaristikos, leidžiamos mūsų dienomis. Daugeliui jaunesnių Amerikos lietuvių knyga iš esmės patiko. Gavau daugybę elektroninių žinučių, laiškų, telefono skambučių iš savo kartos žmonių, jų manymu, man pavyko perteikti žmonių, gimusių ir augusių išeivijos šeimose, patirtį. Vyresnių kartų lietuviams knyga irgi patiko. Vienas žmogus Bostone nupirko dešimt egzempliorių, kad galėtų padovanoti draugams, giminėms. Tačiau bene didžiausias ir maloniausias netikėtumas buvo tai, kaip į knygą reagavo amerikiečiai, priklausantys kitoms emigrantų bendruomenėms. Lenkų kilmės studentas perskaitė mano knygą bendramoksliams, pasak jo, labiausiai patikusi ta dalis, kur pasakojama apie šeštadieninę mokyklą, nes atgaivino asmeninę patirtį. Jauna iranietė parašė knygos recenziją, įžvelgdama nemažai paralelių tarp savo gyvenimo ir to, ką papasakojau aš. O havajiečių kilmės kolegė sakė, kad mano knyga gerai atskleidžia žmogaus, susijusio su dviem kultūromis, tapatybę.

Esate akademinė tyrinėtoja, nemažai nuveikusi, analizuodama lietuvių išeivijos Jungtinėse Amerikos Valstijose savijautą. Ar tokią tyrimų problematiką pasirinkote, norėdama apibendrinti savo pačios patirtį? Antropologai lauko tyrimus dažniausiai atlieka tolimuose kraštuose, kur viskas labai skiriasi nuo jų kultūrinės aplinkos. Ar tai, kad priklausote išeivių bendruomenei, padėjo, ar trukdė atlikti analizę? Kokias bendresnes išvadas leido padaryti Jūsų tyrimas, nagrinėjantis JAV lietuvių išeivijos padėtį ir patirtį? Ar toliau gilinatės į šią problematiką?

Mano disertacijos tema susijusi su lietuvių gyvenimu Čikagoje per pirmuosius tris praėjusio amžiaus dešimtmečius. Sutelkiau dėmesį į raštingumą – rūpėjo ne tik tai, kiek lietuvių gebėjo skaityti lietuviškai, bet ir tai, kaip jie skaitė ir kaip išmoko angliškai. Nors mūsų tautiečiai nebuvo priskiriami raštingiausiomis to meto išeivių grupėms, jie leido daugiau laikraščių negu dauguma kitų. Kūrė klubus, rašė laiškus savo šeimoms ir draugams, likusiems Lietuvoje. Tiek skaitymas, tiek rašymas buvo kolektyvinė veikla. Pavyzdžiui, koks nors labiau praprusęs darbininkas skaitydavo laikraštį savo bendradarbiams. Vaikai, ypač mergaitės, rašydavo laiškus, diktuojamus tėvų. Kadangi pati priklausau šiai bendruomenei, buvo lengviau naudotis archyvais, laikraščiais, galėjau pabendrauti su tų išeivių vaikais ir vaikaitėmis, beje, jie labai noriai dalijosi prisiminimais.

Pastaruoju metu pakeičiau savo tyrimų kryptį. Dabar rašau „Baltų lankų“ tęsinį ir didelės apimties esė apie tai, kaip lietuvių literatūra ir apskritai kultūra atspindi savižudybės fenomeną. Lietuva beveik pirmauja tarp šalių, kuriose savižudybių skaičius didžiausias. Svarstau, kodėl taip yra? Ar visada taip buvo? Mano supratimu, lietuviai pernelyg uždari, nelinkę viešai kalbėti apie savo problemas, dalytis jausmais. Tai galbūt atrodė natūralu tuo metu, kai buvome žemdirbių visuomenė, tačiau vargu ar yra priimtina šiandienos pasaulyje. Man pasakojo, kad, pavyzdžiui, Anoniminių alkoholikų draugijai labai sunkiai sekėsi praverti duris į Lietuvą. Mūsų žmonės nenori dalytis negatyvia patirtimi, vengia atvirai pripažinti savo paklydimus. Galbūt įsitikinimas, atseit savo problemas derėtų pasilaikyti sau, verčia kai kuriuos lietuvius nusigręžti ir nuo mano knygos.

Ar dirbdama akademinį darbą pritaikote savo lietuviškumą dar kur nors, be jau minėtos srities? Gal universitete dėstote kursus, susijusius su lietuviybės studijomis? Jei taip, tada būtų įdomu sužinoti, koks Jūsų studentų amerikiečių požiūris į kitų kultūrų buvimą tarp jų arba šalia, pavyzdžiui, kaip jie vertina lietuvių diasporą? Ar dalyvaujate lietuvių organizacijų JAV veikloje?

Keletas mano kolegų, dėstančių *Eastern Illinois* universitete, naudoja „Baltas lankas“, dėstydami anglų literatūrą ir

kūrybinį rašymą. Kalbėjausi su studentais apie šią knygą. Man teko garbė būti išrinktai skaityti metinę paskaitą universiteto Humanitarikos centre – turėjau galimybę kalbėti apie Lietuvos istoriją ir lingvistiką. Retsykiais skaitau sociolingvistikos ar gramatikos kursus, tada pasitelkiu nemažai lietuviškų pavyzdžių.

Aktyviai dalyvauju AABS (*Association for the Advancement of Baltic Studies*). Organizuojau literatūros sekcijų konferencijose, kurias ši organizacija rengia kas dvejus metus. *Journal of Baltic Studies* dažnai prašo lietuviškos tematikos straipsnių. Seku lietuvių išeivijos spaudą...

Ar palaikote ryšius su kitais lietuvių kilmės mokslininkais? Kokie Jūsų santykiai su Lietuvos mokslo bendruomene? Ar dalyvaujate tarpkultūriniuose akademinuose projektuose?

Su kitais lietuvių kilmės mokslininkais palaikau artimus profesinius ryšius. Šiuo požiūriu labai pagelbsti internetas. Su kolegomis susiduriu akademinėse konferencijose, literatūriniuose renginiuose. Norėčiau dažniau apsilankyti Lietuvoje, mielai praleisčiau bent metus laiko, dėstydamą kokį nors kursą. Seku, kas vyksta politikoje, kultūroje, net sporte. Mano vyras, buvęs atletas, nors nėra lietuvių kilmės, puikiai žino geriausius lietuvių sportininkus, ypač krepšininkus. Per Olimpines žaidynes serga už lietuvius, aš, suprantama, taip pat. Prieš keletą metų abu keliavome po Lietuvą ir iki šiol dalijamės kelionės įspūdžiais.

Į Jungtines Valstijas atsirito ir nauja lietuvių emigrantų banga. Ar susiduriate su jais? Jei taip, gal žinote, kokias vertybes, kokius jausmus jie puoselėja? Ar

Po Daivos Litvinskaitės disertacijos gynimo 2010 m. spalio 19 d.. Iš kairės—Vainis Aleksa, Violeta Kelertas, Daiva Litvinskaitė, Astrida Tantillo, Daiva Markelis, Giedrius Subačius

neketinate patyrinėti ir „vėlyvosios“ lietuvių išeivijos kultūrinių horizontų?

Kai persikėliau į Ilinojaus valstiją, į Čarlstoną, kuris, tiesą sakant, panašus į niekur nesančios žemės vidurį, turiu labai nedaug galimybių susidurti su naujaisiais lietuvių emigrantais, nors pasitaiko studentų, kurie, pamatę mano pavardę, užrašytą ant darbo kabineto durų, įkiša nosį pasilabinti. Konferencijose susitinku su tais, kurie atvyko į JAV studijuoti. Jei drįščiau imtis apibendrinimų, sakyčiau, kad jie yra mažiau pastebimi, palyginti nedrąsūs. Tačiau kur kas geriau jaučia madą.

Teko girdėti negatyvių atsiliepimų apie šiuos atvykėlius. Dažniausiai mano tėvų kartos žmonės kaltina juos, kad yra labai materialistiški ir nepatriotiški, nelinek puoselėti lietuvių tapatybės. Bet juk dauguma amerikiečių yra materialistai. O ir kaip galėtume apibrėžti patriotizmą? Galiausiai vis tiek teks daug ko pasimokyti vieniems iš kitų. Prisimindama Abrahamo Lincolno žodžius, galėčiau pridurti: „Nemėgstu to žmogaus – man reikėtų pažinti jį geriau.“

Dėkojame už pokalbį.

SKIRTIS TARP „TIKRA“ IR „ĪMANOMA“

*Su vokiečių rašytoju Thomasu KURZE
kalbasi Viktorija IVANOVA*

Tarptautinis kultūros programų centras kasmet į Lietuvą kviečia atvykti vertėjus, rašytojus, kad pavišę Vilniuje, aktyviau prisidėtų prie lietuvių literatūros vertimų, Lietuvos kultūros sklaidos užsienyje. Šį rugpjūtį darbavosi Aleksandra Vasilkova, į rusų kalbą vertusi įvairius lietuvių literatūros tekstus, kurie kitąmet bus paskelbti žurnale *Inostrannaja literatura*. Rudenį pagal šią programą į Vilnių atvyko du vertėjai – nuo rugsėjo 7-osios tris savaites vieši vertėjas iš Jungtinių Amerikos Valstijų Darius Sužiedėlis, atvykęs į Lietuvą versti naujausio Audronės Urbonaitės romano, o rugsėjo viduryje laukiama viešnios iš Krokuvos – vertėjos Beatos Kalėbos, rengiančios lietuvių ir lietuvių egzodo literatūros antologijas, skirtas Lenkijos studentams, studijuojantiems lituanistiką. O vasarą Vilniuje svečiavosi rašytojas iš Vokietijos – Thomas Kurze, rašantis romaną apie Užupį.

Viktorija Ivanova. *Jūsų biografija intriguojanti – studijavote mediciną, vėliau – filosofiją. Po to ėmėte linkti literatūros pusėn, eksperimentuojate su garsu ir tekstu. Kas paskatino tokį posūkį?*

Thomas Kurze. Tiesą sakant, nemanau, kad tai kažkoks posūkis. Visada domėjausi matematikos ir filosofijos disciplinų pagrindais. O rašydamas – tiek literatūrą, tiek muziką, kurią, beje, ėmiau kurti dar prieš studijas universitete, – vis dar noriu suvokti, kas verčia jas egzistuoti ir veikti. Tai reiškia, kad sukelkiu dėmesį į formą, ne į turinį. Mano kūrinuose personažą ar tam tikrą temą galima pažinti ne iš informacijos, bet iš sintaksės. Proceso gramatika apie asmenį gali papasakoti daug daugiau nei, tarkim, apibūdinimas, kad kažkas yra labiau linkęs į madą arba į inžineriją.

Esate minėjęs, kad Jus domina anaipol ne istorijų pasakojimas, Jums artimesnis eksperimentavimas, paieškos to, kas slypi už naratyvo... Sakykite, kas gi ten slypi?

Naratyvas – vokiškai *erzählen* arba *er-zählen* – susipažinimas su kažkuo skaičiuojant, yra būdas įgyti žinojimą per kalbą. Manau, tai remiasi mintimi, kad tarp kalbos ir realybės egzistuoja panašumas. Viena situacija virsta kita. Mano mąstymo būdas yra ne visai toks, nepaisant to, kad vis tiek pasitelkiu naratyvą kaip pagrindą, ypač kūrinyje apie Užupį. Vienas iš pamatų, kalba, tampa „sriubos“ dalimi, ir kalbėdamas apie tą pamatą, esi tikras, kad kalbi apie visą „sriubą“.

Aš nesu metafizikas, toli gražu, tačiau kaip rašytojas, esu priverstas žinoti neišmatuojamą galimybių diapazoną. Žodžiai gali keistis, kaip ir jų tvarka, kon-

tekstas, turinys, formos... Mane domina ne tai, kas yra tikra, o tai, kas yra įmanoma.

Minėjote, kad Jūsų nedomina kasdienės temos, gal galėtumėte išskirti, kokios temos literatūroje, mene Jus domina?

Mane domina ne temos, o tie kūriniai, kurie pasinaudoja mano įvardytomis galimybėmis. Turiu omenyje, tarkime, paskutiniuosius Ado Reinhardto piešinius, Samuelio Becketto deformuotas novelės, Johno Cage'o kompozicijas, o iš vėlesnių laikų galima įvardyti, pavyzdžiui, austrų rašytojos Kathrinos Röggl darbus, parašytus tariamąja nuosaka ir puoselejančius idėją, kad viskas galėtų būti visiškai kitaip nei pasakyta.

Minėjote, kad domitės fonetika, teksto skambesiu. Sakykite, kaip Jums skamba lietuvių kalba?

Tiesą sakant, iš pradžių turėjau keblumų, nustatydamas, kada girdžiu lietuvių, o kada – rusų kalbą. Užaugęs supamas romaniškosios ir germaniškosios kultūros kalbų, net ir nemokėdamas kai kurių iš jų, galėčiau atskirti tam tikrus žodžius ar net suprasti sakinio esmę. Taigi, susidurti su europiečiu, kurio visiškai nesuprantu, man gana įdomi patirtis.

Lietuvių šnekamoji kalba skamba švelniai, atrodo šiek tiek panaši į portugalų. Vieninteliai žodžiai, kuriuos drįstu ištarti, turėdamas iliuziją, kad vartoju juos taisyklingai, tai – „labas“, „traukti“ ir „stumti“ (pastarasis žodis man primena bavarų slengą: *stumpen* yra vokiškojo *dücken* atitikmuo, o tai reiškia *stumti*).

Savo rašymą apibūdinate kaip architektūrinį. Sakykite, kokie yra šios architektūros pamatai?

Aš skirstau rašytojus (ar menininkus) į dvi kategorijas: į tuos, kurie remiasi forma, ir tuos, kurie remiasi turiniu arba idėjomis. Jei esi pastarosios kategorijos atstovas, visada pavydėsi pirmajai grupei. Tau turi rūpėti forma ir tą akimirką, kai supranti, kad jos trūksta, tavo darbui gresia išnykimo pavojus. Matai anos kategorijos atstovus ir blogai jautiesi dėl to, kad tau trūksta aiškumo. Bet tu gali padirbėti (o architektūrinis mąstymas yra ne vienintelis, bet labai geras būdas tai daryti): taigi aš net nesvarstau,

kuriai grupei priskirti save. Anos grupės atstovai, žvelgiant iš mano pusės, yra tobuli, tačiau jie neturi tiek idėjų. Kartais net neįsivaizduoja, kur jų ieškoti. Man teksto rašymas – tai tarsi namo statymas, nesvarbu, ar tai taps architektūros šedevru ar bus paprastas namelis.

Ar galėtumėte įvardyti, kaip kilo mintis kurti romaną apie disciplinuoto architekto, urbanistinio planuotojo ir bohemiškos, laisvamaniškos autonominės respublikos bendruomenės susidūrimą?

Esminė romano idėja remiasi kontroversija tarp suplanuoto/fiksuoto, tarp kompozicijos/formos ir improvizacijos. Taigi, kūrinio mintis ir ši kontroversija yra glaudžiai susijusios. Išties šis personažas atvyko į Užupį turbūt dėl tos pačios „juodosios skylės“, kuri žioji ir manyje. Manau, tai ir yra paskata improvizacijai – bet koku atveju nežinoti, kas vyks toliau.

Kaip Jus priėmė Užupio bendruomenė? Ko tikėjotės prieš atvykdamas?

Užupio gyventojai labai draugiški ir linkę bendradarbiauti. Turiu omenyje ne tik knygą, jie domisi gyvenimo praktine reikšme ne vien Užupyje. Nuo pat pradžių dalijomės sumanymais ir net drįsčiau sakyti, kad užsimezgė kelios tvirtos draugystės.

Prieš atvykdamas neturėjau nė menkiausios kažkokių lūkesčių užuominos. Apie Užupį žinojau tik kelis faktus: tai yra savotiška mikrotauta, turinti savo ministrus, konstituciją ir šventes. Tačiau iš pirmo žvilgsnio mane tiesiog pritrenkė, koks mažas yra Užupis, o po daugybės pokalbių su „vietiniais“ ir ne tik negalėjau atsistebėti, kiek daug skirtingiausių nuomonių pareiškiama apie Užupio Respubliką.

Sakėte, kad mėgstate sieti tekstą ir garsą. Ar galėtumėte detalizuoti, ką turite omenyje?

Pavyzdys galėtų būti mano naujausia opera „URUK“. Iš dalies tai muzikos ir teksto kūrinys, paremtas Gilgamešo epu. Skaitydamas knygą, atkreipiau dėmesį į fragmentiškumą. O fragmentas yra labai įdomus dalykas, nes reikia įsivaizduoti tai, ko nėra, kas nepasakyta. Kaip ir visada, tai susiduriame su kokia nors

koncepcija ar sąvoka. Taigi, operos technika (tekstas ir muzika) yra paremta tam tikru iškarpymu, kuris verčia klausytojus įsivaizduoti tai, kas neparodoma, kas negirdima. Turi nuspėti, kas artėja, ir tai gali būti teisinga arba ne – priklauso nuo to, ar užsimezga ryšys tarp žiūrovų ir scenos kūrinio.

Būdamas Lietuvoje susipažinote su lietuviu kompozitoriumi Arturu Bumšteinu, aplankėte Franko Zappos paminklą... Kas lėmė toki Jūsų pažinties maršrutą?

Visų pirma norisi pabrėžti, kad labai džiaugiuosi mudviejų su Arturu pažintimi. Mane pribloškė toks sutapimas: viena vertus, esama mąstymo skirtumų, tačiau, antra vertus, savo kūryboje kartais pasiekiamo, rodos, tokių pačių rezultatų, nors idėjas įgyvendiname savarankiškai. Tikiuosi, mes palaikysime ryšį ir galbūt pavyks ką nors sukurti bendrai, ką gali žinoti. Man būtų labai malonu padirbėti su Arturu.

O dėl Franko Zappos – esu didelis jo kūrybos ir paties asmens gerbėjas. Kai Arturas man pasakė apie paminklą, pasakiau, kad privalome ten nueiti. Manau, tai puiki vieta susitikti kompozitoriams.

Papasakokite daugiau apie savo pastarojo meto projektus teatre, muzikinėje sferoje.

Šiuo metu rašau penkių pjesių seriją, o rašymo procesas ima neigti vis daugiau ir daugiau teatrą sudarančių faktorių. Pirmąsias tris pjeses jau pradėta įgyvendinti. Spalį įvyks mano naujausios pjesės „*Regressu in indefinitum*“ premjera Marburge, o kitas kūrinys – *Grundlagenmusik* – irgi pakeliui į sceną.

Minėjote matęs Vinco Sruoginio ir Jono Ohmano filmą „Nematomas frontas“...

Taip, manau, būtina ši svarbų atsiminimą išlaikyti gyvą abiejose šalyse – ir Vokietijoje, ir Lietuvoje, bet ne vien todėl, kad tai nepasikartotų. Žiūrėdamas filmą, susidūriau su klausimu, ką aš pats būčiau daręs analogiškoje situacijoje. Niekas negali būti nepaliestas tokios drąsos.

Dėkoju už pokalbį.

■

Rugsėjo 2 d. Vilniuje, Lietuvos dailininkų sąjungos galerijoje „Arka“, atidaryta jungtinė Lietuvos, Latvijos ir Estijos paroda „Kelias/Ceļš/Kett“, skirta Baltijos kelio 25-mečiui paminėti. Tai svarbus įvykis tiek meniniu, tiek pilietiniu atžvilgiu. Spalio mėnesį paroda bus perkelta į Rygą, į Latvijos dailininkų sąjungos galeriją, vėliau keliaus į Naujojo meno muziejų Pernu ir Estijos Nacionalinės bibliotekos galeriją Taline.

Parodos sumanytojai ir kuratorei Dovilei Tomkutei-Veleckienei pavyko atskleisti, kokį pėdsaką Baltijos kelias paliko trijų tautų atmintyje ir kaip šią masinę akciją, išreiškusią laisvės siekį, įsivaizduoja tie, kurie žino apie ją tik iš pasakojimų. Be to, projektas atspindi ir sudėtingą kelionę laisvės keliu, skirtingus ekonominius, politinius ir kultūrinius Baltijos šalių „greičius“, būtosios vienybės stoką, atsainų požiūrį į vertybes – taigi sumuojami ne tik atradimai, bet ir praradimai.

Dailėtyrininkė Nijolė Nevčėsauskienė, apžvelgdama parodą, priminė, kad kelio sąvoka pagal mitologines ir įvairias religines tradicijas yra daugiaprasmė – tai ne tik atkarpa tarp dviejų taškų erdvėje, bet ir dangaus, kalno, pasaulio medžio viršūnės simbolis, atspindintis svarbiausias sakralines vertybes.

Paroda tarsi pakartojo Vilniaus tapybos trienalį idėją. Estijos ir Latvijos kuratoriai savarankiškai sudarė savo kolekcijas, jų šalims atstovauja po dvylika autorių. Lietuvių ekspozicija didžiausia – trisdešimt šeši dalyviai, kai kurie netgi specialiai kūrė būtent šiam projektui.

TRYŠ ŽVILGSNIAI Į KELIĄ

Baltijos šalių vienybės simbolio 25-mečiui

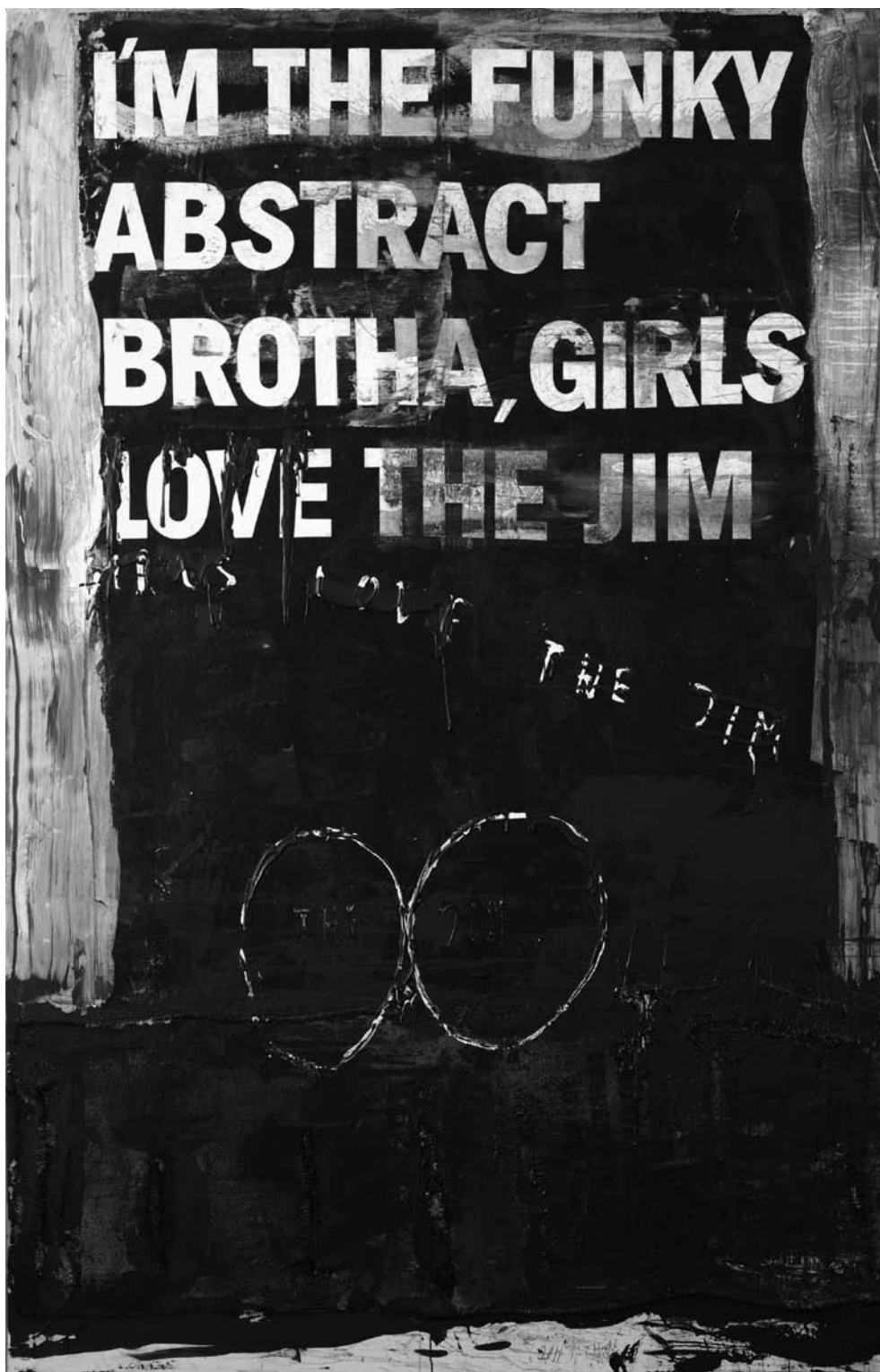
Estijos dailininkų sąjunga (kolekcijos kuratorė Inga Heamägi) pristato stiprius skirtingų kartų menininkus, įvairiais rakursais žvelgiančius į šalies nūdieną. Dėmesio centre – žmogaus santykis su aplinka, visuomenės ir individo būtis. Tarp tapybos, grafikos, skulptūros įsiterpia instaliacijos ir videokūriniai. Kelias čia atsiskleidžia kaip kliūčių ruožas, kaip nenutrūkstama būties kelionė. Vienas ryškiausių šiuolaikinės estų tapybos atstovų Jaanas Elkenas realybę perteikia ženkliškais juodais ir baltais tonais, skleidžiančiais gatvės grafičių energiją. Dėl nervingų, agresyvių potėpių jo stilius vadinamas „grafičių abstrakcionizmu“. Stebina masyvios Johnson & Johnson instaliacijos. Gaivi gaivališka energija sklinda iš Vano Allsalu ekspresionistinės tapybos, Siimas Tanelis Annusas eksploatuoja statiškas fotografines metalo raižinių formas. Tanjos Muravskajos videokūriniai nukreipti į nacionalinio ir kultūrinio tapatumo paieškas. Augustas Künnapu atsargiai, kiek ironiškai lukštena kasdienybės sluoksnius.

Latvijos dailininkų sąjunga (kolekcijos kuratoriai Igors Dobičins, Inese Baranovska) pristato plačią meninės raiškos, idėjų, patirčių įvairovę. Latviai ypač akcentuoja nūdienos aktualijas, tačiau svarbiausias pasirinkimas – laisvė būti savimi. Tokią siekiamybę akcentavęs Baltijos kelias atspindimas ir fotografiškai, ir dekoratyviai (Patricija Brekte, Richards Delvers), ir netiesiogiai (Ansis Butnors), ir tapybiškais metaforomis (Sigita Daugule), hiperrealistiniais vaiz-

dais, popmeno pavidalais (Neonilla Medvedeva, Laura Ozola). Ypač išsiskiria Jurio Utāno kūriniai, provokuojantys socialinį dialogą. Anksčiau kūręs alegorinius politikų portretus, šioje parodoje dailininkas įtaigiai perteikia asmeninių ir visuomeninių idėjų ne visada „taikią“ sąveiką. Stiprią tiek emocinę, tiek idėjinę įtaigą skleidžia Igorio Dobičino metalo skulptūros.

Lietuvos kolekciijoje (sudarytoja Dovilė Tomkutė-Veleckienė) dominuoja tapyba, nors esama šiek tiek juvelyrikos, keramikos. Pasak Nevčesauskienės, lietuviškasis rinkinys turinio atžvilgiu subtilesnis, be deklaracijų, iššūkių ir kontrastų, niuansuotai akcentuojamas filosofinis žmogaus ir kelio santykis.

Vizualiai įtaigiai kelio idėją įkūnija Aleksandro Vozbino tapyba. Gyvybinę energiją skleidžia Dainiaus Trumpio paveikslai. Spalvomis ir plastika užburia Vilmano Marcinkevičiaus veidažmogiai. Algimantas Bi-guzas simbolinę kelio prasmę perteikia aitaria plakatiška raiška. Nostalgiška nuotaika tarsi širdies dūžiai tvinksi Gintaro Palemono Janonio drobėse. Jolanta Kyzikaitė į dekoratyvias, plastiškai sodrias kompozicijas įtraukia nūdienos aktualijų atspindžius. Ričardas Bartkevičius kelio trajektorijas plastiškai transformuoja į kopėčias-bėgius. Mindaugas Breiva įtaigiai kinematografiškai varijuoja laiku ir erdve. Dalios Kasčiūnaitės abstrakcijoje atsiveria pačios tapybos gelmė. Kelio idėją savitai svarsto Arūnė Tornau, Simonas Skrabulis. Lyrinės intonacijos ryškios Ričardo Garbačiausko, Lionės Grigaliūnaitės, Irenos Breivienės abstrakcijose.

Jaan ELKEN. *I'm the funky abstract brotha, girls love the jim.* 2011. Drobė, akrilas, koliažas; 2x(300x195)

Parodos dalyvius gražiai pasveikino Ričardas Degutis, Lietuvos ambasadorius Latvijoje: „Pristimindami išpūdingą Baltijos kelią, daugelis nostalgiskai susimąstome – prabėgo jau net 25 metai! Užaugo nauja karta, kuriai tas laikas pažįstamas tik iš istorijos vadovėlių. Tačiau įvertinę, kur tuo metu buvo Lietuva ir kur esame dabar, kokį kelią pavyko nueiti visoms trimis Baltijos valstybėms, pagalvojame – praėjo tik 25 metai. Dinamiški, išpūdingi. Per tą laiką trys mažos tautos atsitiesė, sutvirtėjo, įkvėpė laisvo pasaulio vėjo.

Lietuvos, Latvijos ir Estijos menininkų idėja surengti tarptautinę dailės parodą „Kelias/Celš/Kett“ primena, kad Baltijos kelias, kai vieninagai stovėjome susiėmę už rankų, siekdami bendro tikslo – politinės, ekonominės, meno, žodžio laisvės, – buvo tik pradžia, nuo tada kiekvienam atsivėrė savas kelias.

Įdomi ši kelionė, turinti daug stotelių, tačiau neturinti pabaigos. Linkiu parodos dalyviams sėkmės kelyje.“ ■

KB inf.

August KÜNNAPU
Medicīniskais pārbaudījums
 2013. Drobē, akrils
 100 x 120

Vano ALLSALU
Prisikēlimas. 2014
 Drobē, akrils; 180 x 200

Siim-Tanel ANNUS
100 EEK = 6,39 EUR
2014. Drobë, fanera,
akrilas, smëlis
125 x 150

Johnson & Johnson
(Indrek KÕSTER
ir Taavi TALVE)
Matai... kiekvienas
turi savo pasaulio
teoriją. 2010
Instaliacija (drobë,
skaitmeninë spauda)
235 x 155 x 15

TEATRO VERTYBĖS IR PRIVILEGIJOS

Teatras yra viduj, teatras yra kaip tavo sąžinė, kaip tavo minčių kondensatas kokia nors tema, kokią nors tikslu. Tas, tikras teminis vienetas – teatras. Būti teatre yra gyva, kondensuota, dinamiška ir harmonizuota. Reikia tik sugebėti. Čia mano idealas, kurio aš galbūt nepasiekiau, aišku, nepasiekiau...

Juozas Miltinis

Kai žmogus mene praras gėdą, padorumą ir moralės pojūtį, tada žmonija sužlugs galutinai.

Juozas Grušas

Neimk visko taip rimtai į širdį. Laikykis tvirtai, bet keiskis nedvejodamas.

Peter Brook

Kultūrinė erdvė, veikiamą permainingo laiko, susidurianti su išbandymais, pagundomis ir provokacijomis, yra neatsiejama esamybės dalis. Laiko matas ir atskaitos taškas dabar, pasak Slavojaus Žižeko, yra realybės dykuma, aprėpianti vis didesnius kultūros, meno ir politikos plotus. Gal jau gyvename ir kultūros dykumoje, kad apėmęs toks begalinis egzistencinių idėjų ilgesys? Net „cinikai pakėlė antakius, suprasdami, kad visuotinio masto ir nepaprasto skėtrumo rinkoje kaip istorinę tradiciją būtina įtvirtinti meno infrastruktūrą su šiuolaikine kultūra“.¹

Teatro scena išsiskiria tuo, kad išsaugodama tradicines vertybes, puikiai atspindi *panta rhei* – be paliovos srūvantį laiką, ir siekia vis iš naujo atrasti „senąjį pasaulį“, kurį vienija, pasak Louis Dumont'o, „aukščiausia egalitarinio individualizmo vertė“.²

Teatro magijos paslaptis

Prieš dvejus metus Vičencos – turtingo juvelyrų miesto – valdžia ir teatro vadovai Romoje paskelbė naujieną: *Olimpico* teatrui vadovaus lietuvis Eimuntas Nekrošius. „*Italianos teatro pasaulyje tai buvo sensacija*“, – pripažino šalies

spauda. Režisierius, paklaustas, ar nesibaimina, kad iš laisvo menininko taps vadovu (itališkai tos pareigos skamba grėsmingai – *direttore artistico*), nuspė, „kad niekada nebuvo užėmęs jokių pareigų. Galbūt todėl leido sau abejoti ir ilgai svarstė, ar priimti pasiūlymą, ar ne. Priėmė tikėdamasis, kad visada buvęs laisvas, toks ir liks.“ Ir vienos, ir kitos pusės abejonės netrukus išsisklaidė, o po antrosios *direttore* „kadencijos“ konstatuota, kad „lietuviškasis“ teatro sezonas viename gražiausių Italijos teatrų buvo labai sėkmingas. Lietuvių režisierius išjudino ramų Šiaurės Italijos miestą, sugrąžinęs jo gyventojus į teatrą.

Pasak Vičencos municipalinio teatro fondo generalinio sekretoriaus Giacomo Cirellos, publikos susidomėjimas buvo didžiulis, gal net visuotinis. Tai patvirtino ir skaičiai: buvo parduoti visi bilietai į visus 15 sezono spektaklių. Palyginti su ankstesniais sezonais, gerokai pasikeitė ir publika – į teatrą plūstelėjo jaunimas, maždaug 40 proc. žiūrovų amžius nesiekė 35-erių. Teatrui, rodančiam išimtinai klasiką, tai didelis pasiekimas, o ir apskritai Italijoje įprasta, kad į spektaklius eina daugiausia 45–50 metų žiūrovai.³

Kurti teatrą UNESCO saugomoje erdvėje nemenkas išbandymas net daug patyrusiam kūrėjui. *Olimpico* teatro 65 sezonai iki Nekrošiaus pažėrė daugybę pačių ne-

tikėčiausių vizualinių klasikos interpretacijų, bet kartu atsiskleidė formalus požiūris į vaidybos meną. Šeši Nekrošiaus pastatyti spektakliai – Dante's „Rojus“, Senekos „Laiškai Lucilijui“, Racine'o „Fedra“, „Jobo knyga“, Bertolto Brechto „Galilėjaus gyvenimas“ ir „Kaligula“ – sugrąžino į sceną užburiamai paslaptinę teatro magiją.

Režisūros estafetę Vičencoje perėmė italų aktorė, dramaturgė, režisierė Emma Dante, kurios debiutas bus Euripido „Medėja“. Vieną šio spektaklio versiją ji buvo atvežusi į Lietuvą ir 2013 m. parodė *Sirenų* teatro festivalyje.

Ar plaukti prieš srovę sunku?

Nekrošiaus paslapties dalis – gebėjimas sukurti unikalų meninę erdvę, tampančią traukos centru. Duodamas interviu Lietuvos radijo laidai „Kultūros savaitė“, režisierius pabrėžė: *„Dabar madinga sakyti, kad mes dirbame sau. Svarbu pats procesas ir t. t. Bet čia turbūt tik tuščiažodžiavimas. Mūsų profesijai reikia, kad mus žiūrėtų, stebėtų. Slaptai, bet šiek tiek mes vis dėlto orientuojamės į publikos reakciją. Nes be publikos tučiuojau mirtume. Jeigu dvidešimtą minutę salė būtų tuščia, tai spektaklis tiesiog sustotų, natūraliai pradėtų retėti žodžiai... Būtų galima atlikti eksperimentą, kas įvyktų, jei paskelbtum spektaklį, o pakilus uždangai pamatytum, kad salė tuščia. Beveik esu susidūręs su tokia situacija, kai vaidinome „Hamletą“ Šveicarijoje. Didelėje salėje sėdėjo gal 12 žmonių. Buvo sunkus išgyvenimas.“*

Nekrošiaus manymu, režisieriai atlieka tarpininkų tarp autoriaus ir publikos funkciją: *„Taip kad meno nėra ypatingai daug režisūroje.“*

Dažnai pabrėžiama, kad pakito pats meno suvokimas, įsigalėjo vartotojų kultūra, esą dabartiniai žiūrovai išsiplaškę, nesistengia ar neįstengia sutelkti dėmesio, todėl nuolatos reikia juos intriguoti (montažas kine, klipų rodymas teatre). *„Žiūrovai dėl to nekalti, – prieštarauja Nekrošius. – Pirmą žingsnį visada žengia teatro kūrėjas. Jis eina į kompromisą. Beje, dabar kompromisas yra labai vertinamas, tai ypač madingas žodis. Bet aš nesu kompromiso žmogus.“* Ar plaukti prieš srovę yra sunkiau? „Gal ne. Tiesiog ne taip populiariu. Dabar apskritai daug kas

matuojama juoko gramais, juoko kilogramais. Jei publika nereaguoja, vadinasi, spektaklis prastas. O kuo daugiau juokiasi, tuo spektaklis geresnis. Bet aš esu prieš tokią nuomonę. Atvirai pasakius, man tai atrodo banalu. Aš manau, kad rimtą medžiagą reikia ir pateikti rimtai. Juk skaitydamas romaną nusišypsai sau tik keletą kartų. Taip, dalis publikos manęs nemėgsta, nesupranta mano teatro, kita dalis mano spektaklius žiūri. Taip ir turėtų būti.“

Atmetęs kompromisus, Nekrošius orientuojasi į išsilavinusią publiką, nors pripažįsta, kad tokių „humanitarinių žiūrovų čia, Vilniuje, mažoka, tik vieną kartą pilna salė gali sueiti. O visi kiti – atsitiktiniai žiūrovai, kurie ateina į teatrą praleisti laiko.“⁴ Taigi publikos ugdymas – kruopštus, nuoseklus, nuolatinis darbas, kuriam teatras, suvokiantis savo misiją, turėtų negaišti nei jėgų, nei laiko.

Kadaise, prieš šešiolika metų, kalbėdamas apie tai, kaip įsivaizduoja idealų savo spektaklių žiūrovą, Nekrošius pabrėžė: *„Patys geriausi žiūrovai yra tie, kurie moka įvertinti traktuotę, aktorius parinkimą, netikėtą posūkį, intonaciją, profesionalų spektaklio lygį. Kartais manau, kad dirbama tik sau. Juk nebūtina visko išaiškinti, turėtų likti kokia nors paslaptis: kas, kaip, kam vyksta scenoje...“*⁵ Norintiems, kad atsivertų kūrinio paslaptys, reikia mokytis skaityti ženklus. Nekrošiaus gebėjimas perteikti neapčiuopiamus dalykus tolygus siekimui išgauti vėjo dvelksmą ir užtikrinti, kad jis tam tikrą laiką neišsisklaidys. Tai sukuria ypatingą bendrumo jausmą tarp scenos ir salės, kai visus vienija „gražios, ne juodos ambicijos“.⁶ Pasirinkimas irgi yra menas, o kartais mokestis už kompromisų atsisakymą, už maištą, slepiamą kažkur „anapus krūtinkaulio“...

Nekrošius, pasitikėdamas žiūrovų intelektu, *„dažnai šneka daugtaškiais, ne viską iki galo įvardija per repeticijas“*, jo spektakliai daugiasluoksniai, *„daugiaprasmiai, priverčiantys sustoti ir pamąstyti“*.⁷

Kai interpretuojama klasika, užuot mistifikavus, reikia pasikliauti savo intuicija ir logika, o svarbiausia – nesprausti į rėmus nei aktorių, nei žiūrovų. Kelti daugiau klausimų, negu pateikti atsakymų. Arba užduoti klausimus taip, kad kiekvienas norėtų į juos atsakyti pats.

Nekrošius kuria savo teatro mitologiją kaip būties intymumo apreiškimą, paremtą nepaliaujamu santarvės su

savimi ieškojimu. Todėl jis gali drąsiai žvelgti atgal, nes ten pamatys ne beprotiškai nuzulintą vaizdą kaip fotografijoje, kuri, pasak Roland'o Barthes'o, tampa „keistu tarpininku, nauja haliucinacijos forma: apgaulinga percepcijos lygmenyje, teisinga laiko lygmenyje“,⁸ bet išvys begalinį švytėjimą „visomis vaivorykštės šviesomis“.⁹

Tiesos skonis

Jono Jurašo likimas galėtų būti puikus bestselerio siužetas. Teatras, tapęs išbandymu, nesusitaikymo ir baismės už nepriklausomą laikyseną pretekstu, išmokė režisierių „būti ištikimą sau pačiam, savo jausmams ir mintims“.¹⁰ Kad išsaugotų trapų laisvės jausmą, sovietmečiu jis prisiėmė sunkią, ypač totalios unifikacijos sąlygomis, naštą „būti savimi, išlaikyti savo autentiškumą, kurio dabar pernelyg lengvai atsisakoma, stengiantis prisitaikyti prie publikos skonio“.¹¹ Tokia ištikimybė, kai sakai, ką jauti, nemeluoja sau, pasak režisieriaus, lemia, kad „įvyksta paslaptingas, beveik mistiškas susitapatinimas su publika“.

Kaip pajuntamas tiesos skonis? Kaip atsiranda sava publika? To negalima nei „dirbtinai sukonstruoti“, nei išprovokuoti, tačiau Jurašas šito ir nesiekia. Nebūdamas „ekshibicionistinio teatro“ šalininkas, nedemonstruodamas išskirtinumo, režisierius leidžia žiūrovams patiems pasirinkti tarp tiesos ir parodomosios drąsos. Yra nemažai svarbių temų, kurių iki šiol neišdrįso aptarti nei politikai, gudriai išvengę iliustracijos, nei tikri ar tariami visuomenės vedliai – intelektualai, taip ir nesiėmę svarstyti ne tik negarbingo kolaborantų elgesio, bet ir pasmerkto nusikaltimų, todėl būtų naivu tikėtis viešos režimo tarnų atgailos. Kada pagaliau ateis laikas garsiai apie tai kalbėti? „Gyvenimas melo karalystėje, blogio apsuptyje išugdė abejingumą tiesai. Visuose spektakliuose ta tema man labai svarbi. Kadaisė žmonės, pasižiūrėję mano spektaklius, džiaugdavosi, kad teatras gali tapti vieta, kur kalbama apie dalykus, kurie viešumoje nutylimi. Tai buvo totalitarizmo laikais, bet nemanau, kad dabar tai jau nebeaktualu. Aš, kaip žmogus ir menininkas, atsisakiau daryti kompromisus. Už tai brangiai sumo-

kėjau – buvau priverstas išvykti, atsisakyti savo krašto, savo publikos ir savo teatro.“¹²

Tiesos sakymas, moraliniai principai, atsakomybės jausmas padėtų visuomenei išsivaduoti iš praeities pančių, ugdyti nuo to paveldo laisvą naująją kartą. Pavyzdžiui, Vokietija išsigydė nuo praeities slogučio, tik viešai pripažinusi savo kaltę, nors ryžosi tam dar ir todėl, kad jautė stiprų pasaulio bendruomenės spaudimą.

Be išlygų ir kompromisų, be nutylėjimų apmąstyti netolimą praeitį ragina Jurašo režisuota Sofi Oksanen pjesė „Apsivalymas“.

Laisvais laikais laisvo pasirinkimo erdvė labai plati: galima nevaržomai atskleisti savo profesinius gebėjimus, talentą, kūrybines aspiracijas ir ambicijas... Vis dėlto praverstų „turėti dar ir atsakomybės jausmą prieš visuomenę ir publiką“. Gili refleksija, autentiškos įžvalgos, nesuardyta vertybių hierarchija – esminiai Jurašo pasirinkimo kriterijai. „Kai nėra atsakomybės, lieka tik provokacijos masalas. Kartais norisi drąsaus, provokuojančio teatro, bet nesant moralinio turinio, tai virsta tik žaidimu, kad ir kokie efektingi būtų žaislai. Esu siekęs efektingų dalykų ir Lietuvoje, ir Vakaruose, tačiau tai nebuvo savitiksliis dalykas. Kai klausiu savęs, kas man pačiam svarbu, tai persiduoda ir publikai, atsiranda jos atsakas.“¹³

Režisierius nesideda esąs tiesos pranašas, tiesiog jis nebijo imtis rizikingo darbo – „matuoti dabartį“, pasveriant jos viltis ir nusivylimus.

Baimė iškreipia dalykų esmę

Šiomet Jurašas, padedamas Aušros Marijos Sluckaitės-Jurašienės, ėmėsi labai sunkaus ir sudėtingo sumanymo – grąžinti į sceną legenda tapusią, jų abiejų likimą radikaliai pakreipusią Juozo Grušo dramą „Barbora Radvilaitė“. Nusprendė dar kartą parodyti atkaklią žmogaus kovą su lemtimi, net jei pralaimėjimas neišvengiamas.

„Lietuvoje lyg ir nepadoru, lyg ir gėda kalbėti apie asmeninę patirtį – sukrėtimus, ligas, nelaimes. Kaip viduramžiais bijota kalbėti apie marą, raupsus, taip dabar bijoma užsiminti apie ligą. Baimė pripažinti patirtą lemties smūgį iškreipia dalykų esmę.“¹⁴ Viena iš teatro mi-

sijų – išlaisvinti jausmus, „*jei pavyksta bent iš dalies to pasiekti*“, vadinasi, dvasinės terapijos seansas nusisekė.

Juozas Grušas yra sakęs, kad dramaturgijos tikslas – kuo tobuliau atskleisti gyvenimo tiesą. Jurašui, reikliai, rūpestingai matuojančiam dabartį, svarbiausia – parodyti tamsiąją jos pusę, kurią vengiama pripažinti, kuri stropiai maskuojama, kol galop tenka prieš ją kapituliuoti. Darydamas tuos kasdienybės „matavimus“, režisierius vengia ir išvengia drastiškų kraštutinių, nes nelaiko teatro nei kabaretu, nei lošimo namais. „*Jei per aptarimus kas nors man priekaištaudavo, kad paverčiau teatrą bažnyčia, kupolu, po kuriuo renkasi „antitarybiniai elementai“ (sovietmečiu tokių net nevadino žmonėmis), laikydavau tai pagyrimu.*“¹⁵ Savo požiūriu Jurašas nepakeitė iki šiol ir galėtų pritarti Juozo Miltinio žodžiams, kad teatras susijęs su magiškąja galia, sužadinančia troškimus, įkvepiančia laisvės ilgesį, padedančia tikrąsias vertybes atskirti nuo tariamų, kita vertus, jis kaip ir „*rašymas yra kova su užmarštim, su juoda nebūties jūra*“.¹⁶

Tikrovės iššūkiai

Oskaro Koršunovo eksperimentai seniai peržengė „teatrinių realybės“ ribas: „*Kurdamas teatre noriu kalbėti apie tai, su kuo susiduria žmonės, kuo jie gyvena. Į teatrą žiūrovai ateina ne pailsėti – jie ateina išgyventi, patirti, ieškoti to, kas jų gyvenimui suteiktų prasmės. Žmonės nori dramų, tikrų išgyvenimų, jausmų, todėl aš visada stengiuosi sukurti tai, kas tikra, bet dažnai užslėpta. Mano spektakliuose yra prievartos, kartais jie būna žiaurūs, bet žmogiški, todėl jie populiarūs, vertinami kritikų ir nuolat keliauja po Europos festivalius. Tad kurdamas stengiuosi būti įžvalgus.*“¹⁷

Gebėjimas „*intuityviai jausti, ką ir kaip daryti*“, „*kūrybinis šėlsmas*“ padėjo OKT suburti savo publiką, kuri prima teatro kuriamas meno kaip žaidimo ar provokacijos taisyklės. „*Manau, teatras turi kalbėti apie tai, kas neišrėkta, kas skauda. Tai reiškia nemeluoti. Tikras teatras turi sukrėsti žiūrovus iš esmės, bet gerąją šio žodžio prasmę.*“¹⁸

Režisieriui svarbiausia atspindėti savo kartos iliuzijas, peržengti tam tikras ribas – rampą, žemą barjerą, įrėminantį avansceną, „ploną raudoną liniją“, nebijant

tikrovės iššūkių, desakralizuoti teatro magiją, eksperimentuoti ne tik su laiku ir erdve, bet ir su aktoriais, su žiūrovais, su pačiu savimi, keliant vis sudėtingesnius uždavinius, iš naujo atkakliai ieškant prasmės čia ir dabar. „*Kūryba man yra vienintelė akimirka, kai iš tikrųjų gyvenama, kai apima savivertės ir to, kas daroma, prasmingumo jausmas. Tokiomis akimirkomis man tuo pat metu ir džiugu, ir sunku. Už tokius pakilimus dažniausiai tenka brangiai sumokėti – pavyzdžiui, sveikata, fiziniu išsekimu ar patirti fiasko emociniuose santykiuose.*“¹⁹ Štai klausimas: susitaikyti su neišvengiamybe, kad pakilimus visada lydi nuopuoliai, ar tiesiog mėgautis kūryba, suteikiančia nepaprastą jausmą, „*lyg gyvenimas būtų aukojamas antrą kartą*“?²⁰

Semiotinis partizaninis karas

Ieškodamas savito ryšio, santykio, sąlyčio su publika, Koršunovas pasitelkia naują taktiką: stipri, gerai organizuota jėga be vargo įveikia išankstinį žiūrovų nusiteikimą patirti lengvą pramogą, leisti į neįpareigojantį intelektualinį nuotykį ar pasinerti į pasyvų stebėjimą. „*Ši taktika leidžia aptikti galią turinčių jėgų silpnąsias puses ir atakuoti jas taip, kaip partizanai nuolat kamuoja ir puldinėja grobikų armiją*“,²¹ – teigia populiariosios kultūros tyrinėtojas Johnas Fiske. Umberto Eco irgi aptarė „*semiotinį partizaninį karą*“, pasak jo, tai silpnųjų (šiuo atveju puolančiųjų) menas. Karinė terminologija esą padeda geriau suprasti šiuolaikinę kultūrą ir „*jos gebėjimą priešintis dominuojančioms ideologijoms*“, leidžia „*įprasminti socialinius santykius ir interesų konfliktą šių skirtumų viduje*“.²²

Naujausiuose Koršunovo spektakliuose („Hamletas“, „Dugne“, „Žuvėdra“) atviro kontakto ieškojimas atima iš publikos pasyvios stebėtojos pranašumą ir paverčia ją režisieriaus sąjungininke. Bet ar žiūrovai tam pasirengę? Gal tai irgi „partizaninio karo“ pradžia, kai nėra jokių kitų galimybių pasipriešinti aktorių kaip kūrėjų ir protagonistų, kaip mediatorių tarp režisieriaus ir žiūrovų, tarp teksto ir jo interpretacijos, tarp veiksmo ir tikrovės „agresijai“? Ramus, jautrus, nuoširdus, pagarbus arba provokuojantis, „prievartaujantis“ intymumas tampa bendrų išgyvenimų dalimi. Aktoriams suteikiama ne-

paprasta galia, ir viskas priklauso nuo to, kaip ir kam ji bus panaudota. Dalyvauti, bendradarbiauti, būti kartu ar vengti kontakto ir pasitraukti, priešintis ar priimti ir patikėti, kad tikslas, kurio siekiama, nėra priešprieša „kitokiam“ – varginančiam, alinančiam, beprasmiškam arba, peržengus tam tikrą ribą, pozityviam, vertingam, praturtinančiam – bendravimui.

Tiesa, „partizaniniame kare“ kartais pasitaiko ir simptomų, būdingų kultūriniais reiškiniams, – haliucinacijos kaip sukurtų vaizdinių padarinių, kliedesiai ir obsesinis, kompulsyvus elgesys. Visa tai tariamas pergales paverčia praradimais, o nugalėtojų puikybę – pralaimėjimo kartėliu.

Publika, kaip socialinė kategorija, kaip „*kintantis lojalumo (priklausomybių ir ištikimybės) kompleksas*“,²³ turi teisę pasirinkti, ar priims siūlomas žaidimo taisykles, nes katarsis įmanomas tik atsiveriant ir atveriant galimybę žiūrovams tapti scenos, veiksmo, išgyvenimo dalimi. „*Aktorius – pagrindinė medžiaga teatre*“, bet žiūrovai nėra ir neturi būti „*atsiriboję*“. Geras žiūrovas tas, kuris yra smalsus, kantrus, neskuba skelbti savo verdiktų, nori, kad spektaklio kūrėjams viskas pavyktų, o jo „*asmeninės jaušenos siejasi su bendrais dalykais*“.²⁴ Tada, nors žaidimo taisyklės paskelbtos, paslapties iliuzija vis tiek išlieka.

„*Statydami „Žuvėdrą“ akcentavome tikrovės paieškas, pasitelkdami savo profesiją bandėme atsakyti į esminį klausimą: kas mes tokie, kas yra aktorius ir režisierius, kas yra dabartinė publika. Rėmėmės hamletišku principu, kai spektaklis turi būti suvaidintas tam vienam svarbiausiam žiūrovui, kuris, ko gero, esi pats. Tik tada tai gali būti paveiku visiems*“,²⁵ – teigia Koršunovas. Neatsitiktinai tie, kurie bando apibūdinti Koršunovo publiką, pasitelkia drąsos kategoriją („*Oskaro Koršunovo teatras visą laiką buvo skirtas drąsiam žiūrovui*“²⁶). Režisieriaus patikinimai, kad „*čia nėra jokio psichologinio rubikono tarp žiūrovo ir aktoriaus*“, o svarbiausia – pastangos „*kurti įspūdį, kad istorija vyksta su vienu iš žiūrovų*“,²⁷ papildomai liudija: teatras laukia lojalios, kūrybingos ir bendrininkaujančios publikos, norinčios kartu pasinerti į kūrybinį šėlsimą...

Naujasis sezonas prasidėjo, ir teatras, suvokdamas, kad vienintelė jo privilegija – turėti ištikimą publiką, vėl leidžiasi į nelengvas tikrovės paieškas. ■

¹ http://vision.ae/en/special_report/cultural_desert [žiūrėta 2014-07-24].

² Louis Dumont, *Esė apie individualizmą: Modernioji ideologija antropologiniu požiūriu*. Iš prancūzų kalbos vertė Jūratė Skersytė. Vilnius: *Baltos lankos*, 2002, p. 289.

³ <http://www.15min.lt/naujiena/kultura/teatras/eimunto-nekrosiaus-kodas-olimpico-teatre-laisvu-vietu-nebuna-283-338388> [2013-09-21].

⁴ <http://www.15min.lt/naujiena/ziniosgyvai/interviu/eimuntas-nekrosius-be-publikos-mes-tuctuojau-mirtume-599-284622> [2013-09-21].

⁵ Olga Jegošina, Rasa Vasinauskaitė, Konservatyvus žmogus Eimuntas Nekrošius, in: *Eimunto Nekrošiaus teatras: Pokalbiai, recenzijos, straipsniai/1991–2010*. Vilnius: *Kultūros, filosofijos ir meno institutas*, 2009, p. 110.

⁶ Ten pat, p. 211.

⁷ Iš pokalbio su Eimunto Nekrošiaus padėjėju Tauru Čizu, 2014 m. liepos 4 d.

⁸ Roland Barthes, *Camera lucida: Pastabos apie fotografiją*. Iš prancūzų k. vertė Agnė Narušytė. Kaunas: *Kitos knygos*, 2012, p. 136.

⁹ Algirdas Julius Greimas, Tamsos spalva, in: *Iš arti ir iš toli: Literatūra, kultūra, grožis*. Vilnius: *Vaga*, 1991, p. 196.

¹⁰ Iš pokalbio su Jonu Jurašu, 2014 m. liepos 17 d.

¹¹ Ten pat.

¹² Ten pat.

¹³ Ten pat.

¹⁴ Ten pat.

¹⁵ Ten pat.

¹⁶ Audrius Musteikis, A. M. Jurašienė – išeivė ir ateivė, <http://www.bernardinai.lt/archyvas/straipsnis/86966> [žiūrėta 2014-07-31].

¹⁷ <http://www.15min.lt/zmones/naujiena/lietuva/oskaras-korsunovas-geriausi-dalykai-gimsta-is-kurybinio-selismo-3-345751> [2013-09-22].

¹⁸ <http://www.lev.lt/component/content/article/1330-oskaras-korunovas.html> [2013-09-22].

¹⁹ Łukasz Drewniak, *Neišvengiamybė, Kultūros barai*, 2014, nr. 2, p. 28.

²⁰ Ten pat, p. 31.

²¹ John Fiske, *Populiariosios kultūros supratimas*. Vilnius: *Žara*, 2008, p. 24.

²² Ten pat.

²³ Ten pat, p. 28.

²⁴ Iš pokalbio su Dariumi Gumausku, 2014 m. liepos 7 d.

²⁵ <http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2014-02-18-oskaras-korsunovas-norejosi-ieskoti-kitokiu-bendravimo-su-ziurovais-formu/114193> [žiūrėta 2014-07-31].

²⁶ <http://www.okt.lt/leonidas-donskis-oskaro-korsunovo-teatras-visa-laika-buvo-skirtas-drasi-ziurovui/> [žiūrėta 2014-07-31].

²⁷ <http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2014-02-18-oskaras-korsunovas...>

MĖNULIO SONATA

Liepos 19 dieną pasiekęs Mėnulį komandinis modulis *Gemini-10* apskriejo jį devyniolika kartų. Per tą laiką du iš trijų įgulos narių ruošėsi nusileisti į vietą, kurią anksčiau parinko nepilotuojami robotai *Ranger 8* ir *Surveyor 5*. Kitą dieną 16,448 tonų sveriantis Mėnulio modulis *Gemini-12*, atsiskyręs nuo *Gemini-10*, ėmė artėti prie palydovo paviršiaus. Astronautai Neilas Armstrongas ir Edwinas Buzzas Aldrinas prieš keletą akimirkų jaudinamai atsisveikino su pilotu Michaelu Collinsu, likusiu budėti komandiniame modulyje, sukančiame ratus aplink Mėnulį ir skirtame grįžti į Žemę.

Kad modulis sėkmingai atvyko į Žemės palydovą, astronautas Armstrongas pranešė kontrolės centrui tokia fraze: „Hiustone, čia Ramybės bazė. Erelis nusileido.“ Nepaisant vyriškai lakoniško stiliaus, viskas vyko ne itin sklandžiai – kompiuteriai signalizavo apie sutrikimus, nusileisti teko pilotuojant rankiniu būdu, pastebėjus paviršiaus nelygumus, prireikė pasukti kiek į šoną. Įsibėgėję praskrido pro *Ranger 8* ir *Surveyor 5* parinktas nutūpimo vietas, degalų liko vos trisdešimčiai sekundžių. Skriejant virš nežinomos teritorijos, pasikliaujant vien tuo, ką apie objektą apačioje signalizavo rega, sekundės kapsėjo negailestingai. Vis dėlto astronautai, pasitelkę ryžtą, nuovoką, iki paskutinės akimirkos likę tikri profesionalai, modulį nutūpdė sėkmingai.

Maždaug pustrėčios valandos tyrinėjo apylinkes – išžvalgyti vietovę, įvertinti padėtį derėjo ypač kruopščiai, misijos reikšmė žmonių civilizacijai buvo pernelg didelė, kad galėtų elgtis lengvabūdiškai. Pagaliau apsisprendė – laikas. Presbiterionams priklausantis Aldrinas, prieš žengdamas ant Mėnulio, priėmė komunią, atsikandęs ostijos ir išgėręs gurkšnelį vyno, – tokį

rinkinį jam paruošė pastorius Deanas Woodruffas. Astronautas tą darė slapčia (matė tik laivo vadas Armstrongas, kuris per visą ceremoniją pagarbiai tylėjo), nes ateizmo šalininkai, su kuriais tuo metu bylinėjosi NASA, nepritarė tam, kad valstybės tarnautojai viešai demonstruotų religines apeigas.

Aldrinas paskutinį kartą motiniškai priekabiai, rūpestingai apžvelgė Neilo skafandrą, kiekvieną kostiumo klostę. „Šiukšlių maišo nepamiršk“, – priminė. Neilas automatiškai klusniai siektelėjo smėlio spalvos medžiaginio maišelio. 38 metų amerikietis Armstrongas tapo pirmuoju žmogumi, 1969 metų liepos 20 dieną išsilaisvinsiu Mėnulyje. Nušokęs nuo laiptelių, astronautas tam kartui užkišo už jų šiukšlių maišą ir išspaudė pirmą žmonijos pėdsaką palydovo, kuris daugiau kaip keturis su puse milijardo metų skrieja aplink Žemę, paviršiuje. „Žmogui – tai mažas žingsnis, o žmonijai – milžiniškas šuolis“, – tokie buvo pirmi jo žodžiai, kai nužengė ant Mėnulio. Beje, vėliau būta šiaip jau nepaneigtų gandų, kad pasakęs istorinius žodžius apie žingsnelį, Armstrongas iškart tyliai palinkėjo sėkmės tūlam ponui Gorsky'ui. Reikalas tas, kad vaikystėje Neilas, žaisdamas šalia kaimynų namo, nugirdo jo šeimininkų ginčą dėl ponios Gorsky nenoro atlikti vedybinės pareigos: „Tu nori oralinio sekso?! Gausi oralinį seksą, kai kaimynų berniukas vaikštinės po Mėnulį!“ – piktai šaukė ponia Gorsky.

Prastokos kokybės nespalvotą astronautų žygio transliaciją stebėjo maždaug penki šimtai milijonų žmonių visoje planetoje. Reikia pasakyti, kad skafandrai anksčiau kosmoso užkariavimo etape buvo gana griozdiški, vis dėlto Armstrongo ir Aldrino judesiai Mėnulyje nestokojo nei elegancijos, nei grakštumo.

Astronautai darė nuotraukas, rinko uolienų ir dirvožemio pavyzdžius (pririnko net 22 kilogramus), įrengė mokslinius prietaisus. Neilas kiek persistengė, iš Hiustono jam net pasiūlyta atsipalaiduoti. Įsmeigė į gruntą Amerikos vėliavą ir padėjo lentelę su užrašu: „Čia žmonės iš Žemės pirmą kartą žengė Mėnulyje. Mes atvykome taikiai, visos žmonijos vardu.“ NASA iš pradžių planavo Mėnulio paviršiuje iškelti ne Amerikos, o Jungtinių Tautų vėliavą, tačiau tam pasipriešino Kongresas. Dėl grunto pavyzdžių gausos astronautams teko išmesti dalį įrangos, Edwinas Buzzas ryžosi Mėnulyje palikti visus asmeninius daiktus.

Misijos pabaigoje Neilas iš po laiptelių ištraukė šiukšlių maišą (nebuvo jo pamiršęs nė akimirką), prigriebė Edwino Buzzo atrinktus išmesti daiktus ir patraukė toliau nuo *Gemini-12*, dairydamasis ekologiniu požiūriu tinkamesnės vietos palikti šiai mantai. Kurti laužą ir utilizuoti šiukšles Mėnulyje neįmanoma dėl fizikinių ir ideologinių priežasčių, šios etikos semantinę prasmę koncentruotai atspindi frazė: „Mes atvykome taikiai, visos žmonijos vardu.“ Vietelę veikiai aptiko, viską rūpestingai sudėjo nedidelio kraterio įdubėlėje ir patraukė atgal prie modulio.

Čia jo draugas buvo parengęs staigmeną. Edwinas Buzzas įteikė kolegai pneumatinį markerį – anapus šalmo stiklo švietė santūri, bet ir šelmiška astronauto šypsena. Pneumatiniai markeriai kaip šaunamųjų ginklų pakaitalai naudojami dažasvydyje, šio sportinio, techninio žaidimo dalyviai šaudo želatinos kamuoliukais, kurie pripildyti vandenyje tirpstančių dažų. Nuo smūgio jie dūžta ir palieka dažų dėmę, kurią galima lengvai nuplauti, dažai nekenksmingi aplinkai. Dažasvydžio kamuoliukus paprastai gamina farmacijos kompanijos.

Todėl iš pirmo žvilgsnio grėsminga, tikrus ginklus primenantį pneumatinių markerių išvaizda neturėtų klaidinti. Jie sureguliuoti taip, kad kamuoliuko skridimo greitis neviršytų saugaus greičio. Pasak ekspertų, dažasvydis laikytinas netradicine sporto šaka, turinčia karinio ir patriotinio ugdymo, pasirengimo karo tarnybai elementų, skatinančia tausoti įrangą ir atitraukiančia paauglius nuo gatvės nuotykių. Dažasvydis suteikia galimybę ne tik sportuoti gryname ore,

bet ir padeda mąstyti apie taktiką bei strategiją, lavina gebėjimą greitai priimti sprendimus, išsklaido psichologinę įtampą, susikaupusią agresiją.

Žaidėjas laikomas nukautu, jei ant jo arba įrangos, kurią jis naudoja, atsirado dažų dėmės, didesnės nei penki centai. Saugumo sumetimais žaidėjai privalo dėvėti kaukes, apsaugančias veidą ir galvą. Čia aptariamam atveju viskas buvo daugiau nei patikima – astronautų skafandrą pagaminti, įvertinant atšiaurias Mėnulio paviršiaus sąlygas. Žaidimo laukas gali būti uždara arba atvira aikštelė, kurioje yra natūralių ar dirbtinių priedangų. Dirbtinė priedanga žaidėjams šikart buvo *Gemini-12*. Vietovė, reikia pasakyti, landšafto įvairove nepasižymėjo, o apie tokią prabangą kaip miškelis nevertėjo nė svajoti.

Kalbant apie dažasvydžio taktikos niuansus kosmose, primintina, kad Mėnulyje nėra atmosferos, jo trauka maždaug šešis kartus mažesnė negu Žemės. Tarkime, iššovus į viršų kulką, lekiančią 600 metrų per sekundę greičiu, dėl menko pasipriešinimo ji pakils į 10 800 metrų aukštį. Patyrę astronautai visas šias aplinkybes, be abejo, įvertino, kita vertus, galbūt ne itin palankios sąlygos negalėjo apmaldyti jų azarto, juo labiau kad susidorojus su *force majeure* buvo galima leisti sau ir lengvai pašėlti – misija lūkesčius jau pateisino su kaupu.

Hiustono centre visi padarę stebėjo *Gemini-12* vidaus šaudymosi čempionatą. Neilas ir Edwinas Buzzas meistriškai išnaudojo skurdokus Žemės palydovo paviršiaus privalumus, išradingai manevruodami tarp negausių kraterių ir įdubų. Iššautų kamuoliukų statistika nefiksuota dėl objektyvių, čia tuoj pateiksimų priežasčių. Neilas pralaimėjo po to, kai kolega presbiterionas Edwinas Buzzas atliko klasikinį klaidinantį manevrą – davęs suprasti, kad traukiasi už *Gemini-12* korpuso, pasinaudojo menkoka Mėnulio trauka ir žviritai stryktelėjo aukštyn. Sklandžiai, beveik nepastebimai perskriejo per modulį ir užklupo Neilą iš viršaus. Pora šuvių į nugarą ir viršugalvį buvo mirtini.

Paploję vienas kitam per petį, vis dar giliai alsuodami šėliotojai patraukė prie modulio laiptelių.

– Tu atrakink, aš prigriebsiu uolienos pavyzdžius, – pasakė Edwinas Buzzas.

– Gerai, tik duok raktą.

Edwino Buzzo veide šmėstelėjo abejonės šešėlis.

– Ar ne tu pasiėmei?

– Ne, aš ne.

Stojo pauzė. Neilas, beje, pirmą kartą per šią misiją, neryžtingai bandė klebenti modulio liuko rankeną.

– Gal su kokia uoliena pavyktų?

– Nepavyks.

– Aišku, nereikėjo užtrenkt...

Astronautai kurį laiką kuitėsi po savo skafandrus, tačiau viltis blėso taip pat greitai, kaip mažėjo dar neapžiūrėtos erdmės kosminiuose jų kostiumuose. Kalbėtis nelabai buvo apie ką. Tylomis abu dairėsi aplink laiptelius, kilnojo uolienų ir dirvožemio pavyzdžius.

– Gal su šiukšlėmis išmetei? – Edwino Buzzo balse suskambo nedrąši viltis.

– Abejočiau.

Astronautai, reikia pasakyti, gana ilgai suko ratus aplink *Gemini-12* – kuo toliau, tuo nervingiau. Nevertėtų priminti, kad jų judesiai ir veidų išraiška sudarė neišdildomą emocinę ir prasminę vienovę, kaip įprasta rašyti beletristiniuose tekstuose. Pagaliau – galbūt

nebepakeldami horizonte regimo Žemės vaizdo arba į kognityvinį disonansą varančio žinojimo, kad modulyje *Gemini-10* aplink palydovą be paliovos suka ratus jų kolega ir bičiulis Michaelas Collinsas, – abu kažkaip instinktyviai, iš anksto nesusitarę patraukė tolyn ir nuo kosmoso begalybėje šmėzuojančio gimtosios planetos vaizdo, ir nuo *Gemini-12*, ir nuo dvidešimt du kilogramus sveriančių uolienų su dirvožemio pavyzdžiais. *To the dark Side of the Moon*.*

Netikėkite gandai, esą astronautai liepos 24-ąją grįžo į Žemę. Užtat esama tiesos teiginyje, kad tai buvo antras ir paskutinis Neilo Armstrongo skrydis į kosmosą. Mėnulio paviršiuje vis dar matyti Neilo ir Edwino Buzzo pėdsakai, mat ten nėra vėjo, kuris juos užpusytų. O kur klajoja astronautai *in the dark Side of the Moon*, nežino niekas. ■

* *The dark Side of the Moon* – aštuntas sėkmingiausias grupės *Pink Floyd* albumas, išleistas 1973 metų kovo 17 dieną. Parduota daugiau kaip 50 milijonų kopijų (*Wikipedija*).

Vladas SIRUTAVIČIUS

LENKŲ AUTONOMIJOS PROBLEMA

1990 m. pavasaris–vasara*

Aukščiausiosios Tarybos Piliečių teisių ir tautybių reikalų komisija, vadovaujama Virgilijaus Čepaičio, gegužės 16 d. ėmė svarstyti tautinių mažumų įstatymo pakeitimų projektą. Gegužės mėnesį komitetas dar bent du kartus svarstė tautinių mažumų įstatymo klausimą.¹ Šiuos svarstymus galima vertinti kaip tam tikrą atsaką į autonomistų veiksmus. Išlikusi fragmentiška komiteto posėdžių medžiaga liudija, kad buvo diskutuojama ir apie tam tikras nuolaidas lenkams. Pavyzdžiui, kalbėta apie „lenkų kalbos įteisinimą“ Šalčininkų rajone.² (Įstatymo pataisas baigta rengti, atrodo, birželio mėnesį.)

Beje, gegužės 24 d., sekdamas Šalčininkų pavyzdžiu, panašiai pasielgė ir Vilniaus rajono taryba, savo sesijoje priėmusi tris dokumentus: deputatų kreipimąsi į LR Aukščiausiąją Tarybą, sprendimą dėl visuomeninės politinės padėties, susidariusios rajone, ir laišką SSRS prezidentui Michailui Gorbačioviui (visi dokumentai rusų kalba).³ Pritarta SSRS liaudies deputatų suvažiavimo nutarimams, patvirtintas dar 1989 m. rugsėjo 15 d. priimtas tarybos nutarimas, skelbiantis, kad Vilniaus rajonas yra lenkų nacionalinis teritorinis darinys LSSR sudėtyje. Pažymėta, kad Lietuvos išstojimo iš SSRS klausimas turėtų būti sprendžiamas referendumu.⁴ Tiek sprendime, tiek laiške SSRS pre-

zidentui nurodyta, kad „bet kokie klausimai, liečiantys Vilniaus kraštą“, turi būti sprendžiami, atsižvelgiant į „liaudies valią (rus. *po vole naroda*), dalyvaujant įgaliotiems jos atstovams“. Tarybos prezidiumas įpareigojamas parengti „nacionalinio rajono“ nuostatus (statutą).⁵ Sesijoje kalbėjęs Vilniaus rajono tarybos naujasis pirmininkas Anicetas Brodavskis svarbiausius lenkų siekius nusakė taip: „Norime savivaldos, užtikrinančios tautos kalbos, kultūros [...] vystymąsi.“⁶

Prašoma lenkų kalbai suteikti tokį pat statusą kaip lietuvių, o rusų kalbą paskelbti tarpnacionalinio bendravimo kalba. Griežtai pasisakyta prieš „numatomą“ administracinę teritorinę respublikos padalijimą, kuris suskaldytų Vilniaus ir Šalčininkų rajonus, lenkiškas apylinkes prijungtų prie lietuviškų, – šis klausimas turėtų būti sprendžiamas tik referendumu. Tiesa, Vilniaus rajono deputatai, skirtingai nei Šalčininkų, nepritarė siūlymui, kad rajone galiotų dvi konstitucijos – SSRS ir LSSR. Reikiamo balsų skaičiaus negavo ir siūlymas paskelbti nepasitikėjimą Lietuvos Respublikos vadovybe.⁷ (Lietuvių spauda rašė, kad radikaliausiems siūlymams pasipriešino ir kai kurie LR AT deputatai lenkai, dalyvavę rajono tarybos sesijoje.)

Kitą dieną laikraštis *Kurier Wileński* išspausdino straipsnį apie gegužės 24 d. Vilniaus rajono tarybos sesiją ir paskelbė interviu su aktyviu autonomistu,

* Tęsinys iš nr. 7/8

Šalčininkų rajono tarybos pirmininku, antruoju LKP/SSKP rajono sekretoriumi Česlavu Visockiu.⁸ Nors buvo kalbama apie panašius dalykus, tačiau publikacijų tonas skyrėsi. Laikraštis atpasakojo Vilniaus tarybos priimtus nutarimus, pridurdamas AT prezidiumo sekretoriaus Liudviko Sabučio komentarą. Jis pripažino tarybos sesijos teisėtumą, tačiau kartu pažymėjo, kad priimti nutarimai yra neteisėti, nes prieštarauja Laiikinajam Pagrindiniam Įstatymui. Prezidiumo sekretorius ragino ieškoti tokių sprendimų, kurie tenkintų ir lietuvių, ir lenkų interesus. Anot Sabučio, dažnai tenka daugelį dalykų vertinti iš naujo ir „ieškoti naujų kelių“. O Visockį laikraščio žurnaliste J. Bielavska kamantinėjo, kas pasikeitė, rajoną paskelbus lenkišku, ar pagrindinė jo problema nėra rusifikacija. Pokalbį baigė klausimu: kaip gali Lietuvos sudėtyje egzistuoti rajonas, kuris negerbia šalies įstatymų.

Gegužės 24-ąją, kai į sesiją rinkosi Vilniaus rajono tarybos deputatai, Lietuvos Respublikos AT ėmė svarstyti Šalčininkų rajono tarybos nutarimus, kuriuos vieningai įvertino kaip kurstančius nesantaiką. Anot Landsbergio, tokie sprendimai – tai ne kas kita, o *politinio kenkimo veiksmas*.⁹ Deputatai buvo nusi teikę nutarimus ne tik politiškai pasmerkti, bet ir formaliai juridiškai juos panaikinti. (Tik Bronius Genzelis suabejojo, ar juridinis Šalčininkų rajono tarybos nutarimų panaikinimas prisidės prie lietuvių ir lenkų santykių sureguliuavimo.¹⁰)

Per diskusijas žodis buvo suteiktas Šalčininkų rajono tarybos pirmininkui Visockiui. Priimtus sprendimus jis motyvavo paprastai – absoliuti dauguma rajono gyventojų neremia Lietuvos nepriklausomybės, nori, kad „savarankiška LSSR“ liktų Sovietų Sąjungos sudėtyje, nepritaria „vienašališkam ir skubotam nepriklausomybės paskelbimui, atvirai konfrontacijai su Sovietų Sąjunga“.¹¹ Anot Visockio, norint pašalinti įtampą tarp lietuvių ir lenkų, reikia „panaikinti“ (rus. *otmenitj*) Kovo 11-osios Aktą, Valstybinės kalbos ir Pilietybės įstatymus, padaryti pakeitimus Rinkimų įstatyme, Lietuvos Respubliką paskelbti daugianacionaline. Atsakyti į deputatų klausimus Visockis atsiskakė. Tiesa, duodamas interviu *Atgimimo* žurnalistui, naikinti

Nepriklausomybės Aktą jau nesiūlė, tačiau pareiškė, kad būtina organizuoti „išėjimo“ iš SSRS referendumą. Į žurnalisto klausimą, kas būtų, „jei Lietuva išeitų iš SSRS ir tai pripažintų Maskva“, Visockis atsakė, kad referendumas vis tiek būtinas, „visoje Lietuvoje ir rajone“. Kaip klostytųsi situacija, jei rajono gyventojai tokiam referendume pasisakytų prieš Kovo 11-osios Aktą, Šalčininkų rajono tarybos pirmininkas nesvars tėt. Tuo nepasidomėjo ir žurnalistas.¹²

Į Visockio kalbą karščiausiai reagavo Kazimieras Motieka. Pažymėjęs, kad rajono tarybos priimti sprendimai neatspindi visų lenkų požiūrio, tai tik „komandinio administracinio aparato, kuris tuos žmones valdo“ nuomonė, ragino lenkus įvykdyti „revoliuciją“ – tą aparatą nušluoti, o tada baigsis ir visokie kurstymai.¹³ Visockio poziciją palaikė tik du AT deputatai lenkai: Jankelevičius ir Peško. Jie kritikavo Lietuvos valdžią už tai, kad ši neatsižvelgia į lenkų poreikius, nevykdo ankstesnių išipareigojimų lenkų atžvilgiu (turimas omenyje 1989 m. spalio 23 d. LSSR AT prezidiume patvirtintas „veiksmų planas“ dėl pietryčių Lietuvos rajonų socialinių ir ekonominių problemų sprendimo. Beje, šiam planui pritarė ir Sąjūdis).¹⁴ Anot Peško, geriausias būdas lenkams apsaugoti savo tautinius interesus yra įkurti „nacionalinį – teritorinį savivaldos vienetą“.¹⁵ Tokią idėją Peško grindė 1938 m. Konstitucija, atskiriems Lietuvos kraštams numačiusia galimybę „autonomiškai tvarkyti tam tikrus vietos dalykus“.¹⁶

Deputatai 86 balsais už, dviem prieš ir keturiems susilaikius priėmė nutarimą,¹⁷ kuriame teigiama, kad Šalčininkų rajono tarybos sprendimas prieštarauja Lietuvos Respublikos įstatymams, o rajono pareigūnų veiksmai, paremti SSRS ir LSSR konstitucijomis, yra neteisėti. Tiesa, Česlavo Okinčico iniciatyva nutarime atsirado punktas, ipareigojęs AT Rytų Lietuvos komisiją iki birželio 15 d. parengti priemones, kaip bus sprendžiamos Šalčininkų rajono gyventojų problemos.¹⁸ Tai kiek sušvelnino nutarimo toną. (Rytų Lietuvos laikinoji komisija buvo sudaryta kovo 20 d. Jai priklausė visi lenkų tautybės AT deputatai. Manyta, kad kartu su Tautybių komitetu, kuriam

vadovavo Halina Kobeckaitė, komisija parengs Rytų Lietuvos regiono socialinės ir kultūrinės plėtros programą.¹⁹ Galutinai komisijos sudėtis susiformavo tik apie gegužės mėn. pradžią. Gegužės 4 d. AT patvirtino ir du jos pirmininkus – Ryšardą Maceikianecą ir Rimą Survilą.²⁰ Nieko konkrečiau komisija nenuveikė. Anot liudijimų, jos sukūrimas buvęs tik „gestas“ lenkų atžvilgiu.²¹)

AT sprendimas nesustabdė autonomistų. Birželio 1 d. Šalčininkų rajone, Zavišonių kaime, įvyko Vilniaus krašto vietinių tarybų deputatų suvažiavimas. Jame dalyvavo daugiau kaip 200 Vilniaus, Šalčininkų, dalies Švenčionių, Širvintų, Trakų liaudies tarybų deputatų. Suvažiavimo darbą stebėjo keli AT deputatai.²² Bendrą suvažiavimo dalyvių nuotaiką geriausiai išreiškė SSRS liaudies deputatas, Vilniaus rajono liaudies deputatų tarybos pirmininkas Anicetas Brodavskis, pasiūlęs *„įsteigti Vilniaus krašte savivaldos teritorinį vienetą su savo statusu [turimas galvoje statusas, – aut. pastaba]“*. Tiesa, Brodavskis pažymėjo, kad klausimas sudėtingas, reikalaujantis išsamaus pasirengimo, ir siūlė nespresti jo *„vienu mostu“*.²³ Suvažiavimas priėmė deklaraciją ir keletą kreipimųsi – į Lietuvos Respublikos AT, į Sovietų Sąjungos vadovus Gorbačiovą ir Ryžkovą.²⁴

Deklaracijoje pažymėta, kad *„vienintelė priemonė [lenkų] tautos poreikiams tenkinti yra istoriškai susiklosčiusiose ribose, kur kompaktiškai gyvena lenkų tautybės gyventojai, sukurti vieningą savivaldinį administracinį teritorinį vienetą su savo Statutu“*.²⁵ Nutarta sudaryti koordinacinę tarybą (iš 65 deputatų) ir prezidiumą (iš 15 asmenų), kad *„teisiškai parengtų“* ir praktiškai įgyvendintų teritorinę lenkų savivaldą. Kreipimesi į Lietuvos Respublikos AT konstatuota: naujoji Lietuvos valdžia ir toliau ignoroja ankstesnės AT išipareigojimus lenkų atžvilgiu, todėl prašoma Vilniaus, Šalčininkų, dalies Švenčionių, Širvintų ir Trakų rajonų ribose įsteigti teritorinę lenkų savivaldą. Gorbačiovui ir Ryžkovui suvažiavimas pranešė, kad sieks įkurti lenkų autonomiją ir prašė nepriimti jokių nutarimų Lietuvos atžvilgiu, neatsiklausus Vilniaus krašto gyventojų nuomonės.²⁶

Beje, suvažiavime buvo kritikuojami ir kai kurie Lietuvos lenkų sąjungos vadovai, kad neremia idėja įkurti Vilniaus krašto autonomiją.²⁷

Taigi Vilniaus krašto tarybų deputatai, nors vienbalsiai pritarė autonomijai, vis dėlto nesiryžo vienašališkai jos paskelbti. Kreipimesi, adresuotame LR AT, išdėstytas prašymas – leisti sukurti teritorinę lenkų savivaldą – liudyti, kad autonomistai pripažino: spręsti šį klausimą yra Lietuvos Respublikos kompetencija. O tai buvo tam tikras, nors ir trapus, pagrindas ieškoti sutarimo.

Susilaikyta ir nuo radikalesnių, tokių kaip Šalčininkų rajono tarybos gegužės 15 d. nutarimas, pareiškimų, nukreiptų prieš Lietuvą. Tai rodo, kad autonomistai nebuvo visiškai vieningi. Tikėtina, dalis iš jų manė, kad blokados ir konfrontacijos tarp Lietuvos ir Sovietų Sąjungos sąlygomis lengviau pavyks gauti autonomiją iš Vilniaus negu iš Maskvos. Jų manymu, kreipimasis į SSRS vadovybę – tai gera priemonė „paspausti“ Lietuvos valdžią, kad ši būtų sukalbamesnė. Kiti manė, kad *„duoti“* autonomiją gali tik Maskva, todėl kalbėtis reikėtų su ja, o ne su LR AT. Jie pasisakė ir už atnaujintą federaciją, kuriai priklausytų ir Vilniaus kraštas.²⁸

Vis dėlto birželio 1 d. priimti sprendimai neužkirto kelio dialogui tarp lenkų autonomistų ir Lietuvos valdžios, kuri puikiai suprato, kokį pavojų nepriklausomybei kelia autonomijos klausimo eskalavimas. Maskva šią „kortą“ galėjo panaudoti, didindama politinį spaudimą Vilniui. Lenkų istorikai teigia, kad 1990 m. vasarą, o ypač rudenį, Sovietų Sąjunga, siekdama blokuoti savarankiškumo siekius, ėmė vis aktyviau kurstyti autonomistines nuotaikas vadinamosiose sąjunginėse respublikose.²⁹ Neatsitiktinai 1990 m. gegužės pabaigoje LR AT prezidiumas priėmė nutarimą „Dėl Vilniaus raj. tarybos gegužės 24 d. sesijos ir priimtų sprendimų“, o prezidiumo nariams Mečiui Laurinkui ir Eugenijui Petrovui pavedė *„sukaupiti ir išanalizuoti medžiagą apie padėtį Pietryčių Lietuvoje ir pasiūlyti galimus problemų sprendimus“*. Panašų nutarimą AT prezidiumas priėmė birželio 6-ąją. Šįkart su Laurinkum, Petrovu turėjo dirbti dar ir Motieka.³⁰

Nors lietuvių politikai suvokė, kokie pavojai kyla dėl „*teritorinės autonomijos*“, tačiau kaip su tuo susidoroti aiškaus atsakymo neturėjo. Galima sakyti, atsirado dvi politinės kryptys: *kietosios* linijos šalininkai manė, kad autonomijos klausimą kaip galima greičiau reikėtų spręsti administracinėmis ir teisinėmis priemonėmis. Pirmiausia panaikinti vietinių tarybų nutarimus, o ateityje galbūt paleisti ir pačias tarybas. *Nuosaiquesnieji* manė, kad toks formalus sprendimas dar labiau sugadins lietuvių ir lenkų santykius, todėl geriausia būtų kalbėtis su autonomistais, delsiant priimti galutinį sprendimą.

Birželio 7 d. AT deputatai ėmė svarstyti Vilniaus rajono tarybos nutarimus. Situaciją Vilniaus rajone aptarė Brodavskis. Nors Lietuvos valdžiai pažėrė daug įvairių priekaištų, jo tonas, palyginti su Visockio kalba, buvo gerokai santūresnis. Brodavskio teigimu, lenkai remia lietuvių apsisprendimą kurti laisvą, demokratinę Lietuvą, tačiau teisės apsispręsti siekia ir sau. Esą autonomijos galimybė numatyta ir 1938 m. Lietuvos Respublikos Konstitucijoje.³¹ Po Brodavskio kalbos trumpai padiskutavę deputatai, posėdžio pirmininkui Motiekai pasiūlius, svarstymą atidėjo iki birželio 12 d., kad galėtų geriau pasirengti.

Tas posėdis vėl prasidėjo nuo Brodavskio kalbos – esą jau parengtas lenkų nacionalinio rajono projektas, tiesa, jį dar būtina derinti su AT, gal net daryti pakeitimus.³² Tokį Brodavskio pareiškimą Motieka pavadino „*turinčiu didžiulę reikšmę*“. Pabrėždamas lenkų norą bendradarbiauti su AT, ragino, kad deputatai būtų tolerantiškesni, o svarstymą siūlė atidėti bent jau iki liepos vidurio.³³ Galima daryti kelias išvadas: pirma, tai nebuvo Motiekos improvizacija, jis veikė ne savo iniciatyva, bet su AT prezidiumo ir, žinoma, pirmininko pritarimu; antra, tikėtina, kad AT vadovybė ir Vilniaus rajono lenkų autonomistai jau buvo pradėję neviešas diskusijas ir norėjo jas tęsti, tačiau ne parlamente; trečia, Lietuvos valdžia tikėjosi, kad pavyks užmegzti dialogą su nuosaiquesniais Vilniaus rajono autonomistais ir jie atsiribos nuo radikalesnių Šalčininkų rajono veikėjų, kuriems darė įtaką komunistai platformininkai.

Motiekai pavyko numalšinti kai kurių deputatų norą „*padiskutuoti*“. Į Vidmanto Povilionio klausimą, kaip gyvens Vilniaus rajonas, kurio deputatai pritarė SSRS liaudies deputatų suvažiavimo nutarimui panaikinti Kovo 11-osios Aktą, – ar bus be valdžios ir be jokių įstatymų, Motieka atsakė paprastai: „*kaip gyveno nuo gegužės 24 d., taip ir gyvens*“.³⁴ Atrodė, dauguma deputatų pritaria Motiekos siūlymui. Tačiau posėdis netikėtai pakrypo kita linkme. Deputatės Irena Andrukaitienė ir Rasa Rastauskienė paprašė žodį suteikti Vilniaus kraštui atstovaujantiems lietuviams. Idėją palaikė ir posėdžiui pirmininkavęs Aleksandras Abišala. Surengus balsavimą ir daugumai deputatų pritarus, į tribūną buvo pakviestas Vilniaus rajono tarybos deputatas, Sąjūdžio grupės pirmininkas Butautas Raila. Deputatai lenkai, pasipiktinę, kad nebuvo pakviesti Lietuvos lenkų sąjungos atstovai, išėjo iš posėdžių salės.³⁵ Po jų demaršo svarstymas pakriko, AT deputatai dėl nieko taip ir nesugebėjo susitarti.

Diskusijos AT parodė, kad egzistuoja dvi pozicijos: dalis deputatų rėmė Motieką, siūlė neskubėti ir geriau išsiaiškinti situaciją Vilniaus krašte. Kiti manė priešingai – delsti pavojinga, todėl atidėti AT sprendimo nereikėtų. Čepaičio manymu, „*konstitucinė abejonė dėl vieno Lietuvos rajono priklausomybės Lietuvos Respublikai*“, esą ten galioja ne Lietuvos, bet Sovietų Sąjungos įstatymai, komplikuos Vilniaus derybas su Maskva.³⁶ Tik rytojaus dieną AT deputatai vis dėlto nutarė svarstymą atidėti, tiesa, trumpesniai laikui – iki birželio 19 d.

Beveik tuo pat metu, kai vyko diskusijos AT, prasidėjo Šalčininkų rajono tarybos eilinė sesija. Vyravo priešiškos Lietuvos valdžiai ir valstybei nuostatos. Sesijai pirmininkavęs Visockis pareiškė: „*Antikonsituciniai šiandieninės [Lietuvos] vadovybės veiksmai apsprendė gilią politinę ekonominę krizę*.“ Pasak jo, būtina plačiau ir energingiau išnaudoti ryšius su Baltarusija, Rusija, kitomis sovietinėmis respublikomis. Baigdamas pareiškė: „*Mes kategoriškai prieš Lietuvos išėjimą iš SSRS*“.³⁷

Ar iki naujo AT posėdžio birželio 19 d. vyko kokios nors neformalios konsultacijos tarp AT ir Vil-

niaus rajono tarybos, ar diskutuota dėl Brodavskio pasiūlyto lenkų nacionalinio rajono projekto, nustatyti nepavyko. Šiaip ar taip, birželio 16 d. Vilniaus rajono tarybos laikraštis paskelbė „Lenkų nacionalinio rajono su savivalda Lietuvos Respublikos sudėtyje nuostatus“.³⁸ Pirmasis jų straipsnis nurodė, kad Vilniaus lenkų nacionalinis rajonas pagal Laikinąjį Pagrindinį Įstatymą yra veikiantis „administracinis – teritorinis darinys“, į kurį įeina: Nemenčinė, Avižienių, Bezdonių, Buivydžių, Buivydiškių, Vaidotų, Grigaičių, Dūkštų, Medininkų, Mickūnų, Nemėžio, Nemenčinės, Paberžės, Riešės, Rudaminos, Rukainių, Sudervės, Sužionių, Juodšilių ir Trakų Vokės apylinkės. Jo administracinis centras – Vilnius. Nacionalinio rajono ribos gali būti keičiamos tik rajono tarybai pritarus, o svarbiausi politiniai ir ekonominiai klausimai sprendžiami referendumu. Numatyta „sudaryti komisiją mechaniskam rajono gyventojų skaičiaus prieaugiui apriboti ir įvesti privalomą mokestį už asmenis, įdarbinamus ar priregistruojamus rajone“. Trečias nuostatų skyrius skelbė, kad rajone „lenkų kalba yra lygiateisė valstybinei lietuvių“, o rusų kalba atlieka „tarpnacionalinio bendravimo“ funkciją. Užrašai viešosiose vietose bus trim kalbomis. Visų rajone gyvenančių tautybių „teisėms ginti“ numatyta įkurti Tautinių mažumų atstovų tarybą.

AT nutarimo projektas dėl Vilniaus rajono tarybos gegužės 24 d. sprendimų buvo svarstomas dvi dienas (birželio 19–20 d.). Daug kalbėta apie tarpusavio nuoskaudas, tačiau daugiausia ginčytasi dėl „lenkų nacionalinio rajono“ – autonomijos – tikslingumo. Deputatai lenkai šiai idėjai pritarė – vieni atviriau ir griežčiau, kiti atsargiau. Lietuviai, apeliuodami į sudėtingą istorinę praeitį ir ne mažiau komplikotas to meto politines aplinkybes, autonomijos siekį atmetė.

Deputatas Juozas Dringelis, pristatęs nutarimo projektą, ir pažėręs kritikos tiek rajono tarybai, tiek jos priimtiems dokumentams, ragino „pradėti abipusę pagarbos ir supratimo dialogą“, „nusiteikti darbui, o ne begaliniam priekaištams“.³⁹ Priminė, kad jau parengtas nutarimo projektas dėl Lietuvos tautinių mažumų įstatymo dalinio pakeitimo, greta valstybinės lietuvių

kalbos numatantis ir kitų kalbų vartojimą ten, kur kitakalbiai sudaro daugumą.

Pavyko aptikti du šio įstatymo pakeitimo projektus. Vienas datuotas 1990 m. liepos mėn., kitas be datos. Vienas iš jų siūlė Tautinių mažumų įstatymo ketvirtą straipsnį, reglamentuojantį kalbų vartojimą, papildyti taip: „Vietovėse, kur kompaktiškai gyvena nelietuvių tautybės gyventojai, garantuojama teisė valstybinėse ir kitose įstaigose greta valstybinės – lietuvių – kalbos vartoti ir kitas kalbas. Vietoves, teritorijas ir kalbas nustato savivaldos organai. Bendravimo žodžiu ar raštu kalbą piliečiai pasirenka savarankiškai.“⁴⁰

Dringelis kalbėjo ir apie galimybę pratęsti valstybinės kalbos mokymo terminą, pabrėžė, kad Vilniaus rajono, kaip lenkų autonominio rajono, nuostatai dar nepriimti, jie tik svarstomi: „Jūs perskaite galėsite įsitikinti, kad beveik visus ten aptariamus reikalus galima spręsti Vietos savivaldos pagrindų įstatyme numatytais nuostatomis.“

Birželio 20 d. AT priimto nutarimo preambulėje teigiama: „Rytų Lietuvos rajonų problemos gali būti sprendžiamos tik sutelktomis Respublikos bei vietinių tarybų pastangomis.“ Negaliojančiu paskelbtas tik vienas Vilniaus tarybos sprendimo punktas, beje, patvirtinęs dar 1989 m. rugsėjo 15 d. Vilniaus rajono Darbo žmonių deputatų tarybos priimtą sprendimą „Dėl Vilniaus rajono paskelbimo lenkų nacionaliniu – teritoriniu rajonu su savivalda Lietuvos TSR sudėtyje“. Rajono tarybos prezidiumas įpareigotas parengti nacionalinio rajono nuostatus. (Įdomu, kad deputatams „neužkliuvo“ tas Vilniaus rajono tarybos sprendimo punktas, kuriuo pritariama SSRS liaudies deputatų trečiojo suvažiavimo sprendimui panaikinti Kovo 11 d. Aktą ir „iš jo išplaukiančius normatyvinius dokumentus Vilniaus rajono teritorijoje, kaip priimtus vienpusiškai“.) Atsižvelgiant į nuosaukesnių lenkų siūlymus, AT prezidiumui pavesta sudaryti valstybinę komisiją, kuri kartu su savivaldybių atstovais iki spalio 1 d. išnagrinėtų Rytų Lietuvos žmonėms rūpimus klausimus ir pateiktų savo išvadas.⁴¹ Taigi buvo priimtas gana santūrus dokumentas (per balsavimą 8 deputatai buvo prieš, 3 susilaikė, 93 jam pritarė.)

Sunku pasakyti, kas lėmė tokį nutarimo pobūdį. Gal nenorėta aštrinti ir taip sudėtingų santykių su lenkais? Birželio pabaigoje AT paskelbė Kovo 11-osios Akto moratoriumą, netrukus SSRS nutraukė ekonominę Lietuvos blokadą, atsirado vilčių, kad pagaliau prasidės Vilniaus ir Maskvos derybos. Įtempti lietuvių ir lenkų santykiai galėjo tas derybas smarkiai komplikuoti – neatmestina, kad Kremlius ketino Vilniaus ir Šalčininkų autonomistus pasodinti prie derybų stalo, suprantama, ne Lietuvos derybininkų pusėje, o tai sudarytų prielaidas kelti Vilniaus priklausymo Lietuvai klausimą. Liepos pabaigoje per Šalčininkų rajono tarybos sesiją Visockis rekomendavo „į derybas [Maskvoje] pasiųsti šiuos atstovus L. Jankelevičių, Č. Visockį, K. Bilansą bei St. Peško“. Taryba nusprendė siųsti tris – Bilansą, Visockį ir Jankelevičių.⁴² Šalčininkų autonomistai nė neslėpė palaikantys tiesioginius kontaktus su aukščiausiais sovietiniais pareigūnais. Antai birželio mėnesį Jankelevičius pasigyrė žurnalistui buvęs Maskvoje ir susitikęs su premjeru Nikolajumi Ryžkovu. Tiesa, pokalbio detalių neatskleidė. (Apie tai, kad „*Rytų Lietuvos delegacijos*“ dalyvavimas Lietuvos ir SSRS derybose „yra garantuotas“ kalbėjo ir Brodavskis.)⁴³

Susilaikyti nuo radikalių sprendimų Lietuvos valdžią galbūt paskatino ir oficiali Varšuvos pozicija. Pavasarį, vasarą užsimezgę pirmieji pusiau oficialūs ir oficialūs diplomatiniai, politiniai Vilniaus kontaktai su Varšuva. Jie liudijo, kad naujoji, *Solidarność* dominuojama Lenkijos valdžia nenori aštrinti santykių su Lietuva ir eskaluoti autonomijos klausimo. Tai, žinoma, nereiškė, kad per įvairius Lietuvos ir Lenkijos pareigūnų, diplomatų susitikimus nebuvo keliami lenkų mažumai aktualūs klausimai.

Birželio 4 d. AT deputatas Emanuelis Zingeris, grįžęs iš Lenkijos, Užsienio reikalų komisijos nariams taip apibūdino savo kelionę: „*Lenkija iš esmės už mus, bet vadovai stengiasi išvengti konflikto su Maskva ir viską formuluoja labai atsargiai.*“ Pasak jo, Lenkijos diplomatai neigiamai vertina Lietuvos lenkų pastangas eskaluoti autonomijos klausimą.⁴⁴ Birželio 11 d., Vilniuje su komisijos nariais susitiko Lenkijos užsie-

nio reikalų ministerijos pareigūnas Z. Kitlinskis. AT deputatai jo klausė, koks Varšuvos požiūris į teritorinę administracinę lenkų autonomiją. Kitlinskis pareiškė, kad Lenkijos valdžia šiuo klausimu „*niekada nepasisakys, nes [autonomija] Lietuvos vidaus reikalas.*“ Tiesa, diplomatas užsiminė, kad šis klausimas galėtų būti svarstomas dvišaliu lygmeniu. Kitlinskis sakė susitiksias su Šalčininkų rajono vadovybe ir aiškins lenkų pareigas Lietuvai, tačiau pabrėžė, kad šalies valdžia turėtų stengtis patraukti lenkus į savo pusę. Šis klausimas nuo 1988 m. buvęs apleistas, todėl tautinės mažumos nemačiusios perspektyvų naujoje, atgimstančioje Lietuvoje. Susitikime dalyvavęs AT pirmininko pavaduotojas Bronislovas Kuzmickas priminė, kad tautinės mažumos pirmiausia turi būti lojalios valstybei, kurioje gyvena, o lenkų apsisprendimui Lietuvos atžvilgiu įtakos turėtų „*Lenkijos vyriausybės pozicija Vilniaus klausimu.*“⁴⁵

Apskritai nuo pat pirmųjų Lietuvos ir Lenkijos diplomatinio, politinio kontaktų lenkų tautinės mažumos klausimas atsidūrė abiejų šalių politinės darbotvarkės centre. Apie tautinių mažumų padėtį kalbėta ir per premjerės Kazimieros Prunskienės su vicepremieru Romualdu Ozolu vizitą Varšuvoje birželio 12 d. Bene daugiausia dėmesio šiam klausimui skyrė Senato maršalka Andrzejus Stelmachowski. Pripažinęs, kad lenkų padėtis „*Lietuvoje geresnė nei Baltarusijoje ir Lenkija jokių teritorinių pretenzijų, įskaitant ir Vilnių, neturi ir neturės*“, vis dėlto paragino kultūros, švietimo srityje „*siekti didesnės harmonijos*“. Siūlė įkurti Lietuvos kultūros centrą Punske ir panašų lenkų centrą Vilniuje. Atrodo, Prunskienei labiau rūpėjo kiti dvišalių santykių aspektai. Vyriausybės vadovė siūlė megzti glaudesnius, tiesioginius ekonominius ir politinius ryšius, tuo tikslu Varšuvoje ir Vilniuje atidaryti „*interesų biurus*“ (atstovybių analogus).⁴⁶

Dar kartą Varšuvoje tik jau „su darbiniais“ vizitu Prunskienė lankėsi birželio 21 d., susitiko su premjeru Tadeuszu Mazowieckiu, užsienio reikalų ministru Krzysztofu Skubiszewskiu. Žurnalistams Prunskienei aiškino, kad buvo aptarti patys įvairiausi klausimai.

Svarbiausia, abi šalys pripažįsta „sienų neliečiamumą“, neturi viena kitai jokių teritorinių pretenzijų. Tai geras pagrindas toliau plėtoti bendradarbiavimą, užmegzti diplomatinis santykius, tiesa, šiuo metu „visa apimtimi“ tai neįmanoma.⁴⁷ Susitikusi su parlamentarais – Stelmachowskiiu ir Bronisławu Gerebeku, premjerė pripažino, kad lietuvių ir lenkų santykiai nėra idealūs, esama problemų, tačiau įtampą kursto pavieniai asmenys, atstovaujantys Maskvos interesams. „Lietuvos vyriausybė yra pasiruošusi aptarti visas Lietuvos lenkų problemas“, – pareiškė Prunskienė.⁴⁸

Liepos 15 d. oficialiu Seimo ir Senato kvietimu Lenkijoje lankėsi AT pirmininkas Vytautas Landsbergis su deputatų delegacija. Vizitas buvo priderintas prie Žalgirio mūšio 580-ųjų metinių minėjimo. Susitikta ir su Wojciechu Jaruzelskiu, seimo maršalka Mikołajum Kozakiewiczium, Senato maršalka Stelmachowskiiu. Sprendžiant iš labai fragmentiškų vizito aprašymų spaudoje Landsbergis ir Jaruzelskis kalbėjo *tête à tête*. Aptarė situaciją Lenkijoje, Lietuvoje, SSRS „besikeičiančios Europos kontekste.“⁴⁹ Tikėtina, kad per šį vizitą buvo kalbama ir apie lenkų mažumos reikalus.

Birželio pabaigoje ir liepos mėnesį AT prezidiumas priėmė kelis sprendimus, padariusius įtaką lietuvių ir lenkų santykiams. 1990 m. birželio 20 d. prie LR Aukščiausiosios Tarybos prezidiumo buvo įsteigta Valstybinė lietuvių kalbos komisija (iki tol veikusi kaip visuomeninė organizacija). Ji buvo įgaliota spręsti ne tik kalbos kodifikavimo ir norminimo, bet ir valstybinės kalbos statuso klausimus. O liepos 6 dieną sudaryta Valstybinė komisija Rytų Lietuvos problemoms spręsti. Jos pirmininku tapo Romualdas Ozolas, sekretoriumi Gintaras Songaila. Komisija žadėjo glaudžiai bendradarbiauti su rytiniais šalies rajonais, atidaryti ten savo atstovybes, pasitelkti įvairių sričių ekspertus. Pasiūlymus, kaip spręsti tarptautines įtampas, kaip normalizuoti lietuvių ir lenkų santykius, komisija turėjo paskelbti spalio 1 dieną.⁵⁰ Songailos teigimu, vienas svarbiausių jos uždavinių buvo rinkti informaciją apie politinius procesus Rytų

Lietuvoje. Komisija turėjo „platų informatorių tinklą“, šie teikė jai žinias ir apie autonomistų veiklą.⁵¹

Lenkai valstybinę komisiją vertino skeptiškai. Piktinosi, kad joje yra net aštuoni AT deputatai, tačiau neatstovaujama nei Vilniaus, nei Šalčininkų rajonui. Brodavskis viename interviu ironizavo: negi tie deputatai jau išsprendė visas savo rinkėjų problemas, kad imasi spręsti rajono, kuriame niekada nėra buvę, klausimus...⁵² Vilniaus rajono tarybos pirmininkas priminė, kad per artimiausią sesiją planuojama priimti Vilniaus lenkų nacionalinio rajono nuostatus: „Negalima gaišti, artėja Vilniaus ir Maskvos derybos, nenorime, kad Vilniaus krašto likimas spęstųsi mums nedalyvaujant.“ Tiesa, pabrėžė, kad tokie veiksmai nėra „antikonstituciški“, jie nenukreipti nei prieš Lietuvos valstybę, nei prieš lietuvių tautą. Liepos 26 d. rajono taryba priėmė dokumentą, pavadintą „Lietuvos Respublikos Vilniaus lenkų nacionalinio rajono Statusas“.⁵³

Jis beveik visiškai nesiskyrė nuo projekto, paskelbto birželio mėn. Tiesa, „Statuse“, skirtingai nei projekte, neišvardytos apylinkės, priklausysiančios „nacionaliniam rajonui“. O projekto nuostatą „sudaryti komisiją mechaniskam rajono gyventojų skaičiaus prieaugiui apriboti ir įvesti privalomą mokestį už asmenis, įdarbinamus ar priregistruojamus rajone“, įtvirtino ne „Statusas“, bet atskiras Vilniaus rajono tarybos sprendimas – sudaryta dvylikos asmenų „gyventojų migracijos reguliavimo komisija“. Be jos leidimo nebuvo galima šiame rajone nei įdarbinti, nei registruoti atvykėlių, o už kiekvieną įdarbinamą ir registruojamą asmenį buvo numatytas specialus mokestis (21 tūkst. rublių).⁵⁴ Toks buvo pirmas praktinis „autonominės politikos“ žingsnis.

Tarybos nutarimus rajono laikraštis paskelbė tik rugpjūčio 4 d. Gal todėl lietuvių žiniasklaida bent kiek plačiau jų nekommentavo. Tiesa, liepos 27 d. Lietuvos rytas išspausdino Arvydo Juozaičio straipsnį „Ar prarasime Lietuvą?“ Tai buvo bene vienintelis viešai pasirodęs atsakymas į Vilniaus rajono tarybos nutarimus. Juozaitis reagavo griežtai – autonomistų reikalavimus pavadino „tėvynės išdavimu“, kritiš-

kai atsiliėpė ir apie LLS. Apskritai lenkų veikloje jis įžvelgė pavojingų separatizmo ženklų. Priminė, kad lenkų veikėjai atkakliai siekia dalyvauti Vilniaus de-rybose su Maskva.

Antra vertus, jis pripažino, kad Vilniaus kraštas ilgai „*Lietuvoje buvo svetimkūnis*“, todėl kyla realus pavojus jį prarasti. Kad taip neįvyktų, Juozaitis siūlė siekti glaudesnių santykių su Lenkija. Tiesa, Juozaičio manymu, tvirtesnių ir geresnių santykių su šia šalimi galima tikėtis tik tuo atveju, jei Varšuva pripažins Lietuvos sostinės ir Vilniaus krašto okupaciją tarpukariu ir ją pasmerks. Ko gero, nesuklysiu teig-damas, kad tokią dvišalių santykių „suregulavimo perspektyvą“ anuomet įsivaizdavo ne vienas lietuvis.

Juozaitis siūlė daryti ir tam tikras nuolaidas Lietu-vos lenkams. Anot jo, lenkų kalbą reikėtų pripažinti mūsų šalies istorinio ir kultūrinio palikimo dalimi, jos mokyti reikėtų ir lietuviškose mokyklose. Būtina vietos lenkams sudaryti geresnes sąlygas plėtoti savo kultūrai. Taigi, atrodo, straipsnis turėjo programos, kaip reikėtų spręsti lenkų klausimą, požymių.⁵⁵ Juo-zaitis priklausė Valstybinei komisijai Rytų Lietuvos problemoms spręsti, tačiau nežinia, ar šį straipsnį jis derino su kitais komisijos nariais. ■

Tęsinys kitame numeryje

¹ AT Piliečių teisių ir tautybių reikalų komisija tautinių mažumų įstaty-mo pataisas gegužės mėn. svarstė dar du kartus: 28 ir 30 dienomis.

² Gegužės 30 d. septintajame komisijos posėdyje G. Songaila aiškino, kad Šalčininkų rajone galima būtų įteisinti lenkų kalbą, tačiau jis nesutikęs dėl to, kad rajonų savivaldybės spęstų rajonų ribų nustaty-mo klausimą. AT Piliečių teisių ir tautybių reikalų komisijos susirinkimų protokolai, 1990-05-16, 05-28, 05-30, 06-06, LR Seimo archyvas (toliau – LRSA), f 2, ap. 4, b. 22, l. 7, 9, 10, 14–15.

³ LVNA, f.32 (K. Motiekos fondas), ap. 1, b. 97, l. 8–9 ap, 12–13 ap.

⁴ Referendumo, kuris patvirtintų AT Kovo 11-osios sprendimus, idėją Lie-tuvos politikams neoficialiuose pokalbiuose kėlė ir amerikiečiai. Egidijus Bičkauskas, Pasirinkimas. *Politiko biografija*, Vilnius: G. Arbačiausko jm., 2000, p. 97.

⁵ Sprendimas dėl susiklosčiusios visuomeninės-politinės situacijos rajone, *Draugystė*, 1990-06-02, nr. 54.

⁶ Nėeilinė rajono tarybos sesija, *Draugystė*, 1990-06-02, nr. 54.

⁷ J. Baranauskas, Vilniaus rajono sesija, *Lietuvos aidas*, 1990-06-05, nr. 10.

⁸ Žr. Dla kogo jest to korzystne, *Kurier Wileński*, 1990-05-25, nr. 114; „Co się dzieje w Solecznkach“, *Kurier Wileński*, 1990-05-25, nr. 114.

⁹ Vytauto Landsbergio pasisakymas. Lietuvos Respublikos AT (pirmojo šaukimo) pirmoji sesija. Septyniasdešimtas posėdis. 1990-05-24, Vilnius, 1991, t. 8, p. 359.

¹⁰ Lietuvos Respublikos AT (pirmojo šaukimo) pirmoji sesija. Septyniasde-šimtas posėdis. 1990-05-24, Vilnius, 1991, t. 8, p. 358.

¹¹ Česlavas Visockis kalbėjo rusiškai žr. Lietuvos Respublikos AT (pirmo-jo šaukimo) pirmoji sesija. Septyniasdešimtas posėdis. 1990-05-24, Vilnius, 1991, t. 8, p. 360–364.

¹² Liekame Lietuvos SSR sudėtyje, *Atgimimas*, 1990-06-20–27, nr. 24.

¹³ Kazimiero Motiekos kalba. Lietuvos Respublikos AT (pirmojo šaukimo) pirmoji sesija. Septyniasdešimtas posėdis. 1990-05-24, Vilnius, 1991, t. 8, p. 366–367.

¹⁴ LTSR AT Prezidiume, *Tiesa*, 1989-10-25, nr. 247.

¹⁵ Stanislavo Peško kalba. Lietuvos Respublikos AT (pirmojo šaukimo) pirmoji sesija. Stenogramos. Septyniasdešimtas posėdis. 1990-05-24, Vilnius, 1991, t. 8, p. 377.

¹⁶ Kazimieras Valančius, Lietuvos valstybės konstitucijos, Vilnius: Ekonomi-kos mokymo centras, 2001, p. 56. Konstitucijos 127 st. teigė: „Atskiriems Lietuvos kraštams gali būti suteikta teisė autonomiškai tvarkyti tam tikrus vietos dalykus. Autonomijos teisė suteikiama ir autonomiško vietos dalykų tvarkymo ribos bei sąlygos nustatomos krašto autonomijos statutu, kuris nustatomas įstatymu.“

¹⁷ Lietuvos Respublikos AT (pirmojo šaukimo) pirmoji sesija. Stenogramos. Septyniasdešimtas posėdis. 1990-05-24, Vilnius, 1991, t. 8, p. 388.

¹⁸ LR AT nutarimas dėl Šalčininkų rajono tarybos sprendimo. Lietuvos Res-publikos AT (pirmojo šaukimo) pirmoji sesija. Stenogramos, Vilnius, 1991, t. 8, p. 513–514.

¹⁹ Lietuvos Respublikos AT (pirmojo šaukimo) pirmoji sesija. Stenogramos, Vilnius, 1991, t. 2, p. 260–262.

²⁰ Lietuvos Respublikos AT (pirmojo šaukimo) pirmoji sesija. Stenogramos, Vilnius, 1991, t. 7, p. 175–182.

²¹ Interviu su Gintaru Songaila, 2011-05-05.

²² Vilniaus kraštas pats sprendžia savo likimą, *Lenino priesakai*, 1990-06-12, nr. 61; J. Bielskawa, Odbył się II zjazd przedstawicieli samorządów wileńs-zczyzny, *Kurier Wileński*, 1990-06-05, nr. 121.

²³ Vilniaus kraštas pats sprendžia savo likimą, *Lenino priesakai*, 1990-06-12, nr. 61.

- ²⁴ Visi suvažiavime priimti dokumentai buvo perspausdinti *Kurier Wileński*, 1990-06-09, nr. 125.
- ²⁵ Vilnijos vietinių tarybų deputatų antrojo suvažiavimo Deklaracija, *Draugystė*, 1990-06-09, nr. 55.
- ²⁶ Suvažiavimo dokumentai, *Lenino priesakai*, 1990-06-15, nr. 62.
- ²⁷ Wileńszczyna: z kim i do kąd, *Kurier Wileński*, 1990-06-09, nr. 125.
- ²⁸ Ten pat.
- ²⁹ Włodzimierz Marciniak, *Rozgrabione imperium*, Kraków, 2001, p. 171–176.
- ³⁰ *LRSA*, f. 2, ap. 1, b. 13, l. 16, 50.
- ³¹ A. Brodawskio kalba. Lietuvos Respublikos AT (pirmojo šaukimo) pirmoji sesija. Stenogramos. Septyniasdešimt devintas posėdis. 1990-06-07, Vilnius, 1991, t. 9, p. 279.
- ³² Ten pat, p. 373.
- ³³ K. Motiekos kalba. Lietuvos Respublikos AT (pirmojo šaukimo) pirmoji sesija. Stenogramos. Aštuoniasdešimt pirmas posėdis. 1990-06-12, Vilnius, 1991, t. 9, p. 373–374. Motieka priklausė nuosaikesnių AT deputatų grupei, linkusių tartis su autonomistais. Žr. Algimantas Žukas, Ruduo skalsesnis už vasarą, *Respublika*, 1990-06-21, nr. 124. Motieka žurnalistui aiškino, kad problemos turi būti sprendžiamos nekonfrontacijos keliu, krašto žmonės „reikia patraukti į savo pusę“, o Lietuvos valdžia demonstruojanti nerangumą ir pan. Beje, Naujajame valstybės archyve Motiekos fonde tarp dokumentų, liečiančių „lenkų reikalus“, saugomas gegužės 24 d. Vilniaus rajono tarybos sprendimas su komentarais, rašytai ranka. Prie lenkų reikalavimo įsteigti „naują administracinį teritorinį darinį su savo savivalda ir patvirtintu statutu“ užrašyta – „galima svarstyti“. *LVNA*, f. 32, ap. 1, b. 97, l. 13.
- ³⁴ Lietuvos Respublikos AT (pirmojo šaukimo) pirmoji sesija. Stenogramos. Aštuoniasdešimt pirmas posėdis. 1990-06-12, Vilnius, 1991, t. 9, p. 375.
- ³⁵ Taip išėjimą iš AT, *Lietuvos ryto* žurnalistei motyvavo Brodavskis. Jis teigiamai atsiliepė apie Motiekos poziciją („tikrai įsigilino ir suprato mus“) ir dar kartą patvirtino, kad lenkų „nacionalinio rajono nuostatai paruošti“. Juos turėtų įvertinti teisininkai, vyriausybė, o lenkai deryboms iš principo pasiruošę. Vilniaus rajono tarybos pirmininkas taip pat pažymėjo, kad lenkų rajone turi būti sukurtas mechanizmas lietuvių teisėms užtikrinti. Išėjimo mechanizmas „lenkiškai“, *Lietuvos rytas*, 1990-06-14 nr. 110.
- ³⁶ V. Čepaičio pasisakymas. Lietuvos Respublikos AT (pirmojo šaukimo) pirmoji sesija. Stenogramos. Aštuoniasdešimt pirmas posėdis. 1990-06-12, Vilnius, 1991, t. 9, p. 389.
- ³⁷ Šalčininkų raj., Tarybos I sesija, 1990-06-13. Penktojo posėdžio protokolas, Vilniaus apygardos Baudžiamųjų bylų teismo archyvas, b. nr. 1–6, 1999 m. t. 2, l. 148–149
- ³⁸ Vilniaus lenkų nacionalinio rajono su savivalda Lietuvos respublikos sudėtyje Nuostatai. *Draugystė*, 1990-06-16, nr. 56. Pageidavimus ir pastabas siūloma pateikti iki liepos 20 d.
- ³⁹ J. Dringelio kalba, AT stenogramos. Pirmą eilinė sesija, 85 posėdis (vakarinis), 1990-06-19.
- ⁴⁰ *LRSA*, f. 2, ap. 2, b. 139, l. 3, 6. Pakeitimai tautinių mažumų įstatyme buvo svarstomi iki pat vėlyvo rudens.
- ⁴¹ Lietuvos Respublikos AT (pirmojo šaukimo) pirmoji sesija. Stenogramos. 1990-06-20, Vilnius, 1991, t. 10, p. 461.
- ⁴² Šalčininkų raj. prezidiumo sprendimas nr. 51 Apie delegavimą atstovų į derybas tarp Lietuvos Respublikos ir SSRS, 1990-07-23, Vilniaus apygardos Baudžiamųjų bylų teismo archyvas, b. nr. 1–6, 1999 m. t. 2, l. 162. Vilniaus Šalčininkų rajono tarybos posėdžio stenograma, 1990-07-30, Vilniaus apygardos Baudžiamųjų bylų skyriaus archyvas, b. 1–6 1999 metai, t. 4.
- ⁴³ E. Ganusauskas, „Nusiritusi banga atgal negrįžta“, *Lietuvos rytas*, 1990-06-08, nr. 106; S. Spurga, „Rytų Lietuvos klausimas derybų su Kremliumi išvakarėse“, *Atgimimas*, 1990-08-01–08, nr. 30.
- ⁴⁴ AT Užsienio reikalų komisijos (toliau – AT URK) posėdžio protokolas, 1990-06-04, *LRSA*, f. 2, ap. 4, b. 4, l. 53–54.
- ⁴⁵ AT URK posėdžio protokolas, 1990-06-11, *LRSA*, f. 2, ap. 4, b. 4, l. 65–66.
- ⁴⁶ URM pirmasis sekretorius G. Čekuolis, *Pro memoria*, K. Prunskienės ir R. Ozolo pokalbis Lenkijos seime (1990-06-12), 1990-06-23, LR Užsienio reikalų ministerijos archyvas, ap. 2, b. 12, l. 3.
- ⁴⁷ O roboczej wizycie premiera Litwy w Polsce, *Kurier Wileński*, 1990-06-22, nr. 134.
- ⁴⁸ K. Prunskiene: wizyta była owocna, *Kurier Wileński*, 1990-06-23, nr. 135.
- ⁴⁹ *Lietuvos aidas*, 1990 07 17, nr.39; *Kurier Wileński*, 1990-07-17, nr. 151.
- ⁵⁰ *Kurier Wileński*, 1990-07-14, nr. 150; Sudaryta valstybinė komisija Rytų Lietuvos problemoms išnagrinėti, *Lietuvos aidas*, 1990-07-18, nr. 40.
- ⁵¹ G. Songailos interviu autoriui 2011-05-05.
- ⁵² O problemach, dążeniach, integracji i nie tylko... *Kurier Wileński*, 1990-07-17, nr. 151.
- ⁵³ Iš 83 deputatų, dalyvavusių sesijoje, 77 balsavo už. Prieš balsavo deputatai lietuviai, atstovaujantys Sąjūdžiui. Sesijos metu kalbėjęs Brodavskis teigė, kad po to, kai „Statuso“ projektą paskelbė rajoninė spauda, buvo gauta daug konkrečių pasiūlymų ir pataisų. Tarp jų, pažymėjo Brodavskis, ir iš AT pirmininko pavaduotojo K. Motiekos. (Nežinia, tik kokios jos buvo ir kaip į jas atsižvelgta.) Buvo ir siūlymų, Lietuvos Respubliką keisti į „Lietuvos SSR“. S. Taraškevičius, Diskusija buvo karšta, *Draugystė*, 1990-08-04, nr. 63.
- ⁵⁴ Vilniaus rajono sprendimas, *Draugystė*, 1990-08-04, nr. 63.
- ⁵⁵ Arvydas Juozaitis, Ar prarasime Lietuvą, *Lietuvos rytas*, nr. 134. Straipsnis buvo paskelbtas ir lenkiškai (*Kurier Wileński*, 1990-08-01, nr. 162.)

KELETAS PASTABŲ APIE DIDĮJĄ KARĄ

Rašydamas šį tekstą jaučiuosi taip, lyg būčiau vienas iš Jaroslavo Hašeko knygos „Šauniojo kareivio Šveiko nuotykių“ herojų – uolusis kadetas Birgelis, kuris, siekdamas pasižymėti ne tik karo lauke, bet ir literatūros baruose, sudarė didžiulį sąrašą knygų, kurias planavo parašyti, kai baigsis karas. Pavyzdžiui, tokias kaip „Didžiojo karo dalyvių biografijos“, „Kas pradėjo karą“, „Kaip kariauja Austrijos-Vengrijos priešai“, „Mano karo žygio kronika“, „Pasaulinio karo dalyvio dienoraštis“ ir t. t.

Svarstant apie Pirmojo pasaulinio karo priežastis ir padarinius, įtaką Lietuvos visuomenės paramilitaristinėms nuotaikoms ir lietuvių nacionalizmui, susipina daugybė klausimų, minčių, įžvalgų, kurios gali atrodyti padrikos, pernelyg fragmentiškos. Tačiau, skirtingai negu kadetas Birgelis, kuris taip ir neįvykdė grandiozinių pokarinių planų, aš savo tekstą pateikiu skaitytojams.

Pirmojo pasaulinio karo sukelti geopolitiniai pokyčiai – imperijų žlugimas ir tautinio principo įsigalėjimas, formuojant naujus valstybinius darinius, buvo pagrindinė prielaida, paskatinusi sukurti nacionalinę Lietuvos valstybę. Mokslinėje literatūroje įsitvirtinęs požiūris, kad daugialypė Pirmojo pasaulinio karo patirtis pažadino Rytų Europos tautas, jos ėmė puoselėti savo tapatumą, lygia greta „modernizavosi“ pasaulėžiūra – tai atsispindi dienoraščiuose, atsiminimuose.

Nepaisant šio svarbaus fakto, lietuvių istoriografija, skirta Pirmajam pasauliniam karui, trauminei jo patirčiai Lietuvoje ir su tuo susijusiai istorinei atminčiai, yra palyginti menka. Greta studijų apie karo veiksnį, formuojant Lietuvos valstybingumą (Česlovas Laurinavi-

čius, Raimundas Lopata, Edmundas Gimžauskas), apie gyventojų perkėlimus, vokiečių administracinio valdymo specifiką (Tomas Balkelis), apie *Ober-Osto* strategiją Lietuvoje (Abelis Stražas, Romas Misiūnas), apie finansų politiką vokiečių laikais (Vladas Terleckas), vertėtų išskirti JAV gyvenančio istoriko Vėjo Gabrieliaus Liulevičiaus veikalus, analizuojančius Vokietijos politiką Rytuose, taigi ir Lietuvoje.¹ 2006 m. Edmundas Gimžauskas sudarė dokumentų rinkinį, skirtą Lietuvos valstybingumo genezei Pirmojo pasaulinio karo metais, o 2013 m. paskelbė tekstą apie tai, ką šis karas reiškė Lietuvai.² Keletas mažesnės apimties straipsnių išspausdinta specializuotose leidiniuose. Tai beveik viskas, ką vertėtų paminėti.

Nors Pirmasis pasaulinis karas palietė daugumą šalies gyventojų (tai ir pabėgėliai į Rusijos gilumą, ir caro kariuomenės vykdytas masinis žydų iškėlimas iš Lietuvos 1915 m., ir beveik 60 000 šalies vyrų mobilizacija į imperijos kariuomenę), be to, stipriai paveikė socialinę ir nacionalinę savimonę, jo vaizdiniai kolektyvinėje lietuvių atmintyje gerokai išblukę, juos nustelbia Antrasis pasaulinis karas su ypač šurpiais padariniais.

Lietuvių istoriografijoje dominuoja ir kitas didysis naratyvas – Nepriklausomybės kovos, apimančios ne tik 1918–1919 m. mūšius, bet ir susidūrimus Vilniaus krašte 1920–1923 m., ir sėkmingą Klaipėdos užėmimo operaciją. Bet šiuose įvykiuose dalyvavo palyginti nedidelė Lietuvos gyventojų dalis, o su Pirmojo pasaulinio karo iššūkiais susidūrė beveik visi.

Skirtingai negu pas mus, Europoje vien šiais metais išleista tiek studijų apie Pirmąjį pasaulinį karą, kad

jomis galėtume užpildyti visas kokios nors rajoninio miestelio bibliotekos lentynas.

1914 m. birželio 28 d. Austrijos-Vengrijos ercherco-go Franzo Ferdinando automobilio vairuotojas pasuko ne į tą gatvę ir serbų studentas Gavrilo Principas paleido į sosto įpėdinį keletą mirtinų šūvių.

„*Tai mūsų Ferdinandą užmušė*“, – rytojaus dieną Prahoje tarnaitė Miulerova pareiškė ponui Šveikui, kuris tuo metu dar nebuvo kareivis. Populiari Jaroslavo Hašeko knyga „Šauniojo kareivio Šveiko nuotyčiai“ atspindi groteskiškąją karo pusę, tačiau čekai vis dėlto turi savo Knygą apie Pirmąjį pasaulinį karą. O vokiečiai, prancūzai, anglai grožinės literatūros kūrinių apie Didįjį karą yra parašę daugybę. 1975 m. Didžiojoje Britanijoje pasirodžiusios novatoriškos studijos „Didysis karas ir šiuolaikinė atmintis“ (*The Great war and modern memory*), aptariančios karo metų literatūrą, jos kalbą ir metaforas, kareivių rašytus laiškus, noveles, poemas, autorius Paulas Fussellas pabrėžė, kad šio „*karo negalima suvokti ir aprašyti tradiciniais terminais*“. Gaila, bet lietuviai yra palikę tik žiupsnelį memuarų apie vokiečių okupacijos laikus. Grožinės literatūros kūrinio, skirto Pirmajam pasauliniam karui, neturime nė vieno.

1914–1918 m. įvykiai Lietuvoje aprašomi kažkaip prabėgomis. Gal todėl, kad karo veiksmai šalies teritorijoje ilgai neužtruko, jų padariniai ne tokie baisūs, kaip kur nors Galicijoje, o vokiečių okupacija nepaliko gilesnių traumų? Latvijos teritorijoje vokiečiai 1915 m. užėmė Kurzemę ir fronto linija, suskaldžiusi Latviją, dvejiems metams įsitvirtino ties Dauguva. Latvių istoriko Eriko Jekabsono teigimu, kaip tik ten sprendėsi Rytų Europos likimas, o Latvijos gyventojų skaičius, pasibaigus Pirmajam pasauliniam karui, daugiau jau niekada nebesiekė prieškarinio lygio. Latvių šauliai, kurių, kaip manoma, buvo maždaug 130 000, dalyvavo kruvinuose susirėmimuose, kurie prilygo kautynėms Vakarų fronte. Per baisius Kalėdų mūšius 1916 m. pabaigoje–1917 m. pradžioje žuvo apie 2 000 latvių šaulių, maždaug 7 000 dingo be žinios – greičiausiai jie irgi paguldė galvas pelkėtose Dauguvos pakrantėse. Kai 2014 m. birželį Rygoje dalyvavau mokslinėje konferencijoje „Visuomenė, ka-

ras ir istorija: karinė, politinė ir socialinė Baltijos regiono raida Pirmojo pasaulinio karo metais“, krito į akis tai, kad Latvijos Karo muziejaus salė visas tris dienas buvo pilnutėlė.

Prieš šimtą metų, 1914-ųjų vasarą, lietuviai, kurių tautinis sąmoningumas buvo dar menkas, o saujelė inteligentų atsargiai svarstė galimybę gauti autonomiją Rusijos imperijoje, snūduriavo, apimti agrikultūrinės ramybės, kaip ir kitos žemdirbių tautos Rytų Europoje.

„*1914 metais Europa buvo vientisa civilizuota bendruomenė, kokia nebuvo netgi Romos klestėjimo laikais. Buvo galima išvažinėti žemyną skersai išilgai be paso, kol nepriartėdavom prie Rusijos ir Otomanų imperijos sienų. Buvo galima apsigyventi svetur darbo ar poilsio dingstimi be teisinių formalumų, išskyrus retkarčiais kai kuriuos sveikatos reikalavimus*“, – rašė Oksfordo istorikas Alanas Johnas Percivale'is Tayloras.³

Europoje veikė Taikos komitetai, vyko kongresai, tarp intelektualų sklindė pacifistinė retorika ir buvo tikima, kad kariauti neleis ekonominiai tautų interesai. Laikytasi nuomonės, kad Europoje karo negali būti, nes europiečiai subrendo ilgam taikos periodui. Austrų rašytojas Stefanas Zweigas atsiminimuose rašė, kad prieš tą karą jaunų žmonių širdys buvo sklidinios didžiulio optimizmo ir tikėjimo pasaulio ateitimi, jiems atrodė, esą klestinčioje Europoje negali atsitikti nieko blogo. „*Man gaila kiekvieno, kuris savo jaunystės nenugyveno tais paskutiniais pasitikėjimo ateitimi metais Europoje*“, – patetiškai rašė Zweigas.⁴ Visuotinis optimizmas neleido europiečiams įžvelgti susikaupusio galios pertekliaus...

Kilus Pirmajam pasauliniam karui, Rusijos valdžia numatė iš karo veiksmų zonos evakuoti administracines įstaigas, valstybės turtą ir gyventojus. Lietuvos teritorijoje evakuacija paspartėjo 1915 m., kai vokiečiai pradėjo ypač intensyvų puolimą.

1915 m. pavasarį vykdyta priverstinė Lietuvos žydų evakuacija į Rusijos gilumą skaudžiai įsirėžė į kolektyvinę litvakų atmintį. Iš Kauno, Kuršo ir Gardino gubernijų buvo ištremta apie 200 000 žydų, esą jie – „*nepatikimas ir palankus vokiečiams elementas*“.

Prancūzų pašto 1914 m. atvirukas. „Vokiečiai užpuola Belgiją“

vieni kitus, kad okupuotose teritorijose kankina civilius gyventojus – išduria akis, nupjauna rankas... Dabar, vykstant karui Ukrainoje, viena pirmųjų aukų irgi tapo tiesa. Antai 2014 m. birželį Rusijos televizija pranešė, neva Ukrainos kariai Slovianske ant skelbimų lentos nukryžiuo berniuką. Nors tai visiškai melas, „informacija“ per valstybinius TV kanalus buvo kalte kalama į galvas.⁶

1915 m. rugsėjo 18 d. Rusijos kariuomenė pasitraukė iš Vilniaus, tų metų rudenį beveik visos etninės lietuvių žemės atsidūrė vokiečių valdžioje.

Kaip pabrėžia Vėjas Liulevičius, per Pirmąjį pasaulinį karą buvo siekiama ekonomiškai ir kultūriškai perorganizuoti Lietuvą pagal vokišką Rytų suvokimą. 1915 m. spalį Kaune buvo įkurdinta *Oberkommando Ost*, visas rytines okupuotas žemes imta vadinti *Oberostu*.

Koks buvo vokiečių administracijos požiūris į lietuvius, atskleidžia kolonizaciniai planai Baltijos tautų atžvilgiu, apie kuriuos viešai prabilta jau okupacijos pradžioje.

Kaip lenkai, taip ir vokiečiai netikėjo, kad lietuviams kada nors pavyks tapti rimtu politiniu subjektu. Žiūrėjo į juos paternalistiškai, kaip į menkesnius žmones, kurie turėtų jaustis dėkingi už išlaisvinimą iš rusų jungo.

Poetas Heinrichas Heine rašė, kad vokiečio mintį visada ir visur seka vokiečio veiksmas. „Vokiško darbo“ (*Die deutsche Arbeit*) idėją, pagal kurią vokiečių mentalitetą įkūnija planingas, sutelktas kolektyvinis darbas, pagrįstas moraliniais principais, pradėta diegti ir *Oberoste*. Vienijančia ideologine nuostata tapo „vokiško darbo“ priešprieša Rytų barbarams, kokiais buvo laikomi rusai. Vokiečių kultūros sklaida okupuotuose kraštuose reiškė „Vakarų civilizacijos“ kovą su Rytų antikultūra. Kokią vietą šioje scheme vokiečiai skyrė lietuviams?

Axelis Ripke propagandinėje brošiūroje „Milžinas molinėmis kojomis“ (*Der Koloss auf tönernen Füßen*) apie lietuvių ir vokiečių santykius samprotavo taip:

„Išspręsti Lietuvos problemą nėra sunku. Lietuvos inteligentija nuoširdžiai sveikino mus kaip išvaduotojus ir

1915 m. vasarą traukdamiesi rusų kareiviai ir kazokai rengė pogromus, plėšė žydus.⁵ Tad vokiečių okupaciją šie laikė mažesne blogybe tiek dėl vokiečių ir jidiš kalbų artumo, tiek ekonominiais sumetimais – iškart tapo tarpininkais tarp vokiečių ir lietuvių (pasak Ericho Ludendorffo, žydų pirklys yra nepakeičiamas tarpininkas, aprūpinant Vokietiją). Bet vėliau už tai buvo kaltinami kolaboravimu, Lietuvos miškų naikinimu (Vokietijai dėl blokados jūrose stigo maisto produktų, žaliavų, ypač medienos), lietuvių išnaudojimu. Žydai laikė vokiečius „kultūringesne tauta“ dar ir todėl, kad Rusijos imperijoje klestėjo antisemitizmas. Likimo ironija – Pirmojo pasaulinio karo patirtis, geri santykiai su okupacine vokiečių valdžia, ypač pogromų ir plėšimų, kurių griebėsi rusų kariuomenė, fone, lėmė, kad dalis Lietuvos žydų Antrojo pasaulinio karo išvakarėse dar puoselėjo iliuzijas apie „padorų“ vokiečių elgesį.

Beje, „informacinis karas“ vyko ir tais laikais. Rusai, kad nuteiktų vietos gyventojus evakuotis, susibūrimo vietose klijavo plakatus, rodančius, kaip žiauriai vokiečių kariuomenė elgiasi su vietiniais civiliais. Analogiškai veikė ir vokiečiai, 1915 m. įtikinėdami Rytų Prūsijos gyventojus, kad rusai iš „laukinės Azijos“ užimtose teritorijose žudys taikius žmones.

Karo metais visas Europos tautas įaudrino propaganda, paversta lygiai tokiu pat kariniu arsenalu kaip amunicija ar patrankos. 1914 m. vokiečiai ir prancūzai kaltino

Nuo karo veiksmų nukentėję Šiauliai

laikys tokiais, kol matys, kad esame pajėgūs nustumti rusą į Aziją, be to, dar ir apginti lietuvių žemę nuo lenko pastangų ją pasisavinti [...] Šis kraštas mums naudingas ne tik todėl, kad yra pakankamai didelis ir galės deramai išmaitinti vokiečių kolonistus, bet ir todėl, kad patys lietuviai palinks į aukštesnę vokiečių kultūrą ir tuo keliu galės pasidaryti ištikimi Reicho piliečiai...“⁷

Vokiečių publicistas ir politikas Paulius Rohrbachas, gimęs Irgeno dvare Latvijoje, netoli Skrundos, 1915 m. memorandumo skyriuje „Baltų klausimas“ (*Die baltische Frage*) nubrėžė vokiečių kolonizacijos gaires rytinėje Baltijos pakrantėje, lietuvių, latvių ir estų germanizacijos planus, kurie, anot jo, neabejotinai būtų sėkmingi, nes šių smulkių genčių etninė tapatybė silpna, tarp jų esama nesantaikos, o socialinė struktūra beveik vien kaimiška. Rohrbachas išskyrė lietuvių pasyvumą, nurodė latvių ir estų kultūrinę giminystę su vokiečiais. Tiesa, Vokietijoje jo pozicija nebuvo populiari.

Nuo 1917 m. rugsėjo vokiečiams įstrigus Vakarų fronte, okupacinė spauda liovėsi viešai kalbėjusi apie Lietuvos aneksiją ir kolonizaciją.

Padėtis pradėjo keistis ir paaiškėjo, kad taip lengvai prijungti okupuotų teritorijų vokiečiams nepavyks, o taikant tautų apsisprendimo principą, lietuviai galėtų pritarti sąjungai su Vokietija. Ši idėja buvo pagrindinė vokiečių politikos kryptis iki pat karo pabaigos.

1917 m. vasarą vokiečiai Lietuvoje bandė formuoti Krašto tarybas, pavaldžias karinei valdžiai ir vykdančias jos nurodymus. To padaryti nepavyko, todėl vokiečiai leido įsteigti lietuvių Organizacinį komitetą, kurio sušaukta Lietuvių konferencija 1917 m. rugpjūtį buvo pirmasis legitimus organas, siekiantis sukurti nepriklausomą valstybę.

Pirmasis pasaulinis karas išplėtė kultūrinius ryšius, atsirado glaudesni kontaktai tarp lietuvių ir vokiečių. Iki tol vokiečiai mažai ką žinojo apie šį kraštą.

Erichas Zechlinas, paskutinysis Vokietijos pasiuntinys Kaune (1933–1940), savo knygutėje „Lietuva ir jos problemos“ (*Litauen und seine Probleme*) 1915 m. rašė: „*Apie Lietuvą iš tikrųjų žinau mažiau negu apie Kiniją*“, nors buvo kilęs iš Pomeranijos, Schivelbeino, esančio ne taip jau ir toli. Vokiečių kareiviai okupacijos metais atsidūrė jiems beveik nežinomame krašte. Kad geriau jį pažintų, laikraštis *Zeitung der X. Armee* spausdino straipsnius apie Lietuvos gamtą, istoriją, Vilnių ir kitus šalies miestus, aptarė lietuvių papročius ir prietarus, kasdieninį gyvenimą ir įdomybes. Šių tekstų pagrindu 1918 m. buvo išleista didelio formato knyga apie Lietuvą (*Das Litauen. Buch eine Auslese aus der Zeitung der X. Armee. 1918, Druck u. Verlag: Zeitung der X. Armee*).

Okupacinė valdžia dar vienu svarbiu savo uždaviniu laikė vokiečių kalbos sklaidą. 1915 m. pradėjo kurti mokyklų tinklą, jų sparčiai gausėjo, tačiau nuo antros klasės lietuvių mokiniai privalėjo mokytis vokiškai. Kunigas Ysenburgas 1916 m. aiškino, kad „*į lietuvių kalbą reikia žiūrėti tik kaip į pagalbinę, kuri palengvintų išmokyti vokiečių kalbą*“, nes ši padės pasiekti didesnę ekonominę pažangą.⁸

Lietuvos visuomenei sąmonėjant politiškai, požiūris į Vokietiją karo metais pasikeitė. Iš pradžių lietuviai atvirai reiškė simpatijas rusų kariuomenei. Per šimtmetį caro valdžia jiems buvo tapusi „sava“, vietos gyventojai priprato prie rusų kalbos ir administracinės tvarkos. Panašios nuotaikos sklandė ir Lenkijos dalyje, kurią valdė Rusija, – 1916 m. tą konstatavo garsus Lietuvos teisininkas Mykolas Römeris, kariavęs Lenkų legionuose ir palikęs informatyvius dienoraščius apie padėtį Galicijos fronte.

Kita vertus, tose teritorijose, kur žiaurus rusų armijos (ypač kazokų) elgesys ir rekvizicijos tiesiogiai palietė vietos gyventojus, nuotaikos buvo ne tokios vienareikšmės. Iki pat 1917 m., kai vokiečiai užėmė Rygą, lietuviai tikėjo, kad rusų kariuomenė perims iniciatyvą ir greitai sugrįš. Tarkime, 1914 m. Kalvarijoje, po pirmosios vokiečių okupacijos, kuri truko vos tris savaites, „*visi iš širdies geidė, kad laimėtų rusai, kad antrą sykį vokiečių invazija nebepasikartotų,*

bet matant silpną rusų organizaciją, netvarką, nuolatinius ištvirkimo pavyzdžius, abejojimas slėgė kiekvieno krūtinę“.⁹

Tik po Rygos paėmimo, anot lietuvių politiko Kazimiero Bizausko, „*žmonės pasakė – rusas liurbis, ir tik nuo to laiko prasidėjo grynai lietuviška orientacija – valdytis saviems*“.¹⁰ Tad lietuvių politinės aspiracijos ir supratimas, kad būtina siekti tautinio savarankiškumo, užsimezgė būtent Pirmojo pasaulinio karo audrose.

Užimtai Lietuvos teritorijai, kaip ir Kuršui, vadovavo karinė administracija, pavaldi Rytų fronto kariuomenės vyriausiajam vadui Pauliui von Hindenburgui. Civilinė valdžia iki pat karo pabaigos taip ir nebuvo sudaryta, o nuo 1916 m. gegužės 2 d. vokiečiai net uždraudė vartoti žodį *Zivilverwaltung*, kai kalbama apie Lietuvos valdymą. Vienas britų istorikas *Oberostą* pavadino Hindenburgo ir Ludendorffo „*privačia provincija*“.¹¹

Visa administracinė veikla *Oberoste* buvo susijusi su karo reikmėmis, kiek tik įmanoma stengtasi Lietuvos išteklius panaudoti karinei pramonei. Nors ypač žiaurių represijų vietos gyventojų atžvilgiu vokiečiai nesigriebė, vis dėlto ekonomiškai sunki okupacija, varymas į priverčiamuosius darbus paliko niūrius prisiminimus. Dažnai minimas ir vokiečių plėšikavimas Lietuvos teritorijoje, tačiau tuo nusidėjo abi kovojančios pusės, galima net sakyti, kad tai neišvengiamas karinių veiksmų palydovas.

„*Tipiškas yra Rusijos kariuomenės elgesys Rytų Prūsijoje per dvi invazijas. Tada buvau Vilniuje, girdėjau smulkiausių ir tiksliausių pačių tų invazijos dalyvių, karininkų, kareivių, rusų, lenkų pasakojimus. Tai, kas ten vyko, kas ten buvo daroma, peržengia bet kokias ribas ir viršija bet kokias galimybes. Tai buvo visiškas ir absoliutus niokojimas, radikalus turtingo gyvenimo pavertimas dykuma. Visi sutikti žmonės, kurie nebuvo nužudyti arba nukankinti, buvo grobiami, išvežami, baisiausiomis sąlygomis varomi kažkur į Rusijos gilumą; viskas, kas tik buvo galima, galutinai sunaikinta, sudeginta ir suniokota, kartais buvo paimama ir išvežama. Nepalikta nieko. Radikalesnio apiplėšimo ir sunaikinimo negalėjo būti, ir čia jau maskolių [nie-*

kas] *nepralenkė ir nepralenks*“;¹² – 1915 m. gruodžio 4 d. dieno-raštyje rašė Mykolas Römeris.

Karo suirute naudojosi ir lietuviai. Rusų kariuomenei 1914 m. kovą užėmus Klaipėdą, kai kurie Lietuvos pasienio gyventojai, nuvykę į Klaipėdos kraštą, grobdavo brangius daiktus iš tuščių namų ir sodybų.¹³

Vokiečiai dažnai atsakydavo tuo pačiu pasienio teritorijose, atimtose iš Rusijos.

Tauragė vokiečiams įžengus

Kad jų elgesys irgi peržengia visas ribas, atsiminimuose rašė Skuodo kunigas Pranas Žadeikis: „*Tik įėję į lietuvių trobas, grobia viską, kas po ranka papuola: arklius, mėsą, kiaušinius, sviestą, pinigus.*“ Lietuvių šeiminkės greitai sužinojo, ką vokiškai reiškia „*Eier*“ ir „*Butter*“. Po tokių plėšimų lietuviai, anot Žadeikio, „*rusų sugrįžimo laukė kaip išgany-mo*“.¹⁴ „*Vokiečiai tik valgyti prašydavo, – atsiminimuose rašė Jonas Gudaitis, – mama turėdavo kepti blynus, o jie rijo kaip smakai. Užbaigę savus taukus vokiečiai ėmė širsti, ir teko nuo jų kavotis. Vieni vokiečiai išeidavo, kiti ateidavo ir visi reikalaudavo: „Špek, ejer, buter!“ Nors patys šalia baltos duonos bandelių katiliukuose nešiojo riebalus. Mama išvirdavo kavos, bet vokiečiams ji nepatikdavo, kaip ir visa kita. Lietuvius jie palydėdavo dviem žodžiais – „ferfliukter švein“.*“¹⁵

Okupacinės valdžios vykdytas prievartinis rekrutavimas ir priverčiamieji darbai, įvesti dėl darbo jėgos trūkumo, kai kurių istorikų manymu, yra „*vienas tamsiausių Vokietijos istorijos epizodų Pirmojo pasaulinio karo metais*“.¹⁶ Prievartinis įdarbinimas sukėlė didžiulį vietos gyventojų nepasitenkinimą. Koks buvo lietuvių požiūris į vokiečių okupaciją, galima ironiškai apibūdinti Antano Vireliūno,

tarnavusio Rusijos kariuomenėje, žodžiais. Aprašydamas savo kančias, patirtas vokiečių nelaisvėje, palygino juos su Viduramžių kryžiuočiais ir pridūrė: „*vis aiškiau darėsi, kodėl lietuvių pasakose vokiečiai ir velnias reiškia tą patį.*“¹⁷

Vakarų fronte Pirmasis pasaulinis karas baigėsi 1918 m. lapkritį. Tačiau Vidurio Rytų Europoje aktyvūs kariniai veiksmai, kuriuose dalyvavo tiek reguliari kariuomenė, tiek paramilitarinės grupės, truko dar keletą metų.

Taikos sutartis tarp Sovietų Rusijos ir Lietuvos buvo sudaryta tik 1920 m. liepos 12 d., lietuvių partizanų susirėmimai su lenkų partizaniais Rytų Lietuvoje liovėsi tik 1923 m. pavasarį, o karo padėtis tarp Lenkijos ir Lietuvos tęsėsi net iki 1938 m. pavasario. Tad Pirmojo pasaulinio karo padarinių Lietuvoje chronologinės ribos gerokai platesnės.

Nors sukarintą organizaciją – Lietuvos šaulių sąjungą, kuri 1939 m. vienijo apie 60 000 narių, lietuviai įkūrė 1919 m. vasarą, tačiau paramilitarizmo ištakos kildintinos iš „miško brolių“ veiklos Pirmojo pasaulinio karo metais. Prie Lietuvos miškuose užsilikusių

rusų kareivių, dezertyrų ėmė dėtis ir vietiniai gyventojai, ypač suaktyvėję tada, kai vokiečiai pradėjo gaudyti vyrus ir vežti į priverčiamuosius darbus. Imtasi ir ginkluoto pasipriešinimo.

1916 m. spalį Suvalkų gubernijoje Daugų ir Gudelių gyventojai išvaikė žandarus ir pasislėpė miškuose. 1917 m. pradžioje tokios grupelės ėmė puldinėti vokiečius, kartu terorizuodamos ir plėšdamos vietinius žmones. Panevėžio, Kupiškio apylinkėse ginkluoti partizanai rengė pasikėsinimus, siekdami susidoroti su nenkenčiamais vokiečių žandais, šnipais ir išdavikais.

1918 m. pabaigoje–1919 m. pradžioje kaimų gyventojai ėmė burtis, kad apgintų savo turtą nuo plėšikų gaujų, nuo bolševikų, nuo bermontininkų. Partizanai, Lietuvos kariuomenės remiami ginklais ir amunicija, ypač aktyviai kovojo šalies šiaurėje ir Žemaitijoje. Ginkluotos savanorių formuotės 1919-ųjų pabaigoje tapo Lietuvos šaulių sąjungos pagrindu. Keliami net hipotezė, kad kai kurie partizanų būriai 1919 m. veikė efektyviau negu reguliarioji kariuomenė. Pilietiškumo ir patriotizmo, paremto savanoryste, užuomazgos Lietuvoje atsirado Pirmojo pasaulinio karo žaizdre. Nors vokiečių politikai ir kariškiai ironiškai vertino lietuvių galimybę sukurti nepriklausomą Lietuvą, aneksionistiniams lenkų, bolševikų ir bermontininkų planams buvo lemta žlugti. Lietuvos valdžiai tvirčiau atsistoti ant kojų 1918 m. pabaigoje–1919 m. pirmojoje pusėje Vokietija padėjo tiek finansiškai, tiek ekonomiškai, tiek stabdydama bolševikus karine jėga.

Paradoksalu, bet vokiečių okupacinė valdžia, karo metais planavusi kolonizuoti ir aneksuoti Lietuvą, vėliau sudarė prielaidas susikurti jos valstybingumui.

Praėjus šimtui metų nuo didžiųjų įvykių, istorikai vis dar nesutaria, kaip šūviai Sarajeve ir 1914 m. liepos krizė virto Pirmuoju pasauliniu karu. Reikės ne vienos studijos, kad pagaliau suvoktume, kodėl prasidėjo karas, turėjęs, kaip tada tikėtasi, užbaigti visus karus. Tie, kurie 1914 m. vasarą griebėsi diplomatinį manevrų, melavo ir kūrė planus, kaip išprovokuoti priešą, kad šis suklustų, nė neįsivaizdavo būsimos karo baisybės.

Pasak Tayloro, istorikai mėgsta ieškoti gilių priežasčių. Tačiau gali būti, kad 1914 m. vasarą kilti karui, kurio šimtmetį minime, nebuvo jokios gilios priežasties. Tiesiog pablogėjo reikalai. Kartais kažkas ima ir atsitinka paprasčiausiai todėl, kad visi mano, esą taip atsitikti jokių būdu negali...

- ¹ Vejas Gabriel Liulevicius, *The German myth of the East: 1800 to the present*. Oxford, New York, 2009. Vejas Gabriel Liulevicius, *War Land on the Eastern Front: Culture, National Identity and German Occupation in World War I*. Cambridge, 2000.
- ² Lietuva vokiečių okupacijoje Pirmojo pasaulinio karo metais, 1915–1918: Lietuvos nepriklausomos valstybės genezė: dokumentų rinkinys (sud. Edmundas Gimžauskas). Vilnius, 2006. Edmundas Gimžauskas, *Pirmasis pasaulinis karas – didysis „tautų vadavimo“ karas. Ką jis reiškė Lietuvai? Lietuvos istorija. Nepriklausomybė (1918–1940 m.)*. Vilnius: *Lietuvos istorijos instituto leidykla*, 2013, t. XX, d. 1, p. 23–93.
- ³ Alan John Percivale Taylor, *Nuo Sarajevo iki Potsdamo. Europa 1914–1945*. Vilnius: *Baltos lankos*, 1994, p. 9.
- ⁴ Stefan Zweig, *Vakarykštis pasaulis. Europiečio prisiminimai*. Vilnius: *Tyto alba*, 2005, p. 223.
- ⁵ Из черной книги российского еврейства, In: *Еврейская старина*, 1918, no. 10.
- ⁶ <http://www.15min.lt/naujiena/aktualu/karo-zona-siurpia-istorija-apie-slovjanske-nukryziuota-vaika-rusija-idejo-i-skandalistes-lupas-784-440378>
- ⁷ Marija Urbšienė, *Vokiečių karo metų spauda ir Lietuva*. Kaunas, 1939, p. 65.
- ⁸ Marija Urbšienė, *Vokiečių karo meto spauda ir Lietuva*, In: *Karo archyvas*. Kaunas, 1926, t. 7, p. 149.
- ⁹ Kazimieras Jokantas, *Suv. Kalvarijoje vokiečių okupacijos metu (1914–1918)*, In: *Karo archyvas*. Kaunas, 1927, t. 8, p. 133.
- ¹⁰ Cit. pagal: Lietuvos istorija. Nepriklausomybė (1918–1940 m.). Vilnius: *Lietuvos istorijos instituto leidykla*, 2013, t. XX, d.1, p. 41.
- ¹¹ Henry Cord Meyer, *Mitteleuropa in German thought and action 1815–1945*. Hague, 1955, p. 255.
- ¹² Mykolas Römeris, *Dienoraštis. 1915 m. liepos 18-oji–1916 m. vasario 24-oji*. Vilnius: *Versus aureus*, 2009, p. 260.
- ¹³ Pranciškus Žadeikis, *Didžiojo karo užrašai*. Vilnius: *Bonus animus*, 2013, p. 57.
- ¹⁴ Ten pat, p. 70.
- ¹⁵ Jonas Gudaitis, *Vargo paukščiai. Atsiminimai*. Kaunas: *Naujasis lankas*, 2013, p.23.
- ¹⁶ Christian Westerhoff, *Zwangsarbeit im Ersten Weltkrieg: Der fall Ober Ost*, in: *Jahrestagung, 2008. Suvažiavimo darbai*. Lambertheim, 2009, S. 69.
- ¹⁷ Antanas Vireliūnas. Atsiminimai iš Didžiojo karo, In: *Karo archyvas*. Kaunas, 1925, t. 1. p. 114.

Algirdas GRIGARAVIČIUS

MEILĖ IR MIRTIS LOM PALANKOJE

A trodytų, apie Joną Basanavičių žinome daug maž viską. Žinome ir tai, kad tas žinojimas yra tik apytikrė amžininkų nuomonė. Daktaro gyvenimą nušviečia jo žmonos dienoraščiai ir laišakai, jau išleisti lietuviškai, Petko Mangačevo knyga apie metus (1880–1905), praleistus Bulgarijoje. Pagaliau turėtų pasirodyti ir Basanavičiaus raštų bibliografija... Keista, bet asmeniniame jo fonde, kuris saugomas Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto bibliotekos rankraštyne, yra beveik pusšimtis dar nežiūrėtų „vienetų“ bulgariška tematika.

1879 m. birželio 19 d. Basanavičius gavo Maskvos universiteto diplomą. Turėjo vilčių, kad bus paliktas chirurgijos katedroje rengtis profesūrai. Liepos 25 d. iš Marijampolės jam parašęs studijų bendramokslis Jurgis Petrauskas pranešė, kad „sliedovatieliūs Muraška“ (Marijampolės teismo tardytojas, žinomas rusofilas) kviečia dirbti gimnazijos gydytoju.¹ Tačiau Basanavičius turėjo kitokių planų. Gegužės 25 d. kreipėsi į universiteto rektorių, prašydamas iš Varšuvos mokslo apygardos parūpinti jam metinę stipendiją ir palikti prie chirurgijos katedros. Prieš tai šį reikalą bandė spręsti per pažintis – parašė aukštesniajam apygardos globėjo kanceliarijos tarnautojui Niemčynskiui, su kuriuo susipažino atostogaudamas 1878 m., bet atsakymo nesulaukė. Gegužės 15 d. užrašų knygelėje

brūkštelėjo, kad daugiau protekcijomis nesikliaus, pasitikės vien savo jėgomis, geriausia niekam neįsipareigoti.² Medicinos fakulteto dekanas I. Kleinas rugpjūčio 20 d. apklausė penketą žymių chirurgijos specialistų ir visi jie siūlė, raštiškai patvirtindami, palikti Basanavičių universitete. Rugsėjo 7 d. nuspręsta, kad jis tinka tobulintis chirurgijos srityje. Tačiau apygarda stipendijos neskyrė.³ Viltys daryti akademinę karjerą sklaidėsi. Teko skolintis pinigų, kad galėtų pakeitęs būstą į solidesnį, pradėti privačią praktiką. Tačiau gydytojų mieste buvo pakankamai, pirmo paciento daktaras sulaukė tik lapkričio 13 d. Vėliau, prisimindamas 1879 m. įvykius, sąžiningai pripažino, kad tada asmeniniai reikalai buvo jam pirmoje vietoje, „o apie Lietuvą nors iš dalies – užmiršta“.⁴

Išgelbėjo bendramoksliai bulgarai, lapkričio 21 d. atsiuntę Vidaus reikalų ministerijos kvietimą dirbti ir 400 frankų auksu kelionei į tolimą kraštą. Gruodžio 22 d. Basanavičius visam laikui atsisveikino su Maskva. Paviešėjęs tėviškėje, 1880 m. sausio 5 d. pusmečiui gavo rusišką užsienio pasą išvykti „savais reikalais“. Rusijos konsulas Ruščuke savo spaudą uždėjo sausio 13 d.⁵ Apsigyvenęs Lom Palankoje, Basanavičius palaipsniui išitraukė į lietuviškus reikalus: 1881 m. spalio 22 d. buvo priimtas į Lietuvių

literatūros draugiją Tilžėje, gavo jos nario pažymėjimą Nr. 186.⁶

Kai po kelerių metų reikėjo brolių Vincą gelbėti nuo kariuomenės, parvyko į tėviškę, sumokėjęs 50 rublių baudą už nepratęstą paso galiojimą, tad 1882 m. gruodžio 17 d. sieną per Virbalį kirto su aštuonias dienas galiojusi bilietu, kurį to mėnesio 5 d. išdavė Kybartų valsčiaus viršaitis, o pasu daugiau nesirūpino.⁷ Liepą spaudoje paskelbė pirmuosius bulgariškus įspūdžius. Rašė niekur nematęs tokio susipriešinimo tarp kaimo ir miesto kaip Bulgarijoje. Kaimiečiai nepakenčia svetimų ir ateivių, todėl, jeigu kas nors parduoda malūną arba ūkį, o niekas iš saviškių neišgali vienas nupirkti, susimeta keliese. Taip veikti reikėtų ir savame krašte. Žadėjo ateityje daugiau papasakoti apie „pagirtinus“ bulgarų pavyzdžius, „kuriuos mes su didele nauda sekti galėtumėm“.⁸

Lom Palankoje ramiai dirbo iki 1881 m. gegužės, kai narodovolcai nužudė liberalių pažiūrų ir reformų šalininką carą Aleksandrą II. Sostą gavęs Aleksandras III pasuko ratą atgal, o rusų diplomatai siekė Bulgariją paversti Rusijos imperijos provincija. Atrodo, Basanavičius ketino išvykti iš šalies. Tą patvirtina lapkričio 20 d. iš Juodkalnijos sostinės Cetinos gautas Jovanovič-Batuto laiškas. Artimas draugas, atsakydamas į daktaro rugpjūčio 17 d. laišką, rašė, kad šis galėtų būti paskirtas apygardos gydytoju.⁹ Įsivėlęs į partines kovas Bulgarijos liberalų rusofobų pusėje, gindamas liberalią konstituciją, rašęs jų spaudoje, į valdžią atėjus konservatoriams, planavo vykti į Paryžių. 1882 m. balandžio 11 d. knygelėje užsirašė, kad gyvenimas šiame didmiestyje per mėnesį atsieitų 120–200 frankų, per metus – 3 000. To pat mėnesio 19 d. nusiuntė laišką Mikalojui Akelaičiui į Prancūziją, o 23 d. – telegramą Sanitarinės direkcijos viršininkui Dimitro Molovui, prašydamas dviejų mėnesių atostogų. Šis leido ir nuo gegužės 3 d. daktaras jau galėjo atostogauti, tiesa, negavęs jokios išmokos.¹⁰ Tačiau tiesioginė priežastis išvykti buvo tai, kad laimėjusi partija ėmė valstybės pareigūnus masiškai keisti savo šalininkais, nepaisydama nei tinkamumo, nei profesinės kompetencijos. Taip at-

sitiko ir Lom Palankoje dviem liberalių pažiūrų jo bičiuliams. Liepos 13 d. telegramoje Molovui daktaras pranešė, kad atsisako tarnybos Bulgarijoje,¹¹ nors generolas majoras Leonidas Sobolevas, tapęs premjeru, ėjęs ir vidaus reikalų ministro pareigas, paskyrė Basanavičių Vidino ligoninės vyriausiuoju gydytoju.¹² Palikęs Bulgariją, Prahoje studijavo akušeriją ir ginekologiją, o „bendrai mediciną“ – Vienoje.¹³ Kai Prūsijos lietuvių spaudoje kilo diskusija dėl Lietuvių mokslo draugijos steigimo, rugpjūčio 21 d. laiške iš Vienos maldavo, kad *Lietuviškos ceitungos* leidėjas Martynas Šernius kuo greičiau paskelbtų Lietuvių mokslo draugijos įstatus. Priminė atsisakęs geros vietos Bulgarijoje, kad galėtų dalyvauti steigiant draugiją. Tai svarbu, nes tuo reikalu derasi ir daktaro bičiuliai Peterburge. Pats netrukus ketina ten važiuoti, kad draugijos būstinę caro valdžia leistų turėti Kaune. Paskelbti įstatatai būtų svarus argumentas rusams. Prūsijos lietuviais daktaras nelabai pasitiki, bet draugija skirta ir už sienos gyvenantiems gentainiams. Jeigu nepavyktų jos įkurti, laikraštyje atspausdinti įstatatai liktų liudijimas kitoms kartoms, kad „*lietuvinkai rūpinasi apie savo kalbą ir reikalus*“. Laiško pabaigoje perspėja: „*Per sentėvių mūsų kančias ir kraują meldžiu tave šito svarbaus darbo nė jokių būdu netrukdyk!*“¹⁴ Įgyvendinti sumanymo nepavyko.

Pirmojoje autobiografijoje, 1890 m. paskelbtoje Jono Šliūpo, daktaras rašė: „*Polytikos dalykais asz mažai ką užsiėmiau – ir ne per vis laimingai. 1881 m., kada kunigaikštis Aleksandras I per žinomą coup d'état su pagelba konservatyvų išnaikinti užsisumanė bulgariszką konstituciją, ir asz buvau į svetimą dėl manęs, bulgariszką politiką įsimaizęs ir nors žodžiu apginti bandęs per „Golosą“ Petrąpyleje ir bulgariszką „Nezavisimost“ Sofijoje, liberalų dalykus: už tatau norėta ir mane, kaip ir kitus kelis, isz Bulgarijos iszbanyti [išstremti]. Vėlaus dėl bulgariszkų veikalu asz visai neutraliniu likau.*“¹⁵ Politika apkartino gyvenimą ir nuvyklę, matyt, todėl grįžo į ją tik 1899 m. Varoje. Beje, 1922 m. autobiografijoje tuos smarkiai nutolusius laikus vertina jau be emocijų ir pozityviau.

Ar Basanavičius nesuklydo, apsigyvendamas Bulgarijoje, nors ir neblogai ten vertėsi, užsitikrinęs padėtį, kokios trokšta vidurinis miestiečių sluoksniš? Jei būtų likęs viengungis, matyt, būtų rinkęsis kitokį kelią, bet Prahoje, kur gyveno nuo 1882 m. gruodžio 19 d. iki 1884 m. vasario 1 d., patyręs kerinčią meilės aistrą, trisdešimt dvejų metų vyras vedė. 1883 m. spalio 31 d. Elės atminimų albume su kriptonomu *jb*. įrašė posmelį vokiškai: „*Kaip fletos garsai, toks šviesus, aiškus, toks švarus kaip ryto žara visada turi būti gyvenimas.*“¹⁶ Būsimoji žmona nebuvo eilinė Prahos mergina. Vaido Šeferio parengtas ir neseniai išleistas Elės dienoraštis pristato mums į savianalizę linkusią, romantišką, pamaldžią ir pastabią asmenybę, išprususią literatūroje, Byrono ir Schillerio gerbėją, siekiančią gyventi kitaip, negu yra įpratęs vidurinis miestiečių sluoksniš, kurio miesčioniška aplinka ji bodėjosi. Dėl savo pasirinkimo, t. y. dėl daktaro, aršiai susirėmusi su viena iš seserų, 1884 m. kovo 9 d. rašė, kad aplinkui tik žemas materializmas ir beširdiškas savanaudiškumas. Seseriai reikėję gyventi prieš 20 metų, kai moterims buvo skirta siaura erdvė prie krosnies ir verpstės. Būtų idealus to laiko pavyzdys tik be visų švelnumo, kilniadvasiškumo ir širdies gerumo priedų, kurie, Elės manymu, būdingi tikrai vokiečiai.¹⁷ Platų apsiskaitymą, prancūzų, anglų, vokiečių ir čekų literatūros pažinimą atspindi maža jos užrašų knygelė, apimanti 1873–1880 m.¹⁸

Motinos numylėtinė, lepūnėlė, jauniausia iš šešių seserų dažnokai su jomis konfliktuodavo. Kai 1883 m. rudenį susipažino su daktaru, mama buvo jau mirusi. Seserys turėjo rūpintis siuvimo reikmenų parduotuve, bet Elė už prekystalio stovėdavo retai. Tėvo nepriiminė. Neaišku, ar buvo miręs, ar išvykęs į Ameriką, t. y. liaudiškai išsiskyręs su žmona (taip neretai elgėsi ir lietuvių ūkininkų šeimos, mat civilinių skyrybų katalikiškame krašte nebuvo). 1880 m. Elė išlaikė egzaminą, suteikiantį teisę dirbti prancūzų kalbos mokytoja, privačiai mokėsi anglų kalbos. Dienoraštyje rašė, kad jos nežavi gražūs, bet neatsakingi vyrai, traukia tie, kurie spinduliuoja vyriškumu, stipriu charakteriu ir taurumu. Taigi daktaras atitiko idealą, buvo tas

vyras, kuriam galima pasiaukoti, nebijant pajuokos.¹⁹ Tiek užrašuose, tiek laiškuose jaučiamas didelis pasitikėjimas išrinktuoju, jo autoritetu ir atsidavimas globėjiškai misijai.

Kaip suartėja dviejų žmonių pasauliai, visada liks mįslė kitiems, net asmeninės korespondencijos ir dienoraščių skaitytojams, nors šie turbūt jaučiasi labiausiai priartėję prie paslapties. Gabrielės Eleonoros Mol-Basanavičienės dienoraščio ir laiškų ištraukas įdomu gretinti su Basanavičiaus autobiografijos vietomis, skirtomis jų meilės istorijai. Romantiška ir pakylėta dvidešimt dvejų metų Ellė (taip ją vadino daktaras, antrojo vardo pirmą skiemenį derindamas su pirmojo paskutiniu) 1884 m. sausio 2 d. dienoraštyje rašė: „*Pavyduliauju viskam, kas jame pažadina grožio pajautą ir jam patinka. O aš norėčiau būti graži, tik jam graži, kad amžinai prikaustyčiau jo žvilgsnį. Jo kanarėlei taip pat pavyduliauju, nes – jis bučiuoja ją.*“²⁰ Netrukus jų santykiai įgijo taip trokštamo džiugaus aiškumo: „*Mano Hanušas [mažybinė Jano forma] buvo neįprastai rimtas ir nekalbus, o aš dėl to labai nerami ir nepatenkinta. Bet staiga atsidūriau jo glėbyje, jis prispaudė mane prie širdies, pabučiavo ir paprašė, kad sakyčiau jam Tu. Iš pradžių sekėsi ne-kaip, bet jis padrąsino mane, ir man pavyko. Ten, po spindinčiu žvaigždėtu dangumi, jis paprašė, kad jam pasižadėčiau.*“²¹

Prahos merginos dienoraštis ir laiškai byloja, kad jų meilės istorija buvo svaigi ir įtempta. Daktaras autobiografijoje, rašytoje jam sulaukus septyniasdešimties metų, praeities jausmus vertina santūriau, stengiasi likti solidus – tautos patriarchui valiūkiškas elgesys netiko.

Dramatiškumo jų santykiams suteikė tai, kad pasibaigė pinigai, slėgė nežinia, ar jaunikis gaus darbą, kad galėtų išlaikyti būsimą šeimą. 1884 m. vasario 1 d. jam išvykus į Vieną, sužadėtinė pateko į keblią padėtį, varstoma dviprasmiškų žvilgsnių, savo adresu nugirsdama įvairių apkalbų, nekantriai laukdama mylimojo laiškų, kurie ateidavo retai, buvo trumpi. Vasario 19 d. Elė rašė: „*Mintis apie išsiskyrimą su juo mane varo į neviltį. O, jūs šaltaširdės dorybių didvy-*

Jonas Basanavičius su žmona Gabriele Eleonora Mol-Basanavičiene apie 1885 m.

rės! Kaip jūs smerktumėte mane, išvydusios šią knygėlę! Argi neturėčiau melstis už tai, kad jis negautų vietos? Argi išsiskirti su juo – ne mano pareiga? Ne,

tūkstantį kartų ne! Niekinu jus, niekinu pasaulį ir jūsų nuomonę, noriu gyventi jam ir su juo!“²²

Basanavičius taip vertino susidariusią padėtį: „O tuo tarpu vesti Ellę užsimanius, reikėjo pamąstyti ir apie vietą, kur galima būtų su savo jauna žmona apsigyventi, nes mano iš Bulgarijos išgabendų pinigų ištekliai jau galop artinosi. „Auszrą“ įsteigęs ir apie tai davęs žinią vidaus reikalų ministeriui gr. Tolstojui prašymu dėl redakcijos Kunnan perkėlimo, rusų valdžiai draudžiant lietuvių spaudą ir „Auszrą“ jau persekioti pradėjus, grįžimas Rusijon man atrodė pavojingas, nebegalimas: peržengus rusų sieną galima buvo atsisturėti tuojau kalėjime ir ištėrmime.“²³ Vyriausiasis medicinos valdybos gydytojas Jordanas Brodelis 1884 m. vasario 20 d. raštu pranešė, kad užima Dimitro Molovo, koalicinėje vyriausybėje tapusio švietimo ministru, pareigas, o Vidaus reikalų ministerija yra nutarusi kviesiti gydytojus iš Rusijos. Džiaugėsi būsimo daktaro grįžimu, apgailestavo, kad negali pasiūlyti geresnės vietos, išskyrus Elenos apylinkės gydytojo pareigas, atlyginimas metams būsiąs 4 500 frankų plus komandi-

ruočių išlaidos.²⁴ Pagrindinė priežastis grįžti į Bulgariją buvo vedybos ir noras tyrinėti lietuvių protėvių trakų žemę, galutinai atsisakius akademinės karjeros

Maskvoje. Be to, valdžioje vėl buvo liberalai, tarp jų ir geri pažįstami, studijų Maskvoje bičiuliai. 1884 m. vasario mėn. jis gavo laišką iš Lom Palankos, sveikinančių, kad grįš į Bulgariją.²⁵

Vincas Pietaris 1884 m. kovo 10 d. laiške iš Ustiužnos pranešė daktarui, kiek uždirba vietiniai gydytojai, pabrėždamas, kad niekur Rusijoje tokių metinių pajamų kaip Bulgarijoje jis negaus. Taigi Basanavičius tarnybos ieškojo ne tik Bulgarijoje, kreipėsi net į Vidaus reikalų ministerijos medicinos departamentą Peterburge. (Po žmonos mirties dar kartą ten teiravosi gydytojo vietos, tačiau Pietaris 1890 m. spalio 25 d. laiške grįžti į Rusiją nepatarė.²⁶)

Nuotakos svajoms apie bažnytines jungtuves jaunikis priešinosi, tačiau jų santykių tai neišardė ir balandžio 15 d. Vienoje įvyko civilinė metrikacija. Deja, laimę netrukus apkartino Elės džiova, lėtai gesinusi jauną moterį. Sielvartaujantis vyras suprato, kad jis, gydytojas, prieš tą ligą yra bejėgis. Elenos mieste pats irgi sunkiai pasiligojo. Sveikatą dar labiau pakirto Aleksandro Manuilovo šūviai, paleisti 1887 m. rugpjūčio 7-osios vakarą Lom Palankoje.

Kai daktaras buvo paskirtas apylinkės gydytoju į Eleną, jaunavedžiai apsigyveno 5 600 gyventojų turinčiame miestelyje su dviem cerkvėmis, kareivinėmis, ligonine ir vaistine. Laiške seseriai Marijai savo buitį Elė pavaizdavo taip: „Gyvename užimdami visą jaukaus vienaaukščio namo aukštą: didelis salonas su šešiais langais ir trys kambariai, apstatyti rytietiškais baldais. Palei sienas – kanapos su pagalvėmis, miegamajame jų nėra. Apačioje virtuvė, netoli namų – sodas. Verdama ir skalbiama ne namuose, tad aptarnaujantis personalas laikomas veikiau asmeniniam patarnavimui. Po kelių dienų iš stovyklavietės turėtų grįžti mūsų vietinė kariuomenė, tada maitinsimės karininkų klube. Jau pradėdų šnekučiuoti bulgariškai. Su bulgarais bendrauju ne itin daug, nors apylinkės gydytojas čia užima labai aukštą vietą, bet jeigu priimčiau visus kvietimus, mano vyrelis manęs beveik nebematytų. Be to, ponios dažniausiai kalba tik bulgariškai ir rusiškai, o daugelis ponų moka prancūziškai, angliškai, čekiškai ir rusiškai. Vakarai su karinio orkestro muzika čia

vyksta labai dažnai, žinoma, mus visada kviečia ateiti. Gauname laikraščių iš Miuncheno, Leipcigo, Vienos ir Paryžiaus, be to, Daktaras parsiųsdino man visą Bairo no raštų rinkinį, jis pats turi turtingą biblioteką [...]. Mano vyrelis mano prašymu dar įrengė nedidelį zoologijos sodą, kuriame mes dažnai leidžiame laiką. Du žavingi kiškučiai, du jauni karveliai, gražus kačiukas, vėžlys ir nepaprastai graži stirnaitė, kuri, deja, numirė ir buvo nuoširdžiai apverкта. Dar šiomet ar ateinančią pavasarį keliausime į Konstantinopolį ir Aziją [povestinė kelionė].“²⁷ Gal situacija kiek ir pagražinta, bet justai, kad žmona yra vyro lepinama.

Jiedu čia ištvėrė pusantrų metų, kol daktaras buvo grąžintas į Lom Palankos ligoninės gydytojo pareigas. Kaip rodo Brodelio laišakai, rašyti 1885 m. liepą ir rugpjūtį, neapsieita be vyresnybės žygių.²⁸

Basanavičiaus autobiografijoje buitinių vaizdų beveik nėra, daugiau kalbama apie profesinę veiklą, apie jaunos valstybės rūsčią realybę: „*Ruduo ir žiema 1885–86 metų praėjo man sunkiais darbais užsiėmus serbų-bulgarų kare. Lom-Palankos ligoninė, keliuose namuose patalpinta, buvo pripildyta daugybe ligonių ne tik iš tų pulkų, kurie tuomet šiame krašte stovėjo, bet ir sužeistais kareiviais iš Vidino, Bielogradčiko, Ku los, Sofijos; kasdien po du ir daugiau šimtų ligonių man vienam apžiūrėti tekdavo, gydytojų užtektinai neesant. Negana to, Slivno pulkas, jau karui pasibaigus, pereidamas per Lom-Palanką, užnešė čion dėmėtąją šiltinę.*“

Bulgarų istorikė Darina Mišliakova straipsnyje „D-ro J. Basanavičiaus nuopelnai serbų-bulgarų karo 1885 m. laikotarpiu“, remdamasi archyviniais šaltiniais, pabrėžia, kad pafrontės mieste jis buvo vienintelis chirurgas, jo pastangomis ligoninė sukaupė pakankamas medikamentų ir chirurginių instrumentų atsargas. Laikinoms karo ligoninėms apylinkės gydytojas, turintis tam tikrus valdžios įgaliojimus, pritaikė gimnaziją ir apygardos teismo rūmus. 1885 m. pabaigoje Lom Palankos ligoninėje gydėsi 313 kareivių ir 89 savanoriai, o 1886 m. pradžioje – 365 kareiviai ir 4 savanoriai (iš viso 771 asmuo). Daugumą sužeistųjų tekdavo skubiai operuoti. Kilo net konfliktas su Raudonojo Kryžiaus atstovu, kai Basanavičius į per-

pildytas palatas atsisakė priimti dar 120 sužeistųjų.²⁹ 1886 m. vasario 18 d. pats sunkai susirgo plaučių uždegimu, išsikapstęs apsikrėtė dėmėtąja šiltine, nuo kovo 29 iki gegužės 13 d. karščiavo ir klejojo. Šalia per naktis budėjo Elė: „*Ji, sakytą man, dieną ir naktį be miego prie manęs budėjus, ypač kolei buvau be sąmonės. [...] ir aš, atvėręs akis, susipratęs ir ją pažinęs, užkalbinau, ji su didžiausiu džiaugsmu mano žodžius sutiko ir ėmė mane nuoširdžiai glamonėti ir bučiuoti, nes buvo įsitikinęs, kad jau pasveiksias, kad iš pavojaus išgelbėtas, jai man pasiaukavus.*“³⁰

Lom Palankoje, svarbiame Dunojaus uoste, aplinka buvo ne tokia provincionali, tačiau 1890 m. lapkričio 9 d. laiške profesoriui Ivanui Šišmanovui daktaras vis dėlto prasiitarė, kad gyvenimas čia nenuteikia rimtesniam protiniam darbui. Nesant didesnės mediko praktikos, daugiau laiko lieka literatūrinei veiklai, o „*tam tikras iš tokio gyvenimo atsiradęs konservatizmas ir mano žmonos kapas sieja mane su šiuo skurdžiu intelektualine prasme miesteliu*“.³¹ Materialinės sąlygos pagerėjusios, nes nuo 1888 m. sausio, kai buvo paaukštintas, gaudavo jau 5 400 frankų metinį atlyginimą.³²

Pasikėsinimas prieš daktarą smarkiai sujaukė jauną porą gyvenimą. Sušlubavusi sveikata sutrukdė Basanavičiui atgaivinti ir *Aušrą*. Tai liudija jo užrašų knygelės.³³

Koks Elės poveikslas išliko lomiečių atmintyje? Antano Poškos kalbintieji pabrėžė jos gailėstingumą: nuoširdžiai rūpinosi sergančiaisiais, megzdavo jiems, gamino mažiesiems saldinius, dalijo dovanas vargšų vaikams, siuvo jiems drabužius, kol buvo pajėgesnė, padėdavo daktarui tvarkytis ligoninėje. Visur vaikščiojusi su kalyte Minka. Lomo baptistų globėjas Trifonas Parvonovas pasakojo, kad ji, kaip ir vyras, buvo plačių pažiūrų. Daktaras ją mylėjo, niekuomet nesubardavo už tai, kad paskutinius šeimos pinigus išleidusi ligonių giminėms ir vaikams sušelpiti. Pasak vietinio dailininko Nikolos Konevo, Basanavičius, mokydamasis iš kaimo moterėlių, rinko visokias žoles, susitikdavo su kerėtojomis, kraujaleidžiais ir turkų hakimais, net šundaktariais. Buvo įtarinėjamas

žinąs magijos paslaptis, tačiau iš tikrųjų domėjosi tik vaistažolėmis. Niekada iš tų, kurie neišgali susimokėti, neprašė atlygio už gydymą, atvirkščiai – duodavo pinigų vaistams. Pelnė žmonių pasitikėjimą ir simpatijas, nors kolegos prikaišiojo, esą bičiuliaudamasis su skurdžiais, žemina inteligento vardą. Vaistininko Cvetano Todorovo teigimu, vietiniai burtininkai tikėjo, kad daktaras žinąs gydomąsias žolynų paslaptis, ir eidavo pas jį pasitarti. Advokatas Nikola Kotovas pabrėžė, kad tų, kuriuos kiti gydytojai laikė aršiausiais savo priešais, Basanavičius niekada nesmerkė, laikė pagalbininkais, pasikvietęs įrodinėjo moderniosios medicinos privalumus, konsultuodavo sunkesnių ligų atvejais. Michailas Kliurskis iš gimnazijos laikų atsiminė daktaro paskaitas ligoninėje apie mediciną, etnografiją ir archeologiją. Kaupęs užrašytas pasakas, prietarus, burtus, raginęs, kad ir kiti rinktų, nešėtų jam visokias senienes. Miesto sargas A. Kardžijevas pagarbiai minėjo, kad už akmenis su trakiškais įrašais gydęs nemokamai ir dosniai atsilygindavęs. Pasak Parvonovo, Basanavičius, būdamas liberalių pažiūrų, mokėjo sutarti su įvairių įsitikinimų žmonėmis. Pavyzdžiui, Lom Palankos baptistams padėjo laimėti bylą teisme dėl teisės turėti maldos namus.

Lomiečių pasakojimuose yra dar du įsidėmėtini faktai. Conevui vykstant į Sofiją, Basanavičius kelis kartus prašė pasiteirauti, ar spauštuvės turi lotyniškų raidžių ir kiek kainuotų mėnraščio spausdinimas. Profesorius Benjo Conevas, bulgarų filologijos pradininkas, su viena iš jų net buvo dėl to susitaręs. Beje, kartu su Basanavičiumi ir keletu inteligentų jis rengė memorandumą Rusijos, Amerikos ir Vokietijos valdžioms „*dėl rusų kazokų išpjautų lietuvių, kurie meldėsi bažnyčioje lietuviškai*“.³⁴

Po Elės mirties 1889 m. vasario 28 d. (senuoju stiliumi 16 d.) Basanavičius pasinėrė į darbą. Šimtais skiepijo žmones, 1889 m. antropometriškai išmatavo 1452 asmenis, 1890 m. – 848. Jų sąrašai atspindėjo etninę pasienio miesto gyventojų įvairovę: graikai-gagaūzai, bulgarai, čigonai, žydai, armėnai, totoriai, turkai.³⁵

Beje, jis pirmasis iš lietuvių inteligentų spaudoje paskelbė pranešimą apie žmonos mirtį ir laidotuves.³⁶ Vokiškai ir bulgariškai atspausdinto pranešimo tekstas labai santūrus: „Beširdė mirtis 16 d., pirmą valandą po pietų, atėmė gyvybę brangios man žmonos Gabrielės Eleonoros Basanavičienės, 26 m. amžiaus. Pranešu draugams ir pažįstamiems, prašydamas suteikti paskutinę paslaugą ir prisijungti prie gedulingos eisenos į kapus.“ Išlikusiuose pasiligojusios žmonos temperatūros matavimo lapuose nurodyta, kad nuo vasario 1 d. iki mirties 16 (28) d. 13 valandą 15 minučių karštis nekrito žemiau 38 laipsnių. Mirties dieną daktaras smulkiomis raidelėmis pieštuku lotyniškai parašė: „*Ilsėkis ramybėje, mieliausioji mano.*“³⁷ Gegužės 6 d. pradėtas mūryti kapo „rūsio“ pirmasis aukštas, kuriame birželio 4 d. Elė perlaidota naujame karste, o rugsėjo 4 d. baigtas įrengti antrasis aukštas, skirtas daktarui, pastatytas keturių metrų aukščio obeliskas. „*Mylimosios Elytės*“ atminimą daktaras įamžino fotografuodamas.³⁸ Dėl paminklo jis plačiai teiravosi. Birželio 21 d. savo paslaugas iš Budapešto pasiūlė Karolis Kohnas, bet pavėlavo. Įdomu, kad prie firmos savininko laiško pridėtas Vinco Kudirkos ranka užrašytas vokas su 1888 m. balandžio 8 d. pašto spaudu, adresuotas „Bassanowicz“.³⁹

Kaip stengėsi atsikratyti sunkių minčių ir grįžti į kasdienybę, daktaras rašė autobiografijoje: „*Kad nuo to smūgio, kurį man buvo suteikęs Ellės mirtis, nors kiek nusiraminau, jį užmiršus ir liūdnumą pravarius, aš dar rudenį 1889 m. pradėjau rašyti monografiją apie Lom-Palankos departamento sanitarę padėtį 10 metų tarpe su bulgarų etnografija, kurią buvau gerai pažinęs, ir kelių mėnesių tarpe parašiau „Materijali za sanitarnata etnografija na Bolgarija“, kuri tik 1891 m. atspausdinta tapo.*“⁴⁰ Bet rašymas negelbėjo. Elės mirtis Basanavičių taip sukrėtė, kad daugiau negu pusę metų jis buvo apatiškas, tarytum apimtas letargo. 1889 m. lapkričio 20 d. laiške Martynui Jankui pranešė, kad palengva vėl pradeda darbuotis, tačiau gruodžio 24 d. skundėsi: niekas nesiseka ir kokio geresnio teksto atsiųsti nėra iš ko. Po daugelio metų, 1925 m. rugpjūčio 25 d. laiške, dėl žmonos netekties guosdamas Šveicarijoje besigydančią Aleksandrą Jakimavičių, rašė:

„*Tamstos šeimynos nelaimę aš labai atjaučiau ir reiškiu savo gailėtį ir širdingą sąjauasmą; ir man pačiam buvo lemta pergyventi panašų pilną skausmo atsitikimą, kada mano jauna simpatinga žmona, du metu ligos kankinama, nuo tuberkuliozo žuvo, savo mirtimi prisidėdama prie sustiprėjimo mano neurastenijos, kuri iki šiol mano sveikatą slegia.*“⁴¹ Nepasakojtoje 70-ųjų gimimo metinių minėjimo kalboje užsiminė, kad dėl mylimos žmonos mirties jis ilgą laiką nugrimzdo į didelį liūdnumą ir gilų nusiminimą.⁴²

Tačiau suvalkietiška prigimtis paėmė viršų, nes neiškentė nepasigyręs, kad Elei skirtas keturių metrų obeliskas neturi sau lygaus visose Lom Palankos kapinėse. O štai linksma ir gyva ištrauka apie Varnos laikotarpi: „*Būdamas dabar nors našlys, bet gana švarus kavalierius, buvau Varnos moterų mylimas gydytojas: buvo dargi čia kandidačių – ir tai ne viena – kurių būčiau galėjęs vesti, jei nebūtų Ellės atmintis dar taip gyva likusi ir jeigu būčiau sveikesnis.*“⁴³

1903 m. pasirodė vienas įdomiausių Basanavičiaus sudarytų tautosakos rinkinių „Iš gyvenimo vėlių bei vėlių“, dedikuotas „*Vėlelei neužmiršamosios Ellės*“. Būdamas jautrus ir sentimentalus, paklaustas apie mirusią žmoną dažnai apsiašarodavo. Danieliaus Alseikos sutuoktinei Veronikai, žymiai okulistei, 1926 m. pabaigoje perdavė saugoti medžiagą šliurėms, pačios Elės išsiuvinėtą aukso siūlais, matyt, vestuvinę jos dovaną, kurią visą gyvenimą saugojo kaip relikviją, bet, silpstant sveikatai, suprato, kad teks skirtis.⁴⁴ Gydytoja, susipažinusi su juo Vilniaus laikotarpiu, rašė, kad turėjęs dideles tamsias mėlynas akis, buvęs ramus, didžiai tolerantiškas, nepaprastai darbštus, pokalbiuose nesileisdavęs į diskusijas. Iš patriarcho kalbų, matytų nuotraukų, skaitytų laiškų Elę apibūdino kaip gražią, protingą ir nepaprastai jautrią moterį, mokėjusią keletą kalbų (prancūzų, anglų, čekų, žinoma, vokiečių).

Basanavičius 1921 m. sausio 9 d. knygelėje įrašė: „*Tiek metų praėjus nuo mirties, šįnakt sapne pasirodė tarytum gyva Ellė: rodosi, gulėjo lovoje ir aš iš ryto su arbata siūliau jai valgyti pyragaitį.*“ Vėliau tą mėnesį užsirašė sapne matęs Elę. Kitų metų balandžio 28 d. iš jos dienyno rinko ištraukas apie meilę.⁴⁵

Po pasikėsimo, o ypač po Elės netekties, užsida-
ręs savyje, keletą metų beveik su niekuo nebendravo,
valandų valandas leisdavo prie žmonos kapo. Vil-
niuje gyvendamas priešais rašomąjį stalą pasikabino
žmonos portretą su užkišta gėle iš jos skrybėlaitės.
Parvažiavęs į Ožkabalius, sakydavo: „*Žmonai trūko
tik gulbės pieno, už tai ir mirė.*“ Brolienei pasiteiravus
apie jos būdą, atsakė: „*Tai buvo geriausia ir gražiausia
žmona pasaulyje.*“⁴⁶

1891 m. rudenį padavė prašymą Bulgarijos piliety-
bei gauti, lapkričio 16 d. parlamentas vienbalsiai tam
pritarė, sprendimą savo įsaku patvirtino kunigaikštis
Ferdinandas I.⁴⁷ Kitų metų rugsėjį daktaras buvo per-
keltas į Varną. ■

¹ LLTI BR, F-2-1274, I. 1.

² D-ro Jono Basanavičiaus autobiografija. – Vilnius: *Lietuvių mokslo draugija*, 1936, p. 29. Andrius Botyrius, kaip aiškėja iš 1879 m. gegužės 6 d. laiško, siūlėsi parūpinti Basanavičiui karo gydytojo vietą Peterburge, tačiau spalio 6 d. patarė darbo ieškoti lenkiškose gubernijose arba pasiegti kaip Vincui Pietariui ir likti Rusijoje (Ten pat, F2-754, I. 1–2).

³ Vytautas Kuzmickas, Maskvos miesto archyvo lobiai, *Pergalė*, 1980, nr. 5, p. 187–189.

⁴ Jonas Basanavičius, Iš istorijos mūsų atsigaivėliavimo (1873–1883), *Varpas*, 1903, nr. 3, p. 68.

⁵ LLTI BR, F-2-1927, p. 1, lapai nenumuoti.

⁶ Ten pat, F2-1940, I. 1.

⁷ Ten pat, F-2-1974, I. 1.

⁸ Dr. Bassenowicz J. Rubežei ir skaitlius Lietuvių tautos, *Naujas keleivis*, 1880, liepos 23, nr. 17, p. 103.

⁹ LLTI BR, F-2-908, I. 1.

¹⁰ Ten pat, F-2-2025, I. 3.

¹¹ Ten pat, F-2-5, lapai nenumuoti.

¹² Petko Mangačevs, Daktaro Jono Basanavičiaus gyvenimas ir darbas Bulgarijoje 1880–1905 metais, Vilnius: *Petro ofsetas*, 2013, p. 27.

¹³ LLTI BR, F2-1853, I. 1.

¹⁴ *Skardas*, 1926, nr. 3, p. 89.

¹⁵ Lietuviszkieje rasztai ir rasztininkai / raszliszka perzvalga parengta Lietuvos Mylėtojo, Tilžė: *O. von Mauderodės sp.*, 1890, p. 190.

¹⁶ Ten pat, F2-2205, I. 37. Pažodinis Vytauto Vanago vertimas.

¹⁷ Mano Tėvynė – prie jo širdies. Gabrielios Eleonoros Mol-Basanavičienės dienoraštis ir laiškai, Parengė ir iš vokiečių kalbos vertė Vaidas Šeferis. – Vilnius: *Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas*, 2009, p. 111.

¹⁸ LLTI BR, F2-678, lapai nenumuoti.

¹⁹ Mano Tėvynė – prie jo širdies, p. 49, 55.

²⁰ Ten pat, p. 67.

²¹ Ten pat, p. 87.

²² Ten pat, p. 131.

²³ D-ro Jono Basanavičiaus autobiografija, Vilnius: *Lietuvių mokslo draugija*, 1936, p. 54.

²⁴ LLTI BR, F2-2025, I. 2.

²⁵ LLTI BR, F-2-1337, I. 1, F-2-1232, I. 1.

²⁶ Jonas Basanavičius, Medega d-ro V. Pietario biografijai, *Dirva-Žinynas*, 1903, liepa, nr. 3, p. 100–101, 104–105.

²⁷ Mano Tėvynė – prie jo širdies, p. 189, 191.

²⁸ Žr. LLTI BR, F2-756, lapai nenumuoti..

²⁹ LLTI BR, F2-2196, I. 11–13.

³⁰ D-ro Jono Basanavičiaus autobiografija, p. 60.

³¹ Petko Mangačev, Daktaro Jono Basanavičiaus gyvenimas ir darbas Bulgarijoje, p. 114.

³² J. Basanavičiaus ranka 1893 m. sausio 1 d. užpildytas tarnybos eigos žiniaraštis, LLTI BR, F2-2011, I. 1.

³³ Ten pat, F2-8, 9, lapai nenumuoti.

³⁴ Antanas Poška, Dr. Jonas Basanavičius Bulgarijoje, *Darbai ir dienos*, 1940, t. IX, p. 331, 348–351, 355, 357, 364.

³⁵ LLTI BR, F2-602, 603, lapai nenumuoti.

³⁶ Dr. Bassanaviczius J. Visiems prieteliams ir gentims, apsako pasiraszysis myriu savo numylėtos paczintės, *Varpas*, 1889, nr. 4, p. 64.

³⁷ LLTI BR, F2-2002, I. 3, 6.

³⁸ LLTI BR, F2-11, lapai nenumuoti.

³⁹ LLTI BR, F-2-1083, I. 1–2.

⁴⁰ D-ro Jono Basanavičiaus autobiografija, p. 84.

⁴¹ Jonas Basanavičius, Rinktiniai raštai, Vilnius: *Vaga*, 1970, p. 745, 867, 962.

⁴² LLTI BR, F2-332, I. 3.

⁴³ D-ro Jono Basanavičiaus autobiografija, p. 64, 84.

⁴⁴ Doktorės Veronikos Alseikienės prisiminimai ir laiškai, Sudarytoja Kornelija Jankauskaitė, Vilnius: *Vilniaus skliautai*, 2010, p. 100–101.

⁴⁵ LLTI BR, F-2-37, lapai nenumuoti.

⁴⁶ Amelija Mažylytė, Dr. J. Basanavičiaus santykiai su šeima, *Naujoji Vaidilutė*, 1938, nr. 2, p. 74.

⁴⁷ LLTI BR, F-2-1913, I. 1.

Juris UTĀNS. Aš zinau, kas priteršē Baltijos jūrā. 2013. Drobē, akrilas, autorinē tehnika; 205 x 160

Ansis BUTNORS. *Labas, kaimyne!* 2013. Drobė, aliejus; 110 x 90

Eva VĒVERE. *Talpumas.* 2012. Drobė, akrilas; 150 x 150

Ricards DELVERS. *Pasirodymas.* 2013. Drobė, aliejus. 120x175

Sigita DAUGULE. *Šeimos augintinis.* 2013. Drobė, aliejus; 120 x 150

Rugsėjo 2 d. Lietuvos dailininkų sąjungos galerijoje ARKA Vilniuje atidaryta Lietuvos, Latvijos ir Estijos paroda „Kelias/Celš/Kett“, skirta Baltijos kelio 25-mečiui paminėti. Tai svarbus įvykis tiek meniniu, tiek pilietiniu atžvilgiu.

Iš parodos „Kelias/Celš/Kett“. Apie ją skaitykite p. 47

TABU NEBŪČIAI

Samuelis Bakas, su kuriuo susirašinėju, papasakojo man matęs Chajos Rozental dukters Naavos Piatkos monospektaklį, skirtą motinai. Kūrinys jam patikęs. Pagalvojau, kad reikėtų jį parodyti ir Vilniuje. Pradėjau susirašinėti su Naava Piatka, derinome jos atvykimą į tėvų žemę ir spektaklio rengimą. Naava ir Amerikoje, ir Londone vaidino angliškai. Ilgai teko įkalbinėti, kad ryžtųsi repetuoti jidiš kalba, nes aktorei ji kėlė problemų. Vis dėlto įtikinau, kad Vilniuje, geto scenoje, būtina vaidinti jidiš. Spektaklio „Geriau nekalbėti“, skirto Chajai Rozental, premjera įvyko 2003 m. rugsėjo 24-ąją per Tarptautines meno dienas Vilniaus geto teatro 60-čiui – paminėjome šį Lietuvos Jeruzalės fenomeną ir Vilniaus geto sunaikinimą.

Iš esmės šis monospektaklis – tai savotiškas Naavos Piatkos dialogas su mirusia motina. Chajelė Rozental buvo viena iš pagrindinių Vilniaus geto teatro aktorių ir dainininkių. Jos grožis, jaunatviškas temperamentas, stiprus humoro jausmas kerėjo teatro žiūrovus. Ji buvo vadinama geto vunderkindu, vilties šaukle.

Chaja Rozental (1924-1979) gimė Vilniuje, Frumos ir Nochumo Rozentalių šeimoje. Tėvas buvo vakarinio žydų laikraščio *Vilner Ovnt kurjer* (Vilniaus vakaro kurjeris) leidėjas.

Chajos vyresnysis brolis Leiba buvo pradedantis poetas, šeimos numylėtinis. Pirmagimį gaubė įstabi šeimyninė aura, grindžiama modernaus judaizmo tradicijomis.

Leiba pradėjo lankyti prestižinę *Folks* gimnaziją ir buvo vienas gambiausių jos mokinių. Jaunuoliui didelę įtaką padarė rašytojai, žurnalistai, dažnai viešėdavę jo tėvų namuose ir karštai diskutuodavę. Po pamokų Leiba nuolat užsukdavo pas tėvą į redakciją ir spėriai įsisuko į jos darbų sūkurį. Pamažu įvaldė kultūros vadybos įgūdžius, vėliau jam labai pravertusius.

Sulaukęs penkiolikos, jis turėjo prirašęs pilną sąsiuvinį poezijos. Leibos eiles spausdino įvairūs žydų leidiniai, o žinomas teatras *Ararat* užsakė parašyti dainų ir kelias humoristines sceneles. Jos buvo sukurtos taip meistriškai, kad plojo net priekabūs kritikai.

Leiba Rozentalis (1913–1944) tapo populiariu rašytoju, satyriku, humoristinių scenelių, įvairių reviu autoriumi. Įsitraukė į visuomeninę veiklą. Kaip ir jaunas Šmerelis Kačerginskis, užsikrėtė socializmo bacila, eilėraščiuose ir straipsniuose propagavo darbininkų „išlaisvinimą“ iš kapitalistinio jungo. Čia pasireiškė ir jaunojo poeto igimtas teisingumo jausmas, užuojauta skriaudžiamiesiems. Jis piktinosi, kad Vilniaus darbininkai žydai *de facto* neturėjo tokių pat teisių kaip kiti, priklausantys šiam sluoksniui.

1935 m. Rozentalis persikėlė į Lydą, kur tuo metu gyveno apie 40 000 žydų. Čia leido laikraštį jidiš kalba *Lider folksblat* (*Lydos liaudies laikraštis*), dirbo daugelio Lenkijos žydų leidinių akredituotu reporteriu. Daug rašė apie kovą su generolo Franco režimu Ispanijoje. Už publikacijas kelis kartus buvo suimtas.

1940 m. sausį įkūrė gastroliuojančią teatro trupę *Vilner jidišer miniatur teatr* (Vilniaus žydų miniatiūrų teatras), kuri rengė dramos ir muzikinius spektaklius. Bendradarbiavo su populiariu Vilniaus žydų marioniečių teatru *Maidim*. Svariausia to meto poetinės jo kūrybos dalis – nuostabios lyrinės dainos.

Leibos kalendoriuje pažymėta 1941 m. birželio 22-oji. Tą dieną Rozentalis, garsus lyrinių meilės dainų autorius, ir subtili jų atlikėja, paauglė sesuo Chajelė turėjo vykti į Maskvą, į liaudies dainų festivalį.

Kelionę nutraukė karas. Tėvas Nochumas vokiečių okupacijos pradžioje buvo nužudytas. Leiba su mama ir dviem seserimis pateko į getą. Neturėdami leidimų dirb-

ti, jie buvo priversti slapstytis. Po mėnesio Rozentaliui pavyko gauti leidimą ir jis drauge su daugeliu žinomų rašytojų iš *Jung Vilne* sambūrio, pradėjo dirbti grupėje, kuri atrinkinėjo knygas, archyvinius dokumentus, meno kūrinius iš JIVO instituto rinkinių. Jie stengėsi meno vertybes išnešti ir paslėpti, vertingas knygas grąžinti į geto biblioteką. Vienas iš uoliausių „nešėjų“ buvo Leiba.

Gete poetas irgi ėmėsi socialinės ir literatūrinės veiklos. Rašė straipsnius į geto laikraštį, kūrė dainas, liūdnas ir linksmas, ironiškas ir uždegančias, kad suteiktų žmonėms vilties ir stiprybės.

Rozentalis labai palaikė Geto teatro idėją. Jis ir sesuo Chaja karštai ginčydavosi su tais, kurie ragino boikotuoti vaidinimus ir koncertus. Atvykusi į Vilnių, Piatka itin akcentavo šį faktą. Naava pasakojo apie savo koncertą Melburne. Jam pasibaigus, į sceną įsiveržė žmogus iš salės, griebė mikrofoną ir pareiškė esąs vienas iš tų, kurie nepalaikė idėjos kurti Geto teatrą, platinęs atsisaukimus, kvietusius jį boikotuoti. Dabar pripažino, kad klydo, o teisūs pasirodė Leiba su Chaja.

Geto teatre netikėtai atsivėrė plati erdvė Rozentalio lyriniam talentui, nuostabiems meilės ir ištvermės posmams: *A liebe fun geto moyd* („Geto merginos meilė“), *Ich hob zich farchliobet* („Aš amo netekau“), *Dos geto kind* („Geto vaikas“), *Suzi, Isrolik, Ich vil tzaitn andere* („Ilgiuosi laiko kito“), *Ich benk aheim* („Aš ilgiuosi namų“). Daugelis dainų, kurias scenoje atliko Chajelė, pasklido po visą getą.

Teatras atvėrė galimybes pasireikšti Leibai, kaip aštrialiežuviam humoristui, talentingam satyrikai. Jis kandžiai pliekė ne vien okupantus ir jų pakalikus. Rozentalis nesitaikstė su blogiu, kurio nestigo gete. Išjuokė nesąžiningus, korumpuotus savosios, Jakubo Genso vadovaujamos administracijos funkcionierius. Poetas buvo trempiamo žmogiškumo gynėjas.

Rašytojas ėmėsi ir režisūros. Muzikinis reviu *Peše fun Reše* („Peše iš Riešės“) buvo pastatytas 1943 m. liepos mėn., kai likviduotos žydų darbo stovyklos Vilniaus apylinkėse. Peše, kurią vaidino Chajelė, kartu su kitais išsigelbėjusiais patenka į getą, kurio likvidavimas irgi jau artėja. Vaidinimas skambėjo tarsi vilties šaukšmas, tikėjimas, kad vis dėlto rytojais išauš...

Gete poetas parašė daug kovingų posmų, persmelktų pasipriešinimo dvasia. Vienos dainų melodijos originalios, sukurtos paties poeto arba talentingų kompozitorių, kitos senesnės, bet įgavusios naują prasmę.

Rozentalio dainos *Tzu eins, tzwei, drei* („Viens, du, trys“) tekstas, kuriam buvo pritaikyta žydų kilmės rusų kompozitoriaus ir dirigento Dmitrijaus Pokraso maršo melodija, tapo jaunųjų geto kovotojų himnu.

Poetas aktyviai bendradarbiavo su geto pagrindininkais, partizanais, rašė jiems eiles, dainas. Įgimtas pareigos jausmas, atsakomybė už artimuosius – motiną ir seseris neleido jam dėtis prie partizanų, tai paskubino ir tragišką žūtį.

1943 m. rugsėjo 1 d. Leiba kartu su kitais buvo išvežtas iš Vilniaus į Kloogos darbo stovyklą Estijoje. Po alinančios darbo dienos, kęsdamas šaltį ir badą, jis liko ištikimas sau, rašė apie viltį ir ateitį. Vienas paskutinių eilėraščių *Tzu maine jidiše mame* skirtas mylimai motinai. Vakaraus barake poetas rengdavo pokalbius apie žydų literatūrą.

Rašytoją, kuriam buvo vos trisdešimt vieneri, hitlerininkai sudegino Kloogos konclageryje, „sukonstravę“ statinį iš gyvų žmonių kūnų ir malkų.

Likus kelioms dienoms iki spektaklio „Geriau nekalbėti“, į Vilnių atvyko jo autorė. Pasitikęs Naavą oro uoste, nuvežiau į pianisto ir kompozitoriaus Artūro Anusausko, nuolatinio mano renginių dalyvio, namus. Paprašiau, kad padėtų Naavai patikslinti muzikinę partitūrą, surepetuotų fortepijono akompanimentą. Per šias repeticijas vaidybos scenos vykusiai susipynė su geto dainomis. Jaudino, spaudė ašarą dramatiškai Chajos atsiminimai, žavėjo dainininkės optimizmas ir humoras.

Chajai Rozental pavyko išsigelbėti. Kartu su seserimi Meri ji buvo iš Vilniaus išvežta į Kaizervaldo stovyklą netoli Rygos. Chajos dainos ir ten teikė vilties kibirkštėlę bendro likimo žmonėms, kurie ją pamilo, dalijosi paskutine duonos žiaubere, rūpinosi merginos sveikata. Išseksią, leisgyvę, plikai nuskusta galva Chajelę 1945 m. kovą Lemborke išlaisvino antihitlerinės koalicijos kariai.

Ją užvaldė gyvenimo džiaugsmas, gerai suprantamas tiems, kuriems pavyko likti gyviems konclagerių mės-malėje. Stengėsi sustiprėti, augino plaukus, nekantriai laukdama susitikimo su publika. Pirmąkart dainininkė

pajuto, kokia laimė kurti, esant laisvėje. Jautėsi tarsi ant sparnų. Laimingos meilės sparnų.

Pirmą kartą jie susitiko po karo Lauenberge. Apie tai pasakoja ir Piatkos vaidinimas. Vienas jaunuolis, „išgirdęs, kad stovykloje yra merginų iš Vilniaus, – prisimena Chaja, – susirado mus ir ėmė globoti, saugodamas nuo „išprotėjusių“ rusų kareivių. Mane prisiminė nuo Vilniaus laikų, liaudies dainų konkurso, kuriame dalyvavau. Jis apie tai tada parašė straipsnį. Greitai po mūsų pažinties sunkiai susirgau šiltine, Israelis išgelbėjo man gyvybę. Jis buvo likęs vienut vienutėlis, mudu greitai tapom labai artimi.“

1945 m. jiedu susituokė. Tų pačių metų birželio 17 d. įvyko didelis Chajos koncertas Lodzėje. Juo Vilniaus geto dainininkė tarsi skelbė pergalę prieš mirtį. Koncertas priminė man Moišės Hofmeklerio vadovaujamo orkestro „Laisvės koncertą“. Visas repertuaras – populiarios Vilniaus geto teatro dainos. Pirmojoje dalyje skambėjo brolio Leibos kūriniai, pagerbiant jo atminimą. Rečitalį Chaja baigė garsiąja *Vilne*, himnu gimtajam miestui.

Pirmųjų pokario metų Lenkijos laikraščiai, kritikų straipsniai, įvairūs skelbimai, pavienės pasirodymų programos leido atkurti visuomeninę ir koncertinę dainininkės veiklą, atsiskleidusį jos, kaip dramos aktorės, talentą.

Grupė jaunų žydų aktorių subūrė *Miniatur jidišer kunst Teatr* (Žydų miniatiūrų meno teatrą). Jam vadovavo buvęs Maskvos aktorius Israelis Biekeris ir žinomas Lenkijos tarpukario teatralas W. Karpinowiczius. Trupės pagrindą sudarė žydų teatro *Ararat* dainininkai ir šokėjai, čia kūrė žinomas Kijevo dainininkas ir aktorius Norbertas Horowitzas, kiti scenos entuziastai. Rozental tekdavo pagrindiniai vaidmenys. Pirmoji premjera – Šolom Aleichemo kūrinio muzikinė kompozicija *Dos groise gevins* („Didysis laimėjimas“).

Chaja vaidino ir *Niderszlezisz jidišer teater* (Žemutinės Silezijos žydų teatre) *Dolnoslęski Teatr Żydowski*. Šolom Aleichemo pjesėje *Der blutiker špas* („Kruvinas pokštas“) Rozental, kaip rašė spauda, sukūrė išpūdingą Beti charakterį. Kritikas išgyrė talentingą dramatinę dainininkės vaidybą, savitą temperamentą, puikią meninę intuciją, raišką dikciją.

Greta žydų rašytojų veikalų aktorė vaidino moderniuose užsienio dramaturgų veikalų pastatymuose. *Slo-*

wo Polskie rašė apie 1947 m. rudenį Žemutinės Silezijos žydų teatre įvykusią anuomet dar jauno anglų dramaturgo Johno Boyntono Priestley'o pjesės „Inspektoriaus vizitas“ premjerą. Akcentuodamas pjesės ir sceninio sprendimo sudėtingumą, kritikas pasidžiaugė, kad teatrui pavyko šį barjerą įveikti, pademonstruojant meninę brandą. Išskyrė Chajos Rozental vaidybą, pažymėdamas talentingai perteiktą Šeilos Birling charakterį.

Chaja dalyvavo ir spektaklyje „Šiņnakt“, suvaidintą minint pirmąsias Žemutinės Silezijos žydų teatro metines 1948 m. Apie tai rašė kitas lenkų leidinys *Nasze Slo-wo*. Spektaklis pasakoja apie prancūzų Pasipriešinimą. Veiksmas vyksta ligoninėje, kurioje įsikūręs partizanų štabas. Veikalą pastatė ir pagrindinį vaidmenį atliko garsi aktorė ir režisierė Ida Kaminska, ne kartą vaidinusi ir stačiusi tarpukario Lietuvoje. Sudėtingą medicinos sesers paveikslą sukūrė Chaja Rozental.

Aktorės iniciatyva Vroclave buvo pastatyta Peretzo Hiršbeino pjesė *Griner felder* („Žalieji laukai“). Spektaklis tarytum kelte perkeltas iš Vilniaus geto teatro į Lenkijos sceną. Spauda jį plačiai komentavo ir vienbalsiai teigiamai vertino. 1947 m. kovo 23 d. premjeroje „visu savo talentu sublizgėjo jauna aktorė Chajelė Rozental“. Pažymima, kad dainininkė sėkmingai „išplaukė į dramatinės vaidybos vandenį“. Čia ji vaidino jauną merginą Cine. Kaimietę, kupiną gyvenimo džiaugsmo, įsiveržusią į žaliąją gamtos pasaulį, naują gyvenimą. Aktorei turbūt tai buvo itin svarbu akcentuoti: tarsi atsisveikindama su šurpia Holokausto patirtimi, ji skelbė tabu nebūčiai.

Spektaklio „Žalieji laukai“ sėkmę lėmė talentinga Jakubo Kurlenderio režisūra. Jo pastatymas atvirai rėmėsi garsiosios Lietuvos Jeruzalės *Vilner Trupe* (Vilniaus trupės) tradicijomis. Tai ryškiai atsispindėjo režisieriaus darbe su aktoriais ir pastatymo scenografijoje.

Manau, „Žalieji laukai“ simbolizavo ir *Vilner Trupe* tradicijų perimamumą, svarbų pokariu atgimstančiai Lenkijos žydų scenai. Greta žydų veikalų buvo statoma ir pasaulio klasika. „Mes vaidinome visas garsiausias pjeses. Žydiškai. – prisimena Chaja Rozental, – Šolom Aleichemą, Gordoną, Pinski, Čechovą, net Molière'ą...“

Rozental daug jėgų ir širdies atidavė Vroclavo teatrui, kuris tapo jai tramplynu į didįjį meną.

Cine ir kitus jos vaidmenis matė Lenkijoje gastroliavusi garsi Amerikos žydų scenos žvaigždė Molly Picon su savo vyru Jacobu Kalichu. Jie susižavėjo Chajos vaidyba. Kaip prisimena aktorė, po spektaklio Picon su vyru atėjo į užkulius: „Kaip tu primeni mane pačią!“ – pasakė Molly. Jie patarė man kuo greičiau vykti iš Lenkijos. Juk čia, Europoje, viskas primena masinės kapinės...“ Išvažiuodama Picon pažadėjo, kad pasirūpins jaunąja aktore.

Molly Picon (1898–1992) gimė Amerikoje, Lenkijos žydų emigrantų šeimoje. Tikrasis jos vardas Malka, mergautinė pavardė Opiekun, lenkiškai reiškianti „globėjas“. Ji iš tikrųjų tapo Chajos globėja, pasirūpino, kad ją išklaustų garsus Amerikos impresarijus Solas Hurokas.

Gavusi jo telegramą, Rozental su vyru nuvyko į Varšuvą. „Nusivedė mus į didžiulę pusiau sugriautą katedrą, – prisimena Chaja. – Stoviu griuvėsiuose, dainuoju jidiš kalba brolio dainas, kažkoks senyvas ponas man pritaria vargonais. Didysis impresarijus Hurokas išsitraukia nosinaitę iš kišenės ir braukia ašaras.“

Jis padarė tai, kas anuomet atrodė visiškai neįmanoma – plėštė išplėštę Chajos šeimą iš sovietiniam blokui priklausiusios Lenkijos. Šis impresarijus buvo vadinas didžiuoju todėl, kad jis vienintelis rengdavo tokius grandiozinius spektaklius ir koncertus, kokių tais laikais nesugebėdavo surengti niekas kitas.

Kai į Tarptautinės meno dienas Geto teatrui atminėti 2002 m. atvyko Aleksandras Tamiras, buvome taip paskendę prisiminimuose, kad visos savaitės neužteko pasidomėti tolesne pasaulinio garso pianisto karjera. Tik po ketverių metų, kai įžengiau į Tamiro išpūdingus rūmus Jeruzalėje, pastebėjau didžiulį plakatą per visą sieną: „*S. Hurok presents the brilliant Israeli duo pianists Eden and Tamir.*“ O žemiau – būdinga Huroko reklama: „*Remarkable! At the top of their league.*“

Suvokiau, kad didysis impresarijus nesuklydo, prieš daugelį metų perėmęs į savo rankas talentingo jaunuolio likimą – to paties Aliko Volkoviskio, kuris savo daina *Štiler, štiler...* sukrėtė Geto teatrą. Nesuklydo ir vėliau, pristatęs pasauliui deimantinį duetą – Edeną ir Tamirą. Unikalus, seniausias, penkiasdešimt metų

virtuozišku grojimu džiuginusį muzikos mėgėjus visuose kontinentuose.

Taip atsitiko, kad Hurokas globojo abu jauniausius Geto teatro talentus – ir Aliką, ir Chajelę.

Apie Solą Huroką verta šnektelėti plačiau, nes ji su Lietuva sieja pačios netikėčiausios, į visas puses besidriekiančios gijos.

Solomonas Gurkovas (1888–1974) gimė mažame Černigovo gubernijos miestelyje Pogare, žydų krautuvinko šeimoje. Paauglys savarankiškai išmoko groti populiariausiu tose vietose muzikos instrumentu – balalaika. Taip prasidėjo Solomono muzikinė karjera. Piginis, gautas iš tėvo stoti į Charkovo komercijos mokyklą, jis su savo mylimąja Tamara Šapiro išleido kelionei į išsvajotąjį Niujorką. Čia oro uosto valdininkas vietoj pavardės „Gurkov“ apsirikęs užrašė „Hurok“.

Kai Vilniaus Filharmonijoje klausėms garsaus smuikininko Isako Sterno, nežinojome, kad į Sovietų Sąjungą jį atvežė Hurokas. Kai kauniečiai tarpukariu žavėjosi žydų teatro *Habima* gastrolėmis, kažin ar jie numanė, kad jis atsirado Huroko pastangomis.

Svarbų vaidmenį Solas suvaidino Fiodoro Šaliapino kūrybiniame gyvenime. Kipro Petrausko bičiulis Šaliapinas per pirmuosius pasirodymus Niujorke neturėjo pasisekimo. Tačiau Hurokas nenuleido rankų. Su jam būdingu užsispyrimu, nepaisydamas didžiojo dainininko kaprizų, toliau rengė jo pasirodymus.

Kai Šaliapinas imdavo vaitoti, kad „nusėdo“ balsas, reikia atšaukti koncertą, Hurokas iškart „užjaučiamai“ pritardavo: atšaukti būtina! Na, o kad teks pakloti kokius porą tūkstančių dolerių, tai menkniekis, palyginti su neįkainojama Maestro sveikata... Po ilgos ir sunkios tylos Šaliapinas jau ramiau balsu paprašydavo paskambinti jam po pietų, gal balsas dar atsigaus... O vakare kaip paprastai – koncertas ir dar vienas dainininko triumfas Niujorke.

Šią istoriją kaip sektiną pavyzdį pateikia net garsusis publicistas Dale'as Carnegie's.

Septynerius metus paeiliui Solas Hurokas rengė Šaliapino koncertus, jie tapo didžiausia kūrybine solisto sėkme. Impresarijus juokaudavo, kad po jų jau niekas nebebaisu. Net Stalino kvietimas susitikti.

Tautų vadui rūpėjo Fiodorą Šaliapiną susigrąžinti į tėvynę. „Mes duosim jam namus ir Maskvoje, ir kaimė“, – pažadėjo Stalinas ir paprašė jo žodžius perduoti dainininkui. Tačiau Šaliapinas to „neįvertino“ ir nesugrįžo.

Hurokas tapo vieninteliu Amerikos impresarijumi, sugebėjusiu pralaužti Geležinę uždangą. Iš abiejų pusių.

Jis atvežė į Sovietų Sąjungą Van Cliburną, daugelį kitų garsių aktorių ir dainininkų iš Vakarų.

Pačioje Amerikoje, pradedant trečiuoju dešimtmečiu, Hurokas palaipsniui įtvirtino klasikinę ir šiuolaikinę modernųjį baletą. Surengė Anos Pavlovos, Michailo Fokino, *Russia Ballet* trupės iš Monte Carlo gastroles. Pavertė JAV didžia baletu šalimi.

Hurokas „pramušė“ Emilio Gilelso, Vladimiro Aškenazio, Igorio Moisejevo su ansambliu ir daugelio kitų garsių žydų kilmės atlikėjų gastroles Jungtinėse Valstijose. Surengė ir garsaus Vilniaus gydytojo, Seimo nario Jakobo Vygodskio, kuris daug metų buvo žydų bendruomenės pirmininkas, anūkės Nadeždos Nadeždinos ir jos įkurto šokių ansamblio *Beriozka* pasirodymus. Genialaus violončelininko, disidento Mstislavo Rostropovičiaus ir jo žmonos garsios dainininkės Galinos Višnevskajos koncertus. Artima Lietuvai didžioji balerina Maja Pliseckaja irgi su dėkingumu ir simpatija prisimena Solomono meilę muzikai, jo draugiškumą ir unikalų humoro jausmą.

Time žurnalistas sąmojingai konstatavo, kad kultūriniai mainai tarp Amerikos ir sovietų vyksta tada, kai „rusai siunčia mums savo žydus iš Odesos, o mes jiems – savuosius žydus iš Odesos...“ Galima būtų tik pridurti – kai kuriuos ir iš Lietuvos. Antai Michailą Aleksandrovičių ir Nechamą Lifšicaitę, kuriuos Maskvos valdininkai buvo „delegavę“ į Tarptautinį žydų kultūros kongresą Paryžiuje.

Hurokas pasiekė, kad Chaja Rozental su vyru pagaliau išvyktų į Prancūziją. Ji gastroliavo Europoje, Amerikoje, Izraelyje, tapo garsia žydų dainų atlikėja.

1951 m. Rozental persikėlė į Pietų Afriką, vaidino žydų teatre, gastroliavo po šalį ir užsienyje jau kaip savarankiška atlikėja: pati sau rašė scenarijus, dainas, komiškas sceneles, skečius, kūrė reviu.

Per gastroles Izraelyje korespondentas paklausė, iš kur aktorė semiasi medžiagos savo humoristinėms scenoms. Chaja paaiškino, pavyzdžiui, šiandien turguje paklaususi, kaip pardavėjas iškenčia tokį triukšmą ištisą dieną. Tas atsakęs, kad išgeria vieną tabletę raminamųjų iš ryto, kitą vakare ir eina namo. Į Chajos repliką: „Sunkus tas jūsų gyvenimas“ pardavėjas atsakė klausimu: „O iš kur jūs pažįstate mano žmoną?“ Štai ir medžiaga būsimam vaidinimui.

...Nepagydomos ligos kamuojama Chaja lyg niekur nieko vakarais eidavo į sceną. Vaidino. Dainavo. Nugalėdama skausmą, prieš pat mirtį Keiptauno Nacionaliniame teatre vaidino spektaklyje „Smuikininkas ant stogo“. Į paskutinį Goldos vaidmenį Chaja sudėjo visą savo meilę ir sielvartą, kurdama apibendrintą Jidiš motinos paveikslą.

Paradoksalu, bet aktorės šeimoje buvo įsigalėjęs keistokas tabu – nė žodžio apie Holokausto paženklintus tėvų likimus. Iš čia ir spektaklio pavadinimas „Geriau nekalbėti“ – tai eilutė iš Leibos Rozentalio dainos, kurią gete dainavo jo sesuo Chajelė.

Po Chajos mirties duktė Naava rado motinos rankraščius. Skaudžias, tragiškas Katastrofos akimirkas tarsi nuolaužas bandė sulipdyti iš tėvo, motinos, jų draugų pasakojimų.

Simboliška, kad po šešiasdešimties metų toje pačioje Geto teatro scenoje stovėjo dukra ir dainavo motinos dainas, sukurtas jos brolio Leibos.

Naavą irgi užgriuvo nepagydoma liga, kurią stojiškai nugalėdama dirbo, rašė: „*A Father-Daughter Memoir of Love, War and Resurrection*.“ Spėjo baigti knygą, skirtą savo plačios šeimos likimui, simbolišku pavadinimu „*No Goodbyes*“. Išeidama ji nenorėjo atsisveikinti.

Kai fašistai ėmėsi likviduoti getą ir prasidėjo masiniai vežimai į Panerius, į konclagerius, suskambo pranašiški Leibos naujos dainos žodžiai: „Mes gyvename amžinai / Mes esame čionai.“

Tuos žodžius, Leibos ir Chajos paskelbtus nuo scenos, kartojo ir suaugusieji, ir vaikai. Iš lūpų į lūpas. Laikykimės. Gyvenimas nugalės. Taip Leiba ir Chaja paskelbė *tabu nebūčiai*. Taip Vilniaus geto teatro kūrėjai atsakė į amžinąjį hamletišką klausimą: būti ar nebūti? ■

ŠACHMATŲ AUTOMATAS. GENIALI XVIII a. APGAULĖ

Viduramžiais daugybė konstruktorių ir mechanikų mėgino sukonstruoti dirbtinį žmogų – robotą. Mintis apie tai buvo užvaldžiusi jų protus lygiai taip pat, kaip, pavyzdžiui, viliojantys bandymai atrasti filosofinį akmenį, galintį paversti įvairius metalus auksu, arba gyvenimo eliksyrą, garantuosiantį ilgaamžiškumą, arba *perpetuum mobile* – amžinąjį variklį.

Išradėjų jau netenkinio mechanizmai, grojantys muzikos instrumentais, galintys parašyti keletą sakinių, šokti ir net kalbėti. Tai buvo palyginti paprastos konstrukcijos automatai, dažniausiai veikiantys laikrodžio mechanizmo principu. Teisingiau pasakius, tai buvo dideli mechaniniai žaislai suaugusiems. Išradėjai svajojo sukurti robotą, kuris galėtų ne tik atlikti atskirus veiksmus, bet ir savarankiškai priimtų sprendimus, kitaip tariant, mokėtų „mąstyti“, t. y. turėtų veikimo laisvę. Be to, mąstanti mašina būtų neišsenkamas pinigų šaltinis. Jei metalinė kvarkianti ir kiaušinius dedanti antis galėjo sukelti tokių didžiulį furorą, tai ką jau kalbėti apie mąstantį robotą!.. Vertėjo pasistengti.

XVIII a. pabaigoje šio uždavinio ėmėsi Wolfgangas Farkašas von Kempelenas (1734–1804), vengrų

išradėjas ir mechanikas, austrų imperatorės Marijos Terezos rūmų patarėjas. Jis tuo metu buvo plačiai žinomas kaip geras dailininkas, įvairių įdomių mechanizmų, tarp jų – originalaus fontano rūmų parke, garo svirties, rašymo aparato akliems, kalbančios lėlės, netgi tragedijos „Persėjas ir Andromeda“ autorius. Tačiau Kempelenas įėjo į istoriją ir tapo beveik legendinis, kai sukūrė garsųjį automatą, žaidžiantį šachmatais. Šachmatai! Būtent jie yra idealus būdas atskleisti „mąstančios“ mašinos gebėjimus. Automatas, galintis žaisti šachmatų partiją su gyvu priešininku, tarytum laiko „intelektu brandos“ egzaminą. Bet kaip tokį automatą sukurti?

Kempelenas surado, galima sakyti, tobuliausią ir teisingiausią sprendimą, sensacijų ištroškusiai rūmų ir miesto publikai pateikdamas tai, ko ji norėjo. 1769 m. Vienoje jis pristatė šachmatų žaidimo automatą, sukėlusį visuotinę nuostabą, nes jam pralaimėjo stipriausi austrų sostinės šachmatininkai.

Automatas buvo sukonstruotas kaip vaškinė turko figūra, apvilta ryškiais rytietiškais drabužiais su čalma ant galvos, sėdinti už didžiulio stalo-dėžės. Stalo viršuje įmontuota šachmatų lenta. „Turkas“

mechanine ranka stumdė figūras. Be to, jis galėjo linkčioti galva (du linktelėjimai reiškė šachą, trys – matą), rūkyti pypkę.

Automato paslaptį sudarė tai, kad jo viduje slėpėsi gyvas žmogus ir valdė sudėtingus mechanizmus. Bet atidarius stalo dureles ir stalčius, žmogaus nebuvo matyti. Tuštumos išpūdį sudarė sudėtinga veidrodžių sistema ir maskuojamosios pertvaros.

Žaidėjas, išpraustas į automato vidų, negalėjo tiesiogiai sekti žaidimo, tai buvo atliekama, naudojant sudėtingą signalizaciją. Sunkiose šachmatų figūrose buvo įmontuoti stiprūs magnetai. Stalo viduje po kiekvienu šachmatų lentos laukeliu buvo metalinis rutuliukas, užvertas ant vertikalios įtemptos siūlo. Kai figūrą pakeldavo, rutuliukas nusileisdavo, kai ją pastatydavo į kitą laukelį, magnetas tuoj pat pritraukdavo kitą rutuliuką. Taip žaidėjas, tūnantis automata, sužinodavo, kas dedasi ant lentos. Nepaisant šių palengvinimų, valdyti sudėtingą svertų ir pavarų sistemą, priverčiančią judėti „turką“, ir tuo pat metu žaisti, apgalvojant kiekvieną ėjimą, buvo sunkus, varginantis darbas.

„Šachmatų automatas“ – paprasčiausia mistifikacija ir apgaulė, tačiau reikia pripažinti nepaprastus jo išradėjo ir konstruktoriaus Kempeleno gabumus. „Dvigubai buhalterijai“ vesti automata buvo sumontuotos dvi įrenginių sistemos: viena užmaskuota, valdoma paslėpto žaidėjo, kita pabrėžtinai sudėtinga ir gremėzdiška, skirta publikos regimajam efektui padidinti. Įvairaus dydžio dantračiai, pavaros, svertai, voleliai imitavo mechanizuotą „mąstymo“ procesą. Kas dvylika ėjimų pats konstruktorius didžiuliu raktu užsukdavo automato mechanizmą, pasislėpusiam šachmatininkui suteikdamas laiko išanalizuoti šachmatų lentoje susidariusią situaciją.

„Turkas“, žaidžiantis šachmatais, kartu su išradėju apkeliavo Vokietiją, Lenkiją, Rusiją, lankėsi Paryžiuje, Londone.

Publika spėliojo, kur čia šuo pakastas. Vieni buvo įsitikinę, kad tai tikras automatas, kiti manė, kad „turkas“ valdomas per atstumą, tretį įtarė, kad aparato viduje yra uždarytas žmogus, bet kur jis slepiasi,

François André Philidor (1726–1795)

kaip daro savuosius ir mato priešininko ėjimus, paaiškinti negalėjo.

1778 m. vokiečių baronas J. Raknicas ryžosi net paskelbti spėjimą „turko“ schemą. Jam pavyko išpėti dvi automato paslaptis: nustatyti, kad mechaninę ranką judina pantografinis įrenginys pagal judesio pakartojimo principą ir kad automata įtaisyta sudėtinga magnetų sistema. Tačiau Raknicas klydo, manydamas, kad „turko“ operatorius galėtų būti tik liliputas arba mažas vaikas. Barono samprotavimais beveik niekas netikėjo.

Automatu susidomėjo mokslininkai. Nusprendę iš pagrindų patikrinti jo „sugebėjimus“, pasikvietė egzaminatorių – įžymų prancūzą François André Philidorą (1726–1795), kuris buvo laikomas stipriausiu XVIII a. pasaulio šachmatininku.

Kempelenas, suprasdamas būsimos dvikovos beviltiškumą ir bijodamas, kad nesėkmė atvėsins plačiosios publikos susidomėjimą automato žaidimu, ryžosi kraštutiniam žingsniui. Demonstravimo išvakarėse jis atvyko pas Philidorą. Jų susitikimą ir pokalbį vėliau detalai aprašė šachmatininko sūnus André.

Po abipusės mandagumo ceremonijos Kempele-
nas atvirai išklojo kortas:

– Nesu burtininkas, ir mano automatas žaidžia
nė kiek ne geriau už mane. Bet dabar tai vieninte-
lis mano pragyvenimo šaltinis. Įsivaizduokite, kokia
laimė man būtų žinutė laikraščiuose, kad mano au-
tomatas nugalėjo patį Philidorą!

Apskaičiavimas buvo tikslus. Kempelenas žinojo,
su kuo turi reikalą. Philidorui ne kartą pačiam teko
painiotis iš materialinių sunkumų. Jis gerai žinojo,
koks nelengvas keliaujančių artistų gyvenimas ir
žiūrėjo į juos su užuojauta, nuoširdžiu draugiškumu.
Nors keistas Kempeleno prašymas jam buvo netikė-
tas, šachmatininko savimeilė neilgai galynėjosi su
jam būdingu altruizmu. Įveikęs trumpą sumišimą,
jis sutiko.

– Tačiau jums, be abejo, būtų naudingiau, – pasa-
kė jis, – kad mano ketinimas pralaimėti automatui
neatrodytų akivaizdus. Todėl Jūsų „turkas“ privalo
parodyti pakankamai sumanumo ir energingai pulti
mano poziciją. Būtina priversti mane atkakliai gin-
tis, tada niekas nesupras, kad leidžiuosi nugalimas.

Philidoro ir „turko“ dvikova įvyko Paryžiaus aka-
demijoje. Automatas nevykdė elementariausių rei-
kalavimų. Tikriausiai pasislėpęs operatorius, kurio
pavardė, deja, nežinoma, negalėjo suvaldyti nerimo,
todėl žaidė taip prastai, kad Philidorui reikėjo visą
laiką rūpintis, kaip pralaimėti. Tyčia „pakišti“ fi-
gūros jis nesiryžo – pernelyg akivaizdi būtų klaida.
Beje, žiūrovai, išmanantys šachmatų žaidimą, matė,

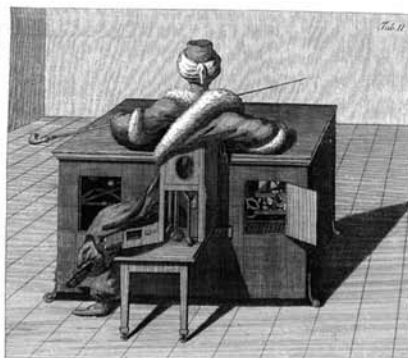
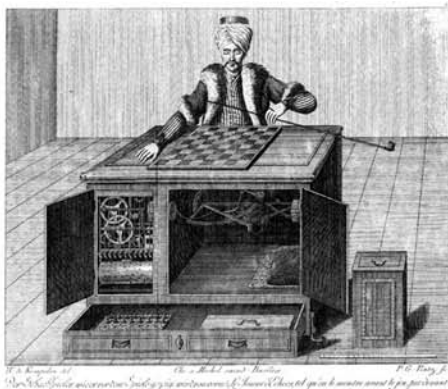
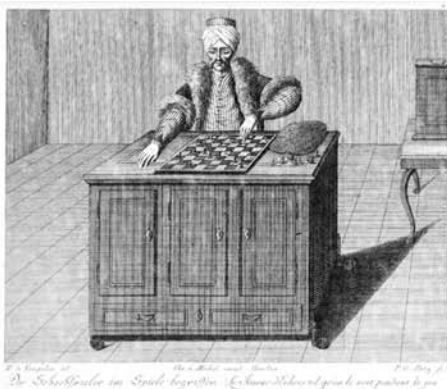
kad garsusis šachmatininkas elgiasi kažkaip keistai.

Susidarė absurdiška padėtis, kai vienas iš varžovų
norėjo garbingai pralaimėti, o kitas nesugebėjo gar-
bingai laimėti. Partija skausmingai užsitęsė, kol au-
tomatas pridarė tiek klaidų, kad Philidorui nebeliko
nieko kito, tik duoti matą priešininko karaliui...

Po Kempeleno mirties 1804 m. šachmatų automa-
tą įsigijęs vokiečių muzikantas ir mechanikas (me-
tronomo išradėjas) Johannas Nepomukas Maelzelis
su juo apkeliavo Vokietiją ir Prancūziją.

1809 m. savo štabe su automatu žaidė Napoleonas.
Žaidimas vyko iškilingoje aplinkoje, dalyvaujant
daugybei žiūrovų. Staiga Napoleonas padarė netei-
singą ėjimą. „Turkas“ jį pataisė, perstatė figūrą ir atsa-
kė savo ėjimu. Napoleonas tyčia vėl pažeidė žaidimo
taisykles. Automatas antrąkart ištaisė klaidą. Bet kai
trečią sykį karvedys pasielgė neteisingai, „turkas“ su-
pyko ne juokais ir ranka nubloškė figūrą ant grindų.
Napoleonas atrodė labai patenkintas, kad išvedė ma-
šiną iš kantrybės. Prasčiau buvo, kai partija pasibaigė.
Automatas lengvai laimėjo. Susinervinęs ir pažemin-
tas Napoleonas išėjo iš salės. Žiūrovams tapo aišku,
kad strateginiai jo sugebėjimai šachmatų lentoje yra
nepalyginamai menkesni negu tikrame kovos lauke.
Ir nieko čia keista, nes automato viduje tada lindėjo
vienas geriausių to meto Austrijos šachmatininkų ir
teoretikų Johannas Baptistas Allgaieris (1763–1823),
pirmojo šachmatų vadovėlio vokiečių kalba autorius.

1827 m. Maelzeliui su „turku“ gastroliuojant po
Ameriką, du paaugliai, užsiropšę ant gretimo namo

Kempeleno šachmatų automatas

stogo, pamatė, kad po seanso iš aparato išlindo žmogus. Tačiau kai gandai apie tai prasiskverbė į spaudą, publika nepatikėjo, manydama, kad Maelzelis pats juos paskleidė... siekdamas reklamos.

Per beveik 70 metų trukusius viešus pasirodymus automato „smegenis“ vaidino daugelis įžymių šachmatininkų. Be jau minėto Allgaierio, jame žaidė Aaronas Alexandre'as, Hyacinthe'as Henri Boncourt'as, Williamas Schlumbergeris, Williamas Lewisas ir kiti. Jų gabumus liudija tas faktas, kad iš 300 žaistų partijų automatas pralaimėjo tik 6.

1834 m. vienas iš „turko“ operatorių Jacquesas François Mouret, beje, tolimas Philidoro giminaitis, kadaise buvęs karaliaus sosto įpėdinio šachmatų mokytojas, sergantis chronišku alkoholizmu, už keletą butelių vyno Paryžiaus laikraštininkams „pardavė“ visas automato paslaptis. Tačiau tuo metu ryšiai nebuvo tokie tobuli, kaip dabar, todėl ši žinia, matyt, nepasiekė Amerikos. Rimtą smūgį „turkui“ sudavė žinomas Edgaro Poe straipsnis „N. Maelzelio šachmatininkas“, parašytas 1836 m., nors, tiesą sakant, ir ten nieko nauja neatskleista.

„Turkas“ dar kelis kartusėjo iš rankų į rankas, uždirbdamas nemažai pinigų savo šeimnininkams. Automato paslaptis paaiškėjo 1836-aisiais. Nors tuo metu jau daug kas įtarė, kad automate slepiasi žmogus, įrodyti tai pavyko tik per vieną seansą Filadelfijoje. Kai „turkas“ pradėjo žaisti su gyvu šachmatininku, salės tylą staiga perskrodė šauksmas: „Gaisras!“ Tai buvo melagingas aliarmas, bet kilo didžiulė panika. Pradėjo nerimauti ir „turkas“. Iš automato pasigirdo išgąsdinto žmogaus balsas, visa dėžė drebėjo nuo jo smūgių.

Mechaninio šachmatininko mįslė buvo įmintą. Automatas nugabentas į Filadelfijos muziejų, kur per gaisrą jis iš tikrųjų sudegė. Tai įvyko 1854-aisiais.

Taip baigėsi įdomus šachmatų istorijos puslapis.

Beje, mūsų amžininkus vis dar intriguoja šis unikalus faktas. Grožinėje literatūroje, teatrų scenose, kino ekranuose nuolat pasirodo kūrinių, vienaip ar kitaip interpretuojančių Kempeleno „turką“, žaidžiantį šachmatais.

Wolfgang Farkas von Kempelen (1734-1804)

Žuvus „turkui“, išradėjai nesiliovė puoselėti minties apie mechaninį šachmatininką.

1868 m. anglų mechanikas Charlesas Alfredas Hopperis sukonstravo naują šachmatų automata, kurį pavadino „Adžibu“. Jo veikimo principas buvo toks pat kaip „turko“, tik jo vietą užėmė egzotiškas indas.

1885 m. „Adžibas“ kartu su išradėju išvyko gastrolių į JAV ir čia patyrė daugybę nuotykių. Pirmiausia Hopperiui teko demaskuoti vietinius klastotojus, kurie demonstravo „Adžibo“ antrininkus. Kažkoks teksasietis, pralaimėjęs automatui, paleido į jį seriją šuvių ir sužeidė ten lindėjusį amerikiečių šachmatininką Constantą Ferdinandą Burillę.

Kad apsaugotų „Adžibą“ nuo nemalonumų, naujasis šeimnininkas kanadietis, būdamas dievobaimin-

Napoleonas žaidžia su „turku“

gas, nutarė 1936 m. pašventinti automatą vienoje iš Kvebeko bažnyčių. Deja, tai nepadėjo. Netrukus automatas buvo pavogtas ir dingo be pėdsakų.

Šachmatų automatas „Mefistofelis“ laikomas tobuliausiu iš kada nors sukurtų tokios paskirties automatų. „Turko“ ir „Adžibo“ automatuose operatorius slėpėsi viduje, o „Mefistofelis“ buvo valdomas iš gretimo kambario elektromechaniniu būdu. Jo autorius Charlesas Godfrey's Gumpelis, talentingas išradėjas ir visapusiškai išsilavinęs žmogus (jam priklausė daugelio sričių patentai), nusprendęs praturtėti, padedamas „Mefistofelio“, pasirodė esąs prastas verslininkas ir dar prastesnis psichologas. Kavinė, kurioje už tam tikrą sumą buvo galima pažaisti su automatu, greitai bankrutavo. Bankroto priežastį vienas lankytojas paaiškino paprastai: „Žinokite, žmonės eina į kavinę ne tam, kad pralaimėtų savo

pinigus šėtoniškai jūsų mašinai.“

Nusiminusiam Gumpeliui teko demontuoti mašiną... Jos mechanizmo paslaptis liko neįminta.

Negalima nepaminti ir kokybiškai naujo automato, kuris jau neapgaujinėjo kaip „turkas“, „Adžibas“ ar „Mefistofelis“, o iš tikrųjų pats žaidė šachmatais. Tai buvo ispanų išradėjo Leonardo Torreso XIX a. pabaigoje sukurtas elektroninis įrenginys, iki šiol saugomas Madrido politechnikos muziejuje. Automatas, sukonstruotas pagal klasikinės mechanikos principus, labai sėkmingai žaidžia nesudėtingus endšpilius, pasirinkdamas trumpiausią kelią į tikslą.

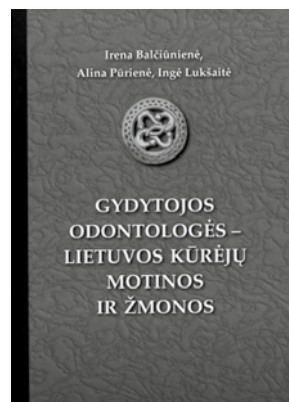
„Elektromagnetinis šachmatininkas“ visada žaidžia baltosiomis figūromis ir pats jas stumdo. Automatas efektingu būdu atpratina nuo sukčiavimo: išvydęs, kad varžovas tyčia padarė klaidingą ėjimą, garsiai pareiškia: „Aš tave niekinu ir daugiau su tavimi žaisti nenoriu.“ Po šių žodžių automatas nužeria figūras nuo lentos... Be to, garsiakalbis mandagiai praneša, kada karaliui šachas, o kada matas.

Pasakojama, kad 1951 m. per pasaulinį fizikų kongresą Paryžiuje, kur išradėjo sūnus Gonzalesas Torresas demonstravo „elektromagnetinį šachmatininką“, su juo žaidė kibernetikos mokslo kūrėjas Norbertas Wieneris. Po pralaimėjimo jis juokdamasis pasakęs: „Aš paskutinį sykį leidau klasikinei mechanikai nugalėti šiuolaikinę fiziką...“

Didysis mokslininkas jau regėjo šachmatais žaidžiančias elektronines skaičiavimo mašinas... ■

SAVI KAMBARIAI SKOLON

*Irena Balčiūnienė, Alina Pūrienė, Ingė Lukšaitė.
Gdytojos odontologės – Lietuvos kūrėjų motinos
ir žmonos. Vilnius: Spaudmeta, 2014, p. 583.*

Lietuvių tautinio atgimimo veikėjams vyrams XIX a. pabaigoje iškilo sunkiai išsprendžiama dilema: kaip sukurti tautinę visuomenę ir šeimą, jei to meto aplinkoje išsilavinę valstiečių sūnūs negalėjo rasti sau lygiaverčių lietuvaikių? Lietuvos dvarelių lenkaitės buvo nepalyginti labiau išprususios, tačiau jos nemokėjo lietuviškai ir menkai suprato patriotinius lietuvių jausmus. O sodžių merginos kalbėjo lietuviškai, tačiau buvo berašės ir iš esmės netiko santuokai su inteligentu. Kaip sakė poetas Jonas Mačys-Kėkštas, „lietuves vesti reikia. Bet ką gi vesi?“ Atgimimo veikėjai vyrai kėlė ir vaikų auklėjimo klausimą. Pasak jų, neišsilavinusi motina, kad ir lietuvė, nebus tinkama vaikų motina ir jų auklėtoja. Gabrielius Landsbergis-Žemkalnis prisipažino: „Negali vesti by tik lietuvę...“ Inteligentai vyrai apibūdino lietuves ne tik kaip tautiškai nesusipratusias, bet ir kaip itin žemo kultūrinio lygio. Vincas Kudirka alegorine sapno forma aprašo savo susitikimą su sodžiaus lietuvaite: „Lietuvė stovi akis nudelbusi ir smiliumi krapšto medžio žievę. Iš to pažinau, kad ji gryna lietuvaite – net nudžiugau. Nesulaukdamas vienok jos prašnekant, pats užklausu:

- O tu, dėdiene, ar malonėtum obuolį? Ką?
- Tigi (t. y. tai-gi).
- Ar imtum iš manęs?
- Tigi.
- Ar tu lietuvė, ar lenkė?
- Tigi.

Išsižiojau, išverčiau akis ir nežinojau, ko toliaus klausti ir nutilau.“ Veikiausiai tada Vincas Kudirka ir pasakė savo sparnuotą frazę: „Susižiedavau su Lietuva ir nuo šiol savo sužadėtinės niekada neapleidžiu.“ Išties nerasdami tinkamų nuotakų, grupelė to meto išsilavinusių patriotų apskritai niekada nevedė.

XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje, kuriantis tautinei Lietuvos visuomenei, Lietuvos moterys negalėjo imtis ir atlikti joms skirto vaidmens. Tačiau tarpukario Lietuvoje atsirado palankios sąlygos formotis išsilavinusiai ir visuomeniškai aktyviai moteriai. Per du laisvės dešimtmečius susikūrė moters ir žmonos idealas, kurio vienas iš tikslų buvo tapti lygiaverte vyro bičiule ir bendradarbe. Čia iškyla profesiją turinti žmona, kuri pati uždirba šeimai ir neretai finansiškai remia tautinius ar kūrybinius vyro projektus. Vienas iš tokių pavyzdžių buvo tapytojas Antanas Žmuidzinavičius ir jo žmona odontologė Putvinskaitė. Panašiai pusšimčiu metų anksčiau bajoraitė Eglė Malinauskaitė savo šilkinės suknelės sukrovė į lagaminą ir nuėjo dirbti į kaklaraiščių fabriką, kad jos vyras Jonas Šliūpas galėtų Amerikoje leisti lietuvišką laikraštį. Tad tarpukariu formavosi lietuvių inteligentų šeima, kurioje vyras savo profesines ambicijas didele dalimi įgyvendindavo padedamas žmonos.

Po 1945-ųjų sovietinė lietuvių inteligentija vėl turėjo formotis iš kaimuose gimusių vyrų ir moterų. Stebina tai, kad išsilavinimą ir profesiją įgijusios sovie-

tinės Lietuvos merginos ir moterys pakartojo tarpukario Lietuvos inteligento žmonos idealą. Daugeliu atvejų jos siekė to paties tikslo – sukurti sąlygas vyrams, kad šie galėtų atskleisti savo gebėjimus ir pasiektų geriausių kūrybinių ar profesinių rezultatų. Apie tai liudija beveik visi biografiniai pasakojimai, sudėti į Irenos Balčiūnienės, Alinos Pūrienės, Ingės Lukšaitės knygą „Gydytojos odontologės – Lietuvos kūrėjų motinos ir žmonos“. Galima paminėti Ireną Baltrušienę, kuri viena perėmė visus namų ruošos darbus, kad sudarytų savo vyrui Romualdui Baltrušui sąlygas moksliniam darbui. Arba odontologę Zinaidą Borutienę, kuri buvo kviečiama dirbti mokslinį darbą, tačiau pasirinko gydytojos odontologės praktikės kelią, nes jautėsi atsakinga už vaikų ateitį. Arba Aldoną Gecevičienę, kuri taip pat perėmė visus šeimos rūpesčius. Arba Anelę Kanopkienę, kuri savo mokslinį darbą rašė naktimis. Tikras pasiaukojimas atsiskleidžia odontologės Onos Petrulienės biografijoje. Moteris teigė, kad svarbiausia jai buvo užtikrinti savo vyrui tapytojui Algirdui Petruliui sąlygas ramiai kurti. „Svarbiausia – išmokau kantrybės. Nelįsti, neįkyrėti, leisti pabūti vienam. [...] Iš pradžių buvo truputį gaila sekmaadienių. Tai griežtai jo dienos. Dienos atiduodamos kūrybai. Iki šiol šventai saugojau sekmaadienių neliečiamybę – niekam neleidžiu jo trukdyti.“ Kaip knygoje liudija odontologų vaikai „apie mamos mokslus namuose buvo diskutuojama mažiau nei tėčio“.

Apibendrinant knygoje pristatomų moterų biografijas, galima teigti, kad sovietmečiu jos įgyvendino XIX a. pabaigos–XX a. pradžios lietuvių inteligentų tautinės šeimos projektą. Projektas, apie kurį svajojo tautinio atgimimo patriarchai ir kuriam XIX a. pabaigoje pritrūko išsilavinusios moters, o tarpukario Lietuvoje pristigo istorinio laiko ir istorinės sėkmės.

Šiuo atveju vertėtų prisiminti 1929 m. išleistą britų rašytojos Virginijos Woolf knygą „Savas kambarys“. Rašytoja samprotauja, ko reiktų jos laikmečio kūrėjai, kad ji galėtų atskleisti savo talentą. Woolf nuomone, tai turėtų būti savas kambarys ir nedidelės bent 500 svarų metinės pajamos, kad moteriai nereiktų galvoti apie duonos kąsnį ir išskirtinai šeiminingą vaidmenį namuose. „Savą kambarį“ rašytoja suprato kaip erdvę, kurioje moteris galėtų mąstyti, atsitraukti nuo kasdienybės ir kurti. Tai, apie ką savo knygoje rašė Woolf, padarė mūsų odontologės. Jos suteikė savo vyrams galimybę turėti „savą kambarį“, neretai parūpindavo ir lėšų, kad šie galėtų išskleisti savo gabumus, įgyvendinti svajones. Tai gal didžiausia gyvenimo suteikta dovana.

Jei istorinis Lietuvos laikas vėl nebus drastiškai pertrauktas, lietuviai vyrai galbūt grąžins moterims savotišką istorinę skolą. Tuomet skaitysime biografijas, kuriose ne tik vyrai, bet ir moterys turi „savą kambarį“ ir gali atskleisti mokslinius, meninius ar kitus savo talentus ir gebėjimus. ■

PRENUMERUOKITE KULTŪROS BARUS IR ĮSITIKINSITE, KAD SU ŠKAITANČIU SKAITOMASI

Metinė prenumerata – tik **60 Lt.**

Užsisakyti galite visuose
Lietuvos pašto skyriuose.

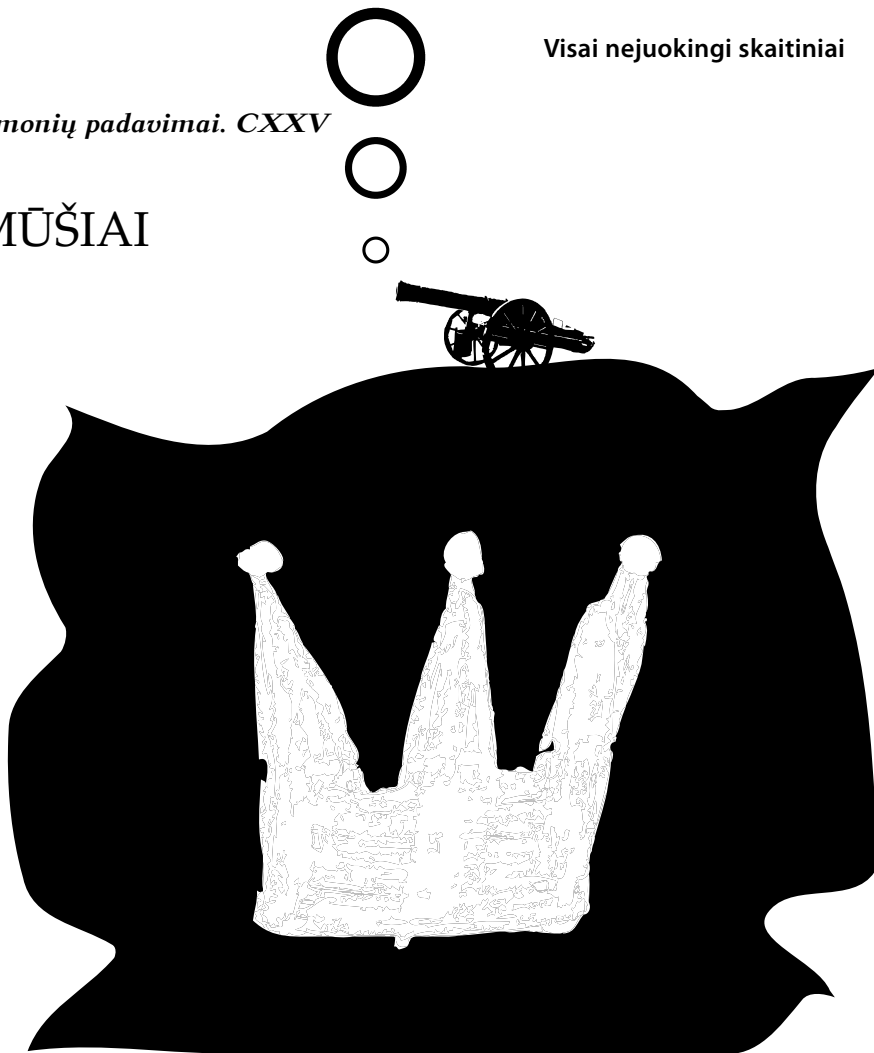
Jei norite prenumeruoti žurnalą į užsienį,
su pristatymu oro paštu, tai kainuos

180 Lt arba kita valiuta pagal esamą
kursą. Norintys už(si)sakyti *Kultūros
barus* į užsienį turėtų kreiptis į *Kultūros
barų* redakciją adresu Latako g. 3, 01125
Vilnius, Lietuva; el. paštas:

kulturosbarai@gmail.com arba į
Kultūros barų atstovę JAV Mariją
Paškevičienę adresu 306 55th Place,
Downers Grove IL 60516–1537, USA;
el. paštas: *hmpask@juno.com*

Lietuvos šalies žmonių padavimai. CXXV

PROTŲ MŪŠIAI

Kai toks Drukteinis kompetentingai pareiškė, kad „*mūsų mokyklos iš vaiko turi pagaminti socialinį vienetą*“, pamaniau, žmogus greičiausiai gavo apysunkį saulės smūgį, todėl nesipiktinau, netgi užjaučiau, kad klejoja. Bet kai jis vėl prabilo ir trūkt drukt viešai išaiškino, esą etika niekuo nesiskiria nuo etiketo, supratau, kad pakenkimai pilkųjų ląstelių plote gerokai rimtesni. O kadangi *verba docent, exempla trahunt*, iškart prasidėjo įnirtingai nuožmies lenktynės, kas ką nurungs šiame proto ruože. Vytenis A., taikydamasis į ES vyriausiojo sanitaro postą, nustatė, esą kataklizmai mažai kuo skiriasi nuo klizmų, nes abu savo kelyje šluoja visus užkietėjimus. Leonidas Doniškis (ar Donietis, o „Dviračio šou“, išstremto į Info TV, duomenimis – gal net pats Make-donskis) gausiuose interviu dėstė, kad prorektorius

niekuo nesiskiria nuo prožektoriaus, projektoriaus, protektoriaus ir kitų naudingų dalykų. Viktoras U. savo ruožtu išvedė intelektualinę paralelę tarp *proso* ir *voproso*, nes jie abu skirti raukšlėms lyginti – vienas marškinių, kitas smegenų. Šias savo rinkėjams oligarchas taip gerai iš(vo)prosino, kad į suktą klausimą „Должен ли джентельмен сидеть, если он мечтает улететь куда подальше“ chorui atsakė: Ne! Ir davė gerai apmokamą kelialapį pasislėpti tarp Briuselio kopūstų. Dabar jau iš tos prestižinės lysvės Viktoras U. kelia du kitus fundamentalius klausimus: „Должен ли джентельмен сесть, если этого хочется не ему?“ Jei bus atsakyta „taip“, tada kels antrą klausimą: „Должен ли джентельмен, если он взял в долг?“ (Tai nauja juodosios buhalterijos kilmės versija.)

Klausimai neverčiami specialiai, nes priešingu atveju Putinas Raudonasai iškart suuostų, kad lietuviai, o ir visa ES, nemoka rusiškai ir tuo pažeidžia rusakalbių teises. Joms apginti *царь нышка* visomis kryptimis nedelsdamas siunčia savo žaliūkus (kodinis pavadinimas „žalieji žmogeliukai“), vadinasi, jo humanitarinės pagalbos pelnytai sulauktume ir mes. Laisviesiems radikalams, įtakos agentams ir kitiems asmenims, įstojusiems tarnauti į penktąją koloną, tai būtų džiugus signalas, kad *prie Nemuno kitas išaušo jau rytas*. Nors šie ir dabar nelabai turi kuo skųstis – jiems net Grina gryni niekai, nes kuo puikiau sekasi gudriais hibridiniais būdais užtikrinti vis geresnį susisiekimą tarp gelbėtojų iš Rytų ir gelbstimųjų Vakaruose. Antai pasiekė, kad Šiauliuose būtų tiesiamas styginis traukinys, kokio niekur sviete nebuvo, nėra ir nereikia. Juo galės laisvai važinėti styginiai taikdarių orkestrai, korpusai, batalionai... Gal kada nors kaip koks *deus ex machina* ten nusileis ir pats patvaldys (*camodyp*), bet kol kas jis pernelyg užsiėmęs – guodėsi žiniasklaidai, kad skubiai turi surasti tinkamą vyrą savo buvusiai žmonai Liudmilai, nes tik tada galės pats apsivesti...

Užduotis ne iš lengvųjų. Planavo ištekinti už Gerardo (būtų paslauga už paslaugą arba nemokamas priedas prie Rusijos pilietybės), bet tas Depardieu ne tik alkoholikas (neseniai pasigyrė, kad per dieną ištuština 14 butelių vyno!), bet ir senyvas, įpusėjęs septintą dešimtį. O prezidentienė, nors ir buvusi, vis tiek ne pėsčia, todėl norėtų pakartoti primados Alos sėkmę (Pugalkinų duetas jai tikra rakštis tam tikroje vietoje).

Putinas Raudonasai jau ketino siūlyti šį garbingą

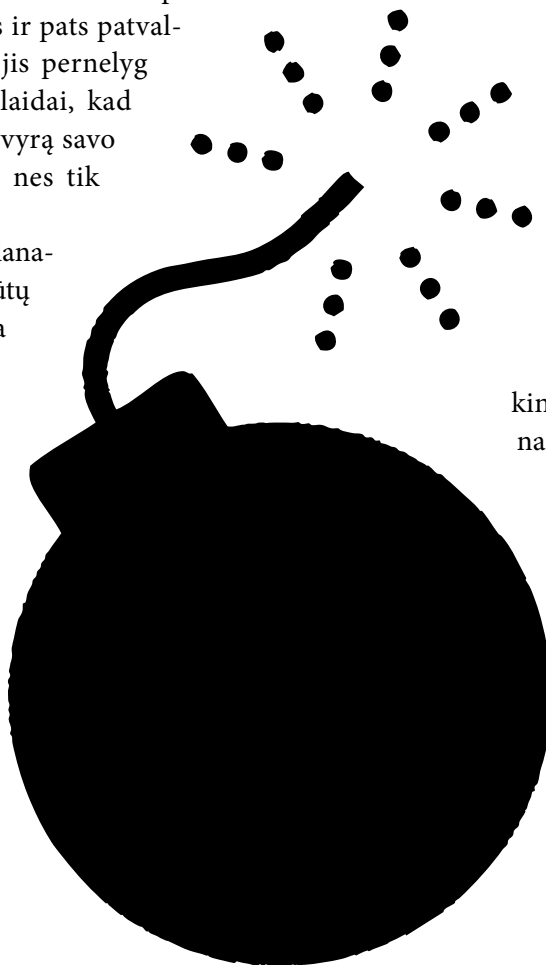
postą pačiam Duginui, bet jis taip ilgai rašo „Trumpą separatizmo istoriją“, kad bus jau, ko gero, pamiršęs, kuo vyrai užsiima su moterimis. Iš bėdos tikty Holandė'as mainais už vieną „Mistralį“, bet šitas sandėris antiputiniškai nusiteikusių europiečių pastangomis laikinai suspenduotas. Gal reikėtų pasidairyti po Holivudą, kol jam dar leidžiama įvažiuoti į JAV? Juo labiau kad vis daugiau žvaigždžių žavisi sektinu supermeno Seagalo pavyzdžiu ir tiesiai šviesiai pritaria Kremliaus politikai, kurią Dūmos poetas Žirinovskis sutalpino į dvi eilutes: „*Ką gali atimti tuoj, niekad nesakyk rytoj*.“

Tikra laimė, kad artimasis užsienis – tai ne Škotija, kurios separatistai (o jų net 45 proc.!) liūdnei susivyniojo savo dūdmaišius ir išsiskirstė – nė neketina ginkluotis, kad referendumo rezultatus pakeistų savo naudai!

Susierzinęs Putinas Raudonasai nusprendė, kad širdis atsigaus nebent Kinijoje. Mat buvo girdėjęs, kad kinų pensininkai masiškai būriuojasi aikštėse, prekybos centruose ir traukia dainas, šlovinančias komunistinius didžiojo Mao laikus! Kad raudonoji propaganda negrąžintų šalies į kultūrinės revoliucijos laikus, valdžia net svarsto galimybę pailginti ikipensijinį amžių.

„Štai kur išeitis!“ – kirsdamas Pekino antį padarė išvadą Putinas Raudonasai ir įsakė tiems Lietuvos, Latvijos, Estijos pensininkams, kurie viešose vietose reguliariai dainuos SSRS himną ir šoks „Kazačok“, primokėti po 500 rublių (35 Lt, 10 eur). Taip iš lietuvių darbo veterano už nedidelę kainą bus pagamintas Rusijos socialinis vienetas. ■

Tiesiai iš Kremliaus pasostės
Krescencija ŠURKUTĖ

KULTŪROS BARAI

2014. 9 (597)

DOMAINS OF CULTURE

THE MONTHLY JOURNAL OF CULTURE AND ART

editor-in-chief Laima KANOPKIENĖ

editorial address:

Latako st. 3. 01125 Vilnius. Lithuania

E-mail: kulturosbarai@takas.lt

SUMMARIES

Alfonsas VAIŠVILA. *Constitutional Court: Between Legal and Contraband Legislation*. Citizens' right to just court is implemented not only through the meaning of written textual norms but also according to the meaning that the courts provide while explaining legal norms. As far as explanations of courts, especially constitutional ones are obligatory even to parliaments, the orientation of judges today becomes more important than members of parliament, philosophers, sociologists or even the nation itself: according to what values contemporary Western society (including Lithuanian) should live are decided these days by the courts. Continued from no. 7/8 (page 2).

Durable Cities and Structures and Their Ideological Enemies. Architect Samir Younes replies to the questions of Almantas Samalavičius. Samir Younes discusses how Modernism came into being explaining its relations with technique – a phenomenon analyzed by Jacques Ellul. The architect notes that technique was something that took hold of culture. We should distinguish between the idea of Modernity and Modernity as a project, claims Younes, presenting his views on traditional architecture, Modernist aesthetics and technologies as well as prospects of „green“ elements in urbanism and architecture (page 8).

Learning to Dwell Collectively Without Becoming Comune. Urbanist and leading US expert in sustainability Warren Karlenzig replies to questions of Almantas Samalavičius. Karlenzig explains a variety of issues that are covered by sustainability and reflects on sustainable practices (page 13).

Virgilijus ČEPAITIS. *Baltic Way and Maidan*. Is there anything common between the Baltic Way and Maidan – asks the author. It is difficult to draw parallels between people who were standing all over the Baltic holding hands of each other and bloody events in Kiev, however, there still is something in common – the will of the people does change the course of history (page 20).

Remigijus VILKAITIS. *The Shooting Party in the Fields of Culture*. There is a virus that attacks individuals, groups of people, tribes, nations or states – and it is the syndrome of exceptionality. „I'm not going to get too far“, says the author, „I will focus on such „innocent“ thing as theatre“. And of course people in theatre are ranging fights because of their claims to be exceptional, writes actor and former minister of culture Remigijus Vilkaitis (page 24).

Tautvyda MARCINKEVICIŪTĖ. *Poems* (page 34).

Lithuanian Element in the Variety of World Languages. Linguist professor Giedrius Subačius replies to the questions of the editors of the journal. Kultūros barai starts a cycle of conversations with Lithuanian scholars and writers living abroad. What does it mean to be a Lithuanian in contemporary world? How does one express his or her national identity? Is language an important means of identity? These are among the questions to which professor teaching Lithuanian culture and language in Chicago replies (page 36).

A Glimpse at While Fields of Lithuanian Exile. Ethnologist professor Daiva Markelis replies to the questions posed by the editors of Kultūros ba-

rai journal. Daiva Markelis, a Lithuanian academic born in USA discusses how her research work is related to Lithuanian themes and issues and how being a Lithuanian helps to make insights into elements of Lithuanian culture outside Lithuania (page 41).

A Distinction Between „Real“ and „Possible“. A conversation with German writer Thomas Kurze. The International centre of culture regularly invites writers and translators to Lithuania to work on translations or themes related to Lithuania with an idea that this will contribute to dissemination of Lithuanian culture outside the country. Thomas Kurze, a German writer, speaks about his novel about Užupis, one of regions in Vilnius as well as his literary plans and ideas (page 44).

About the exhibition of Lithuanian, Latvian and Estonian Artists' Associations „The Way“ „Kelias/Celš/Kett“, dedicated to the 25th anniversary of Baltic Way (page 46).

Rita REPŠIENĖ. *Values and Privileges of Theatre*. The theatre stage is exceptional in a sense that while it cherishes traditional values, it also reflects panorama – the flow of time and tries to discover the „Old World“ from a new angle. Lithuanian ethnologist and cultural critics discusses plays recently staged by Eimuntas Nekrošius, Jonas Jurašas and Oskaras Koršunovas (page 49).

Arūnas SRPAUNIUS. *Sonata of the Moon*. Short story (page 54).

Vladas SIRUTAVIČIUS. *The Problem of Polish Autonomy*. Spring-Summer 1990. Historian analyses situation in Eastern Lithuania after elections to local councils in the spring of 1990 and how the situation with so-called Polish autonomy developed. Continued from no. 7/8 (page 57).

Vygantas VAREIKIS. *Several Notes on the Great War*. Discussion on the reasons of World War I and its effects also on how this war influenced para-military opinions of Lithuanian citizens. According to Taylor, notes, the author, historians like to find deep reasons lying behind the events. But it can be that the war the centenary of which we are witnessing was grounded on no deep reason. Sometimes things just happen only because everybody thinks that they cannot happen... (page 66).

Algirdas GRIGARAVIČIUS. *Love and Death in Lom Palanka*. It seems as if we already know everything about Jonas Basanavičius, a founder of modern Lithuanian state. We also know that this knowledge is also something that people of his time thought they know. However, there are many things that remain unknown. This publication is based on Bulgarian themes from personal archives (page 73).

Markas PETUCHAUSKAS. *Taboo on Non-being. Returns of Litvaks. 4*. When the Nazis started liquidating the Ghetto and took Jews to Paneriai and concentration camps, the words of Leiba Rozental, „We live forever. We are here“ become a reality. These words that were said on stage grown-up people and their kids recalled again and again. These words were told to each other. And this was a taboo to non-being uttered by Leiba and Chaja Rozental. Thus creators of Vilnius Ghetto theatre gave their reply to a Hamlet's question: to be or not to be... writes the author, renowned theatre historian (page 81).

Henrikas PUSKUNIGIS. *The Chess Machine*. A striking deceit of the XVIIIth century. About creators of clever machines (page 86).

Dalia LEINARTĖ. *Own rooms on loan*. Review of the book by Irena Balčiūnienė, Alina Pūrienė, Ingė Lukšaitė. Gydytojos odontologės – Lietuvos kūrėjų motinos ir žmonos. 2014 (page 91).

Krescencija ŠURKUTĖ. *Brain Battles*. Ironical essay on Lithuania's cultural and political life (page 93).

Some Kultūros barai articles
and translations in eurozine
(www.eurozine.com):

Richard HEINBERG, Almantas SAMALAVICIUS

Boom or bust time for critical thinking? (En) (Lt)

A conversation with Richard Heinberg

Following the massive bailouts, stimulus spending and quantitative easing of recent years, everyone breathed a sigh of relief and went back to sleep, says Richard Heinberg. But the coming global energy crisis will likely provide the jolt that wakes everyone up again

Arthur W HUNT III, Almantas SAMALAVIČIUS

Technology and consumership (En) (Lt)

A conversation with Arthur W. Hunt III

Today's media, combined with the latest portable devices, have pushed serious public discourse into the background and hauled triviality to the fore, according to media theorist Arthur W Hunt. And the Jeffersonian notion of citizenship has given way to modern consumership.

Antanas ŠILEIKA

Long ago and far away: Big stories from small countries (En) (Lt)

Baltic stories in a global context

What's different about a place is what's interesting, writes Canadian novelist Antanas Sileika. A proposition that raises all manner of difficulties, as well as presenting unique opportunities, when writing fiction based on Baltic history aimed at a North American audience.

Tomas KAVALIUSKAS, Tatiana ZHURZHENKO

Post-Orange Ukraine: Lost years? (En) (Lt)

A conversation with Tatiana Zhurzhenko

In an interview conducted before Euromaidan commenced, Tatiana Zhurzhenko discusses the intricacies of regional tensions surrounding Ukraine, taking into consideration questions of memory, language and a putative civic, liberal Ukrainian nationalism.

Giedrius SUBACIUS

The death of a language (En) (Lt)

It is often said that every two weeks a language dies. But the statement belies a complex reality, in which languages are transformed, replaced or simply vanish along with their users. Giedrius Subacius on the fate of the Lithuanian language, among others.

Bo ISENBERG

Critique and crisis (En) (Lt)

Reinhart Koselleck's thesis of the genesis of modernity

The modern consciousness as crisis: Reinhart Koselleck's study of the origins of critique in the Enlightenment and its role in the revolutionary developments of the late eighteenth century is a work of historical hermeneutics whose relevance remains undiminished.

Nicholas BRADBURY, Almantas SAMALAVICIUS

The freedom of the fox in the chicken run (En) (Lt)

A conversation with novelist Nicholas Bradbury

Nicholas Bradbury made his literary debut this year with the novel „Market Farm“, a reworking of George Orwell's „Animal Farm“ for the free market era. He talks here about influences for his satirical take on the current financial crisis and potential grounds for hope for the future.

Almantas SAMALAVIČIUS, Immanuel WALLERSTEIN

New world-system? (En) (Lt)

A conversation with Immanuel Wallerstein

At some point, there is a tilt; there always is. Then we shall settle down into our new historical system. Wallerstein foresees one of two possibilities: more hierarchy, exploitation and polarization; or a system that has never yet existed, based on relative democracy and relative equality.

SPAUDOS,
RADIJO IR
TELEVIZIJOS
RĖMIMO
FONDAS

SRTR fondas Kultūros barų 2014 m.

projektui „Kultūros krizė ar krizės

kultūra?“ skyrė 50 000 litų, projektui

„Kultūra: raidos kryptys ir horizontai“ –

152 700 litų finansinę paramą

**Problemos ir idėjos, Praeities dabartis,
Kūryba ir kūrėjai, Apie knygas**

www.eurozine.com

Svarbiausi straipsniai apie Europos kultūrą ir politiką

Eurozine yra internetinis žurnalas, skelbiantis esė, straipsnius ir interviu svarbiausiomis mūsų laikų temomis.

Europos kultūros žurnalai pasiekiami pirštų galiukais

Eurozine yra svarbiausių Europos kultūros žurnalų tinklas. Jis jungia ir remia daugiau nei 100 žurnalų – savo partnerių bei asocijuotų leidinių ir institucijų iš visos Europos.

Nauja transnacionalinė viešojo erdvė

Skelbdamas geriausius žurnalų – partnerių straipsnius įvairiomis kalbomis, Eurozine atveria naują viešąją erdvę transnacionaliam bendravimui ir diskusijoms.

Geriausi straipsniai iš visos Europos

eurozine

Spaudė akcinė bendrovė *Spauda*, www.spauda.com

Laisvės pr. 60, 05120 Vilnius

Tiražas 3000 egz.

Kaina – 4,99 Lt

Andrius MIEŽIS. Atgal į Tunguską, kosminiai chuliganai. 2008. Drobė, akrilas; 90 x 130

Juozapas MILIŪNAS. Lapkričio naktis. 2011. Kartonas, pastelė; 50 x 70

Iš parodos „Kelias/Celš/Kett“. Apie ją skaitykite p. 47

Kaina – 4,99 Lt
KULTŪROS BARAI 2014. Nr. 9 (597), (1–96)
Indeksas 5031

